

WIDENER LIBRARY

HX 3TXA 5

C

9x

WID - LC

DK

62.9

.K7219

X

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

С. М. КРАВЧИНСЬКИЙ.
(С. СТЕПНЯК).

ПІДЗЕМНА РОСИЯ.

Переклав із російської мови

Евген Косевич.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зарєєстрованої спілки з обмеженою поружкою у Львові.
1901.

WID-CC

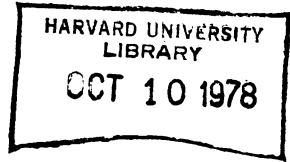
DK

62.9

.K7219

X

✓

KRAVCHINSKI

"PIDZEMNA

ROSYIA"

78X1
MICHIGAN
CITY

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Беднарського.

З м і с т.

	Стор.
Передне слово	V—XVI
Вступ.	
Нігілізм	1—9
Пропаганда	9—23
Терористи	23—34
Революційні профілі:	
Яків Стефанович	36—46
Дмитро Клеменс	47—56
Валеріян Осінський	56—66
Петро Крапоткін	67—74
Дмитро Лизогуб	74—80
Геся Гельфман	80—84
Віра Засулич	84—92
Зофія Перовська	92—123
Нариси з життя революціонерів:	
Московський підкоп.	
Пустельники	124—127
Підкоп	127—132
Дві утечі	133—147
Переховники	148—164
Тайна печатня	164—173
Подорож до Петербурга	173—212
Закінчене	213—245

Передне слово.

Книжка, яку подаємо в перекладі нашій громаді, се одна з найголосніших книжок на світі. Вона перекладена вже на всі європейські мови і діждала ся кількох видань, що найліпшим доказом її вартости і інтересности предмета, про який в ній говорить ся.

Можна справді не жаліти, але стидати ся, що аж тепер появляеть ся український переклад, на самому послідку, навіть по перекладі в жидівській жаргоновій мові, тоді як ледви чи справи і події, що обговорюють ся в сій книжці, представляють для кого иншого тільки безпосередного інтересу, як для нас Українців. Таж дуже цікаво пізнати і вглянути в сі події, які так трівожили гордого російського деспота, які в найзначнійшій часті відбували ся на нашій землі, в які львину частину праці вложили наші брати російські Українці і за які й Україна мусіла солоно заплатити безлічю зломаних екзистенцій, безчисленною втраченою людий, яких сі злощасні відносини відірвали від України, а потім ввергли в розпалену

пащеку царського молоха. Серед иньших обставин були б сі люди славою України, а так пропали дармо, а для України двічі пропали.

Підземна Росія — се не хроніка революційного руху; вона не реєструє нам події за подією, не розвиває поступенно всіх образів тої кривавої панорами. — Та вага її в чому иньшому. Її вага в тонкому психологічному аналізі товчка тих подій.

Мало коли доводить ся читати що небудь із більшим інтересом, як писаня Степняка-Кравчинського, як раз ізза того тонкого аналізу навіть подробиць, на перший погляд незначних і дрібних, які він уміє справді майстерно зібрати в одну цілість і надати їм широке освітлене.

Перша частина і закінчене книжки кидають вязку яскравого проміння, як раз на сю еволюцію в думках серед російської громади, вязнуть в одну органічну цілість окремі події і облепшують зрозуміння сих незвичайних прояв у людській історії, що найбільший володар на сьвітї, перед яким дріжить ціла Європа, який нині ще найпевніше забороло реакції по всіх краях, мусїв дрожати перед невеличким гуртком людей і мав до вибору лишень дві дороги: або згодити ся на домагання сього гуртка, або наложити головою.

Середина книжки — поодинокі житєпасні нариси — се немов ілюстрації до висновків автора. Волосє стає дубом, коли читаєш сю мартирологію, а від читаня відірвати ся годї.

Автор „Підземної Росії“ Сергій Михайлович Кравчинський, звісний в печатї під іменем Степняк, се один із найчільніших людей, яких видало революційне покоління. Він родом

по батьковині Білорос, по матері Українець, родився 1852 р. на Україні, де його батько був військовий лікар. Ось важніші дати з його життя. В 1862 р. віддали його в військову гімназію. По скінченню гімназії (сім клас) перейшов у Московську Олександрівську Вищу Військову школу, а по скінченню курсу в 1870 році в вищу Артилерійську школу в Петербурзі. По короткій службі він покидає раз на все царське військо і аж до кінця свого життя бореться завзято в революційних рядах. В 1875 році іде до Герцеговини і бере участь у повстанню проти Турків.

В 1877 р. бере участь у нападі італійських революціонерів на Беневент і дістається в італійську тюрму, з якої увільняє його в 1878 р. амнестія нового італійського короля.

Він їде до Женеви, а з відти сейчас вертає в Росію і стає редактором революційної часописі „Земля і Воля“.

Дня 16 серпня 1878 р. убиває він у білий день на многолюдній Петербурській вулиці шефа жандармів Мезенцева. Аж по п'яти місяцях пощастилося товаришам вислати його за границю, де жив до кінця життя.

За його почином організується там у 1891 р. „Англійське товариство приятелів свободи в Росії“, — яке видає під його редакцією на англійській мові місячник „Свобідна Росія“, — і „Фонд свобідної Російської преси“.

Дня 23 грудня 1895 р. помер Кравчинський справді трагічною смертю. Його переїхав поїзд тоді, як він задуманий переходив через залізничний шлях до Волховського, на засіданні „фонда свобідної Російської преси“, на якому мали полагодити безліч важних справ.

Се найважніші дати що так скажу, з внішнього життя Кравчинського, серед яких розвивається і пливе широкою струєю його внутрішнє житє. Се одна з тих постатей, яких природа надїлила сильним чутєм, ясною думкою і сильною рукою, а до сих вроджених прикмет треба ще додати великий запас всесторонного знаня, яке придбав собі пильною лектурою.

Житєписець Кравчинського Ширяєв*) догадується, що він уже в гімназії і в Олександрівській Висшій школі мабуть безліч читав, працював над собою і роздумував. Се певне, що до Артилерійської школи прийшов уже як скінчений революціонер. Ширяєв наводить спомини про Кравчинського в тому періоді його життя, які йому передав Л. Шишко, шкільний товариш Кравчинського. Я позволю собі навести сей уступ.

„Пригадую собі його хмарне лице і його постать, що все сидїла похилена над книжкою. Він не кидав книжки навіть як переходив з одної кімнати в другу. Він добачав у книжках і в суспільних науках тоді наймогутнішу збрую революційного руху в Росії; тому читав і вчив ся з витревалою і пристрасною енергією. Вчив ся і читав не задля самої науки і не для себе; се була Рахметівська**)

---

*) Arkadij Schiriaeff: S. M. Stepniak-Krawtschinski, eine politisch biographische Skizze.

***) Рахметов — се головна постать із романа Чернишевського „Что дѣлать?“, якому Кравчинський приписує в II. розділі нариса: „Нігілізм“ такий вплив на молодїж. Се чоловік сильного характера, що посв'ячує все для ідеї, і силою велїзної волї ломить усі перешкоди і приймає за собою своє окруженє.

постать у повному розуміню сього слова; в віднесеню до Кравчинського, як і до иньших революціонерів, виходила постать Рахметова немов би списана з життя.

В 18 році життя зложив Кравчинський собі свою Ганібалеву присягу і від сеї хвилі була його думка звернена на щось велике і безмежно дороге, що стояло дуже далеко від його особистих житєвих справ. Він готовив ся до революційної діяльности, проводив дні і ночі над книжками з сею дивною невтомимою енергією, яка була його прикметою. Нас дивувала все його знана незвичайна пам'ять і його хмарна енергія. Кравчинський мав великий вплив на всіх членів невеличкого революційного кружка, що заложив ся в Артилерійській Школі і ми гляділи на нього як на визнатного чоловіка.

По скінченю Артилерійської Школи виступив рік як офіцер, щоби собі придбати трохи грошей, потім виступив із армії і вступив у Петербурську лісничу школу — природно, без наміру кінчити там курс. Він хотів жити в Петербурзі, між революційним студентством і мати як найменше обовязкової студентської праці. Розсьміяв би ся був на думку про свою особисту кар'єру, про яке небудь уражене свого життя. В тому часі для таких людей як Кравчинський був особистий героїзм втіленням революційної ідеї, се не була ніяка програма, ніяке понятє про невідмінний хід річий, що майже приневолює чоловіка приставати до руху — але в першому ряді обурене самої особистости, в імя суспільних ідеалів. Чоловік не міг жити серед таких державних порядків, не міг звести терпіння, які

Його оточували, не міг простити погибелі найліпших російських людей. Особистий моральний розвій, сила особистого почуття і особиста енергія, се була підстава революційного руху. Росія пережила вже (або може ще переживає) героїчний період життя, як уся сила публичного протеста, зводиться до кількох одиноких людей, що промощують дорогу широкому суспільному рухові. Вони стояли самотні, але їхня революційна енергія була безмежна, і для них не був ніякий ступінь самопосягати недосяжний. Вони носили в собі самих жерело революційного руху. Звісно, що протягом довгих літ малі гуртки таких людей, представляли в Росії революційну боротьбу і приневолювали царську автократію до лякливого переполоху. Одним із таких людей був Сергій Кравчинський. В 1872 р. пристав до тісного кружка, що був зв'язаний від свого оснувателя Чайківського. Крім Чайківського належали тоді до того кружка ще ось які люди: Петровська, Купріянов, Сердюков, Л. Корнілова, князь Крапоткін і ині. Уже саме існування того кружка було готовим революційним заговором; лишалося ще означити найближчу ціль. Ніякі небезпеки, ніякі особисті згляди не могли тих людей здержати, як поставили собі ціль. Звісно, що як раз тоді почалося революційне „ходження в народ“. Кравчинський був одним із ініціаторів того руху. В зимі 1872—73 р. викладав історію і економію фабричним робітникам на Васілевському Острові і приєднав із поміж робітників перших свідомих революціонерів. Вплив його могутньої особистості був дуже великий на всіх, що були з ним у знайомих, а робітники поважали його дуже.

З весною 1873 р. почала ся переносити по часті на жадане самих робітників революційна пропаганда на села. Кравчинський покинув лісову школу, надягнув мужицьку свиту і пішов на службу до поміщика у Тверському окрузі.

В осени 1873 р. вертає в Петербург, але швидко вдягає знова мужицьку свиту і вибираєть ся разом із Рогачевим як трач на вандрівку по Тверському окрузі. Треба завважати, що Кравчинський, ще коли був у Лісовій школі, почав вирабляти собі фізичну силу і що допровадив у тому напрямі до великих успіхів. По Рогачеву був він найсильніший між знайомими мені революціонерами. Помимо недостачі вправи міг цілий день працювати як трач і не звернути нічів уваги. Та сим разом увязнили трачів recte пропагандистів в одному селі на жадане сільських властей. Їх мали перевести до міста і замкнути на ніч до сільського арешта, під доглядом двох вартівників. Вночі зайшов Кравчинський в розмову з вартівниками і так з'єднав їх собі, що вони самі порадили йому і Рогачеву втікати. Кравчинський повернув знова в Петербург, щоби побачити ся зі своїми товаришами і зі знайомими робітниками. Тут збираєть ся в дорогу і вчащає між иньшими до мулярських артелів, які збирають ся в Петербурзі звичайно в тих домах, що будують ся; там читає їм по роботі вечерами книжки і веде пропаганду. Найближша його подорож була між релігійну секту Молоканів. Підчас своєї мандрівки познайомив ся Кравчинський з одним Молоканином, який подав йому адреси своїх співвизнавців у Володимирському окрузі. Кравчинський постано-

вив пізнати ближче сей терен і перестудював Біблію, зглядно Євангеліє; при його незвичайній пам'яті не було се йому тяжко. Вже в великому пості в 1874 р. вибрав ся в означене село, познайомив ся ближше з начальником місцевих Молоканів, придбав собі в їхніх очах славу дуже обзнайомленого з релігійними справами і перебув у них аж до Великодня, при чому три останні дні великого посту не сьмів нічого їсти. Весну 1874 р. прожив у Москві, де переселили ся останки розбитого в Петербурзі кружка Чайківців. Тут у Москві написав між иньшими свою байку про „Мудріцу Наумовну“. Літо 1874 р. прожив знова на мандрівках поміж народом, був у Нижньому Новгороді, в Одесі — і тут кінчать ся мої особисті спомини про його революційну діяльність у Росії. В серпні 1874 р. мене увязнили і я стратив його на довго з очей. Тоді увязнили майже всіх членів кружка Чайківців.

Кравчинський був одним із немногих, що остали ся вільні. Він був привязав ся пристрасно до своїх товаришів; його тяжко діткнуло розбите кружка, з яким вязало ся ціле його особисте і революційне житє. Потім розказувала мені Татьяна Івановна Лебедова, яка померла на примусових роботах, що Кравчинський подобав у 1875 р. на духово недужого, безнастанно мовчав, говорив що небудь і не добачав, що дїється в кругом нього. Вона дивувала ся, що його не увязнили, бо він жив у Петербурзі без ніякої обережности, хоч поліція шукала його всюди. Як завсїгди берегла його і тоді його відвага, що в нехтованю небезпеки доходила до абсурдів. Як із початком 70-их років був у Москві, вже як „недєгаль-

ХІІІ

ний", т. є. з фалшивим пашпортом, ходив не-раз на сходини з одним увязненим по причині процесу Домушинців і то лишень ізза простого бажання побачити ся зі знайомим. Загалом сьому чоловікови було невідоме почуте страху і він брав ся за найкарколомніші підприємства і роздумував лишень про їхню вдачу, що природно дуже пособляло тому, що пощастило не одно найнебезпечнїйше підприємство "*)).

З кінцем 1873 р. починають ся увязненя, яких наслідком була довга слідча вязниця, а потім голосний процес „193-ох“ в 1877 р. Увязнили коло 1.000 людей, та не пощастило ся полїцїї дістати в свої вуки ще 57 людей, за якими шукала зі всею енергією. На сїй проскрипційній лїстї був Кравчинський на другому місцї.

Роки від 1875—1878 прожив Кравчинський за границею доволї авантурничим житєм; бере участь у Боснійському повстаню, в нападі італїйських революціонерів на Беневент і опиняєть ся в італїйській тюрмі. Про останнє він не радо згадував; видно що його погляди на вагу того нападу змінили ся опісля.

Вертає в 1878 р. в Росію і стає редактором тайної часописї „Земля і Воля“.

Се час, в якому кінчаєть ся процес „193-ох“, а рівночасно починаєть ся період терора. Сигнал до нього дав вистріл Віри Засуличівної до Трепова 31 марта 1878 р. В шість днів опісля боронить ся в Одесї оружно Ковальський і товариші перед находом полїцїї, а 14 серпня 1878 р. довершує Кравчинський

---

*) Arkadij Schiriaeff l. c.

атентат на петербурського шефа жандармів Мезенцева.

По атентаті він полишив ся в Петербурзі, веде дальше редакцію і публікує з нагоди смерті Мезенцева проклямацію „Смерть за смерть“. Аж під напором товаришів виїздить за границю. Лишень із трудом пощастило ся товаришам вдержати його за границею; в три неділі по приїзді в Швайцарию хотів вертати знова в Росию.

По роках активної участі наступає період журналістичної і письменницької діяльності Кравчинського. Безліч його артикулів в англійських, французьких, німецьких, італійських і заграничних російських часописах, написаних зі справдішним талантом і великим знаням і розумінем російських відносин, знайомить Европу з найновішою історією Росії і дає їй спромогу порозуміти і здати собі справу з тих подій, яких відголос доносить ся часом голосним відгомонам, часом лишень тихим стоном, із просторів темного царства.

Тій цілі мало відповісти також заложене в 1891 р. „Англійське товариство приятелів свободи в Росії“ зі своїм органом, що виходив під редакцією Кравчинського на англійській мові в Англії і Америці, а на німецькій в Швайцарії*).

Рівночасно засновуєть ся з почином Кравчинського „Фонд Свобідної Російської Преси“, в якого склад входять крім нього М. Чайковський, Л. Шишко, Ф. Волховський і М. Войнич. Ціль сього фонду „вдоволити відчутій те-

---

*) Диви про се: С. Степняк: Заграничная агитация.

пер у Росії: потребі свобідного, печатного слова^{*)}).

Крім безлічи менших і більших часописних артикулів, брошур і т. в. публікацій, полишив більші твори як: Подпольная Россія; Русскіє крестьяне, Русская туча на востокъ і в., а крім сього романи:

Царь-журавль и царь-чурбанъ (у двох томах).

Андрей Кожуховъ.

Домикъ на Волъ.

Штундистъ Павель Руденко — і драму Новообращенный, в яких всюди сюжетом в російський революційний рух.

В Англії став Кравчинський не лишень звісний як письменник і знавець російських відносин, але його дім — як пише звісний критик Брандес**) — став місцем, де стрічали ся поступові письменники і артисти всякого рода і всяких народностей, а заразом осередком для колонії російських вигнанців, що живуть у Льондоні.

Здаеть ся, що коли перевід „Підземної Росії“ на українську мову виходить пізнійше, як вийшов на иньших мовах, то хвиля в якій виходить, робить його подвійно цікавим. Найновіші події в Росії, які потрясли умами цілої Європи, самі собою просять ся, щоби познайомити ся з тими яними проблесками горжанської самосвідомости на чорному тлі темного царства і з тою героїчною боротьбою

*) Диви про се: Вл. Бурцевъ. „За сто лѣтъ“, зборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движеній въ Россіи.

**) Юрий Брандес: Передне слово до „Андрея Кожухова.“

за свободу, яку вели діти всіх націй, що живуть на просторах російської держави, зі з'організованою дикою бандою опришків під проводом царя, а які так тісно і органічно в'язуться з нинішніми подіями. Маємо надію, що українська публіка прийме як найбільш радо і симпатично сю книжку, а тим самим уможливить видане н'вних книжок про російський революційний рух.

В кінці вважаю за відповідне подати одно поясненя. Прикметника „російський“ вживав я аналогічно до „русскій“ в російському оригіналі в територіяльному, а не етнографічному значіню, як його вживає і Кравчинський.

Евген Косевич.

Нігілізм.

I.

Як звісно, слово нігілізм ввів у російську мову покійний І. С. Тургенєв, який охрестив тим іменем окремий умовий і моральний напрям, що проявився був між російською інтелігенцією при кінці п'ятидесятих і початком шістдесятих років.

Не була ся назва ані більше бистроумна, ані більше вірна, як безліч інших, що їх вигадав той сам Тургенєв, коли вже не згадувати про Щедрина. Та справді поталанило їй — можна сказати — в порівнянню з ровесниками. З великого романа Тургенєва, якого ще й досі достаточо не оцінено, перейшла ся назва швидко до звичайної бесіди. Слово нігілізм здобуло собі право горожанства найперш як лайка, потім як ознака, яку гордо приняла та філософична школа, що в оден час заняла була найвиднійше місце в російському інтелектуальному життю.

Як первісний нігілізм по п'ятнайцяти роках зійшов зовсім зі сцени в Росії і про нього забули, знов воскресла ся назва і почала жити за границею, та тут розжила ся так здорово, що не проженеш її вже нічим.

Правдивий в'їгілізм, який знали в Росії, се була борба за визвіл думки з пут всякого рода традиції, що йшла рука в руку з борбою за визвіл робітничих клас із економічної залежності.

Основою того напрямку був без'умовний індивідуалізм. Се значило скинути в імя особистої свободи, всякі пута, які накладає на чоловіка суспільність, сім'я, релігія. Н'їгілізм — се була пристрастна і здорова реакція против деспотизма не політичного, але морального, що пригнітає особистість в приватному, інтимному життю.

Та треба признати, що наші попередники, і то в перших часах, з'уміли були внести в ту зовсім мирну борбу того самого бунтовливого духа протеста і се оживлення, які характеризують пізнійші рухи. Сей період стоїть сього, щоби про нього — сказати кілька слів, бо се прольоґ тої великої драми, яка відіграла ся опісля.

Перший бій зведено на точці релігії. Та не був він ані довгий, ані запеклий. Побіда прийшла легко, бо нема на сьвітї країни, де релігія так слабо пустила би коріня між інтелігентною верствою суспільности, як у Росії.— Попередне покоління держало ся с'як-так церкви та радше з чемности, як із пересьвідчення. Та як лиш підняв ся до бою гурт молодих письменників, що вооружили ся добутками природних наук і позитивної філософії, а ще й талановитих, загорілих прозелітів, християнство повалило ся немов би стара на пів розвалена будівля, яка лиш тому держить ся, що доси нікому не прийшло на гадку підсадити під неї свої плечі.

Пропаганда матеріалізма йшла двома дорогами, а здобутки, що їх придбано одною дорогою, пособляли і доповняли придбання на другій. З одної сторони переводили і писали твори, що містили в собі нехитні аргументи против всякої релігії і загалом против всього надприродного. Щоби встерегти ся перед тяганиною з цензурою, вбирали надто свободні думки в неясну, мрачну форму; та вона нікого не вводила в блуд. Пильні читачі успіли вже привикнути до тої „езопівської“ мови, яку витворили першорядні представники російської літератури. Поряд із сим йшла устна пропаганда. Вона опирала ся на сих даних, що їх приносила наука, а в кінцевих висновках не вязали її вже зовсім згляди на цензуру, які мусіли брати під розвагу письменники. Атеїзм став свого рода релігією, а прихильники тої нової віри розбрели ся, як апостоли, по всім усюдам і гляділи всюди живих душ, щоби їх спасти від християнської погані. Тайні печатні прислужили ся і тут. Видали літографований переклад твору Бюхнера: „Сила і Матерія“, що з'єднав собі широку популярність. Книжку читали потайки без згляду на небезпеку, яка вязала ся з тим, а розійшла ся вона в тисячах примірників.

Раз впало мені в руки письмо В. Зетцева одного зі співробітників „Русского Слова“, що було поновним органом старого нігілізму. В тім письмі, що було призначене для тайної печатні, пише автор згадуючи про свій час і про закиди, які роблять нинішні нігілісти тодішнім: Клянусь на все святе, що ми не були егоїсти, як ви нас називаєте. Признаю, то була помилка, та ми вірили в се глибоко, що боремо ся за щастє цілого людства і кождий з нас

*

охотно пішов би був на шафот і положив свою голову за Мелешота і Дарвіна". Сі слова при-неволили мене засьміяти ся, та були вони без сумніву зовсім щирі. Як би справді дійшло до чогось подібного, то сьвіт мав би на стільки трагічний, на скільки сьмішний вид: людей, які йдуть на муки, щоби доказати що правда по стороні Дарвіна, а Кюве помиляв ся, щось, як двіста років тому протопіп Авакум і його сторонники клали голови на колоди і йшли на кестри за право писати Ісус через одно „І“ а не через два, як у Греків і „двоїги“ Аллилуя, а не „троїти“, як постановила державна церков. Се дуже характерна черта російської натури, розбирати з пристрасстю, що доходить до фанатизма, питання, з якими Європейець спокійно погодив би ся, або осудив би їх. Та в сім випадку проповідь матеріалізму не стрічала навіть серйозної противности. Не було кому боронити захитаних престолів богів. Духовенство у нас не мало на щастя віколи морального впливу на суспільність. А правительство, щож воно могло почати против чисто умовому напрямови, який не проявляв ся в ніяких внїшних проявах?

Так побідили в бою майже без натуги, побідили до краю, безповоротно. Матеріалізм став свого рода пануючою релїгією просьвіченої верстви і відай злишне говорити про се, якої ваги було для дальшого розвою революційного руху увільненє від релїгійних пересудів.

Та нїгілізм став до бою не лишень з релїгією, але і зі всім, чого основою не був чистий, позитивний розум, а се змаганя, хоч і як оправдане само по собі, звели нїгілісти 60-их

років до абсурда. Вони відкидали зовсім штуку, як одну з прояв ідеалізма. Тут дійшли вони до Гераклевих стовпів, проголосивши устами одного зі своїх пророків славу гадку, що швець більший від Рафаеля, бо він робить позиточні річи, а картини Рафаеля зовсім ні до чого. В очах правовірного нігіліста сама природа — се лиш доставник материялів для хемії і технольоїї. „Природа не храм, а лиш лябораторія, а чоловік се робітник в ній“, говорив Турґенівський Базаров.

II.

Нігілізм вельми прислужив ся Росії в одній незвичайно важній справі — в розв'язці жіночого питання; він, розуміть ся, признав повну рівноправність жінки з мужчиною. Як в кожній країні, де нема політичного житя, так і в Росії сальон се одиноке місце, де обговорюють ся інтересні питання. Тим способом займає жінка-газдяня відповідне для неї місце в умовім житю осьвіченої сімї швидше, чим ставить ся питання про її суспільну рівноправність. Ся обставина, а ще в більшій мірі крайне з'убожіне шляхти по визволі мужицтва були сильним товчком до питання про жіночу еманципацію і забезпечили йому повну побіду.

Жінка, се невільниця під покровом подружя, в любови. Тому ясно, що як вона відзиваєть ся в обороні своїх прав, то все починає від домагання свободи любови і подружя. Так було в старинному сьвітї, так було в XVIII столітї у Франції, в часи Жорж Занд. Так само було і в Росії.

Та у нас жіноче питанє не обмежило ся на вузкім домаганю „свободи любви“, що в своїй сути не є що иньше, як право вибрати собі пана. Російські жінки порозуміли швидко, що найважнійша річ добути саму свободу, а питанє про любов лишити особистому розсудови. А що свобода не мислима без економічної самостійности то і борба приняла иньший вид; метою її стало вбезпечити жінці приступ до висшого образования і до тих професій, до яких образованє дає приступ мужчині.

Ся борба була довга і запекла, бо на дорозі стояла наша патріархальна, передшотопова сім'я. Російські жінки виявили в ній много відваги і героїзма і надали їй той сам. пристрасний характер, який проникав веі суспільні рухи останнього часу. В кінци жінка побідила і само правительство мусіло се признати.

Вже нї оден батько не страхає своєї неслухняної доньки, що втне косу, як вона захоче їхати в Петербург вчити ся медицини або слухати яких небудь „курсів“. Молода дівчина вже не мусить задля сього тікати з рідної хати і вже не треба її приятелям „нігілістам“ вшукувати „фіктивного подружя“, щоби впевнити її самостійність.

Нігілізм переміг на цілій лівні і, йому не лишаєть ся нічого більше, як спочити на лаврах. Два перші домаганя з трійці його ідеалів, що їх проголосив роман „Что делать“, свобода думки і освічена подруга життя, здійснили ся. Не ставало ще третього — „розумної праці“. Та він інтелігентний чоловік, а Росія потребує освічених людей, тож легко може він знайти для себе діло по вподобі.

Ну а щож далше? питає сильний і відважний молодець, що приїхав з якогось далекого закутка Росії і відвідав свого давного учителя.

Щож, одвіча той, я добив ся свого і по своєму щасливий. Певно, каже молодець, я се бачу, ти щасливий. Та як ти можеш бути щасливий, як у твоїй рідній країні люди мруть із голоду, як правительство віднімає у народа останній гріш, а його посилав з торбами? А може ти сього не знаєш? А як знаєш, то що ти зробив для твоїх братів? Чи ж ти сам не говорив колись, що будеш бороти ся за щастя всіх людей?

І правовірного тургенівського нігіліста бентежить сей невблаганий погляд, що не признає компромісів, тому що віра і ентузіязм, які його одушевляли в перші роки борби пропали по побіді. Тепер він не що инше як розумний і витончений Епікурець і кров вже вільнійше кружляє в його обваженілім тілі. А молодець піде зажурений і не перестане завдавати собі томлячого питання: що робити?

Приходить рік 1870. Телеграфічні драти і щоденна часопись дають сучасному чоловікови змогу немовби пробувати по всім усюдам. І перед молодцем стає образ величезного города, що підняв ся за оборону народніх прав. З тревогою, що спирає віддих, стежить він за всіма перипеттями тої страшної драми, яка відграєть ся на берегах Секвани. Він видить потоки крови, він чує передсмертні стони жінок і дїтей, що їх розстрілюють на улицах Парижа. Але по що тих сліз і тої крови? За що конають сї люди? Вони конають за визвіл робітника, за велику єуспільну ідею нашого часу. І в той сам час

він дослухуєть ся пісні російського мужика, що її зложили віки терпіння, нужди, гнету. — Такий стає перед ним той „с'вач і охоронець“ російської землі, що присвітає його безвихідна праця і нужда, вічний раб то панів, то урядників, то свого таки брата, кулака. Правительство навмисне держить його в темноті, а всякий обдирав, всякий толочить його в багно і ніхто не подасть йому помічної руки. Ніхто? О ні, ні! Молодець знає тепер, що йому робити. Він простягне свою руку до мужика. Він вкаже йому путь до свободи і щастя. Його серце наповняє любов до того бідного мученика і з жаріючим зором складає в глибині своєї душі сьвяточну присягу — посвятити ціле своє життя, всі свої сили, всі думки, визволюючи свого народа, що все терпить, щоби лиш йому, пестієви судьби, дати спромогу жити в достатку і роскоші, вчити ся і любовати ся штукаю. Він скине з себе свій панський стрій, що його дотик палить вогнем тіло, натягне грубу мужицьку свиту і постолі, покине богатий дім родичів, в яким йому душно немов у тюрмі і переселить ся між народ в яке небудь забуте в глуші село і там слабій і розпещений паничик буде робити тяжку мужицьку роботу, буде терпіти всякі злидні, щоби лише занести в сю нещасну сферу слово розради, євангелію наших часів — соціалізм. Що для нього заслання, Сибір, смерть? Ним цілим володів його велика, промінна ідея, цілюща як добродійне сонце полудня, він не дбає про терпіння і навіть смерть готов стрінити з усмішкою щастя на лиці.

Так родив ся соціаліст-революціонер з 1872—74 років. Так родили ся і його попередники Каракозівці, невеликий гурт вибраних

людей, що виховали ся під безпосереднім впливом зростаючого тоді Інтернаціонала.

Перед нами два типи розвою суспільної думки в Росії. Один, що належить до десятиліття 1860 - 1870; другий, що появив ся 1871 року.

Годі уявити собі більше противенство. — Нігіліст стремить будь-що-будь до власного щастя, якого ідеалом — „розумне“ життя „мишлячого реаліста“. Революціонер шукає щастя других і приносить йому в жертву своє власне. Його ідеалом життя повне терпіння і мученицька смерть.

І дивною примхою долі першого з них, якого не знали і не могли знати нігде крім його вітчизни, Європа не охрестила ніяким іменем, тоді, як другого, що здобув собі таку грізну славу, охрестила іменем його попередника. Яка іронія!

Пропаганда.

I.

Російський революційний рух, як вже вище згадано, був наслідком західно-європейських ідей і подій, що сильно вплинули на умови російської молодіжи, яка силою незвичайних російських відносин була вже на період прихильна до прийняття тих впливів із незвичайним запалом. Тепер стрібуємо розібрати дійсні причини, які викликали такий наслідок і напрям в якому вони впливали, кожному особно. Як ми вказали на жерело і гирло великої ріки, му-

сямо тепер перечислити її припливи і визначити подрібно напрям її бігу.

Розібрати вплив західної Європи, се річ не незвичайно трудна.

Ідейні зносини Росії з Європою не переводили ся, без згляду на всі охоронні заходи цензури. Заборонені книжки, як Прудона, Фур'єра, Уена і вньших соціялістів старої школи все доходили тайком в Росію, навіть в часи по азнятські жорстокого і підзорного деспотизма Миколая.

Та задля трудностей, що вязали ся добуванєм сих цінних книжок і задля язика, що робив їх недоступними безлічі читаючої публики безпосередній вплив тих письменників не був дуже великий. Вони впливали на широкі верстви читачів завдяки гуртови сьвітлх популяризаторів соціялістичних ідей, що завяли в часи, про які бесіда, видне місце в російській літературі. Передували між ними деякі незвичайно талановиті люди двох останніх поколінь: Н. Г. Чернишевський, глибокий мислитель, учений і їдкий полеміст, що мучеництвом заплатив за свою благородну місію; а геніяльний публіцист Добролюбов, що став з конечности критиком і хоч умер в 26 році життя, з'умів лишити по собі глибокий слід, який не затер ся до нинішнього часу; професор і письменник Михайлов, якого засудили на каторжні роботи за бесіду до студентів і безліч вньших. — Видавці лондонського „Колокола“, першого органа свободного слова в російській мові, Герцен і Огарьов, висловляли і прояснювали за границею той напрям. Сі письменники підготовляли ґрунт для цілого руху, що проявив ся пізнійше, бо

виховали на принципах соціялізма ціле покоління 70-их років.

По страшнім вибуху Паризької Комуни, що потряс цілим цивілізованим світом, вступив російський соціялізм в бовву фазу свого розвитку, переходячи з кабінетів і з невеличких зборів в села і робітні.

Безліч причин пособляла тому, що російська молодіж так палко приняла принципи революційного соціялізма, які голосила Комуна. Ми обмежимо ся тут лиш на їх вказаню

Початок російського відродження, се була, як звістно, безталанна кримська війна, яка немилосерно виявила гниль цілого російського суспільного ладу. Конечність реформ стала наглядна для всіх тих, хто лише з'умів пригадати ся над питанням цілости Росії. Почали ся реформи. Та заходи обновити Росию, що почали ся під проводом самодержавного імператора, який бажав лишити непорушне все: і свої святі „права“, хоч від них слід було почати, знесеня старих порядків і прерогативи шляхти, яку він хотів мати по своїй стороні в страху перед революцією, — такі заходи мусли конечно вийти половинні, лукаві, суперечні, словом — мертво-народжеві. Ми не станемо їх піддавати критиці, тим більше, що нема на се ніякої потреби; тепер вся „льгальна“ і уміркована преса на всі заставки переказує те саме, за що тільки докорів сипало ся на голови соціялістів, а власне, що всі реформи Олександра II показали ся дуже недосконалі і що преславний вивіл мужицтва лише погіршив його материяльне положеня, бо ціни, що їх установлено за викупно мізерних наділів, значно перевишають дохід із землі.

Нещасне положенє мужицтва т. є. $\frac{9}{10}$ населеня, що погіршало ся з кождим днем, приневолило всѣх, хто турбував ся будучністю вітчизни застановити ся серіозно. Треба було конче шукати якоїсь дороги до поправи положеня людю і певно, що суспільна думка булаб звернула ся до законних і мирних способів, якби по визволі мужицтва зі шляхоцького ярма, був Олександр II визволив Росію зі свого власного ярма і дав їй хочби малу дрібку політичної свободи. Та як раз до сього не показував він найменшого наклону. А як вже раз лишило ся самодержавство в повній могучости, можна було мати надію лишень на добру волю імператора. Та з часом та надія чим раз більше меншала. Олександр II в ролі реформатора видержав пробу дуже коротко.

Польське повстанє, яке здавлено з усім звісною жорстокістю, було сиґналом реакції, яка з кождим днем ставала більше люта. Тепер вже треба було лишити всѣ рахуби на мирні і легальні способи. Треба було — або мовчки покорити ся, або глядіти иньшої дороги ратунку для вітчизни; і звичайно хто любив Росію, рішив ся на останнє. Таким чином рука в руку з лютістю реакції зростав революційний фермент і повставали тайні кружки одні за другими по всѣх городах Росії.

Вистріл Каракозова, що був наслідком того заворушеня, був для Олександра II грізною осторогою. Та він не хотів того зрозуміти; що більше від р. 1866 подвоїла ся лютість реакції. За кілька місяців знищено все, на чім лишив ся слід лібералізма з перших років царюваня.

Се були справдішні вакханалії реакції.

II.

Той хто по році 1866 вірив ще в можливість яких поліпшень вільною як насильною дорогою, мусів бути сліпий, або лукавий. Революційний фермент дужчав і доволі було малої іскри, щоби поки що скрите ремство вже перемінило ся в загальний вибух. Як сказано, ролю такої іскри відіграла Паризька Комуна.

Скоро по Комуні, значить ся з кінцем 1871. р. основуєть ся в Москві тайний кружок „Домошинців“, а в 1872. р. основуєть ся в Петербурзі кружок Чайківців, що має свої віти в Москві, Києві, Одесі, Орлі і Таганрозі. Метою тих організацій було вести соціально-революційну пропаганду між робітниками і мужицтвом. Поряд з сими більше або меньше широкими організаціями була безліч малих кружків із такою самою програмою. Безліч людий кинула ся тоді окремо без згляду на якібудь кружки „в народ“ для пропаганди. Рух счинив ся рівночасно на різних місцях і був просто конечним наслідком положеня Росії, яке розглядали через призмат соціалістичних ідей, що їх розсіяли між інтелігенцією Чернишевський, Добролюбов, Герцен і инші.

Швидко прибула ще нова могутня хвиля з за границі до тих російських течій. Жерелом її був „міжнародний робітничий Союз“, що, як звісно, прийшов до найбільшого розцвіту протягом кількох років, які слідували за Паризькою Комуною. Тут також треба відрізнити дві осібні дороги, якими діставав ся в Росію вплив Інтернаціонала; се діяло ся з одної сторони дорогою літератури, а з другої дорогою

безпосереднього впливу на поодиноких людей. Два письменники, бесідник і агітатор Михайло Бакунін, що оснував анархістичну чи федералістичну секцію Інтернаціонала і замітний філософ і публіцист Петро Лавров, прислужилися дуже своїм пером нашій справі: перший як автор книжки про „Револьюцію і федералізм“, в якій розвивав думку про konieczність негайного повстання; другий як редактор журналу „Впередь“, якого видавництво спочивало майже виключно на його плечах. Без згляду на незгоду в деяких питаннях, оба ці письменники признавали мужицьку револьюцію за одинокий спосіб, що зможе справді змінити нестерпне положене російського люду.

Та Інтернаціонал мав і безпосередний вплив на російський рух. Тут мусимо звернути ся трохи в зад тому, що на сій точці револьюційний рух сходить ся з чисто індивідуалістичним рухом з т. з. „нігілізмом“, про який говорило ся вище. Борба за еманципацію жінки зійшла ся зі стремлінням жінок до висшої освіти. Вступ до висших наукових закладів був російським жінкам запертий, і вони рішили ся виїздити за границю, щоби там добувати знання, якого їм відказувала вітчизна. Свобідна Швейцарія, що давніше для нікого не замикала ні своїх границь, ні своїх університетів, зробила ся улюбленою країною сих нових прочан, а славний город Цюрих був в оден час їх Єрусалимом. Молоді дівчата, мало що не дівчаки, зі всіх сторін Росії — з над Волги, тихого Дону, з Кавказа і далекої Сибіри з легонькими клунками в руках і майже без засобів, самі вибирали ся за тисячі верстов, бо палила їх жадоба знання, яке, одно могло їм вбезпечити

самостійність, до котрої стреміли. Та як знайшлися в країні, що була предметом їхніх мрій, стрічали тут не лише медичні школи, але разом з ними і широкий суспільний рух, про який багато з них не мало найменшого поняття. І тут ще раз виявляла ся різниця між колишнім нігілізмом і соціалізмом пізнішого покоління.

„Що се вся та наука, — завдавали собі питання молоді дівчата, — хіба не спосіб до добуття вигіднішого положення між привілейованими верствами до яких ми вже належні? Хто скористає зі всіх привілеїв, що їх дає знань крім нас самих? А як ніхто, то яка різниця між нами і між цілою безлічю тих кровопійців, що живуть потом і сльозами нашого бездольного люду?“

І місто медичних викладів, дівчата почали вчашати на засідання Інтернаціонала, зглибляти політичну економію, твори Маркса, Бакуніна, Прудона і інших творців європейського соціалізма. Скоро став Цюрих з місця научної роботи, одним величезним клубом. Вість про се розійшла ся по всій Росії і притягала сюди цілі сотки молодіжи. Тоді то видало над міру обережне царське правительство безглуздий і ганебний указ з 1873. року, який розказував всім Росіянам під загрозою виняття їх із під закона, сейчас забирати ся з того страшного города.

Правительство трафило як раз пальцем в небо.

Діло в тім, що Росіяни, які жили в Цюріху вже і без того укладали більше або менше ясні плани повороту до вітчизни, щоби ширити там ідеї Інтернаціонала і указ зробив лиш

се, що місто повороту по одному і по черзі — вернули майже всі і разом. Тут стрінули їх із запалом приятелі в Росії і вони безпроводочно з цілим молодечим запалом стали заходити ся коло ширеня ідей міжнародного соціялізма.

III.

Так в зимі 1873. року збирало ся що тиждня чимале число робітників в одній з убогих ліпянок, що розсипали ся по окраїнах Петербурга, кругом князя Петра Крапоткіна, який викладав їм основи соціялізма і революцій. Богатий козак Обухов, що майже конав від сухот, робить се саме на берегах свого рідного Дона. Поручник Леонід Швшко вступає як ткач до одної петербурської фабрики, щоби вести пропаганду. Інші два члени того самого гурту, Дм. Рогачев з одним зі своїх приятелів вибрали ся як трачі у Тверську губернію, щоби вести пропаганду між мужицтвом. На донос якогось місцевого поміщика їх арештували в згмі 1873. року, та вони утїкли при помочи мужиків із рук поліції, дістали ся в Москву і там заняли ся пропагандою між молодіжкою. Тут стрінули ся вони з двома жінками, що з тою самою метою приїхали з Цюриха. Так сї обі течії, одна місцева, друга, що плила з за границі, стрічали ся на кожному кроці і обі стреміли до одного і того самого. Заборонені книжки і журнали голосили: „Надійшов час знищення старого буржуазийного сьвіта. На його розвалинах пора вже збудувати новий сьвіт, якого основою є братерство всіх людей, в якому не буде вже ні сльоз, ні нужди. Тож до праці!

Най живе революція, одинокий спосіб здійснення того золотого ідеала!“ Студенти і студентки, що повернули з за границі, розпалювали молоді душі оповіданнями про велику борбу, яку розпочав західно-європейський пролетарият, про Інтернаціонал і його славних творців, про Комуну і її мучеників і готовили ся разом зі своїми новими прихильниками йти „в народ“, щоби ввести в життя свої ідеї. І випитували неспокоївно тих, поки що ще нечисленних товаришів, що були вже в спромозі перебувати на селі: що се таке та могутча і загадочна народня верства, той народ, що їхні батьки лише страшили їх ним, а який вони всеж таки любили всею пристрастю своїх молодих сердець, хоч його ще не знали? І сі, яких питали і які вже давнїйше перейшли через сі муки сумнівів і страху, оповідали їм із запалом, що той страшний народ — добрий, простий і легковірний, як дитина, що він стрічає своїх приятелів, не лише без всякої підзорливости, але приймає щирим серцем у свої дружні обійми; що їх промов слухав із глибоким відчутєм; що всі, старі і молоді, як скінчив ся довгий робучий день, збирали ся коло них в якій небудь темній, закуреній кімнатці, де вони при слабім світлі скіпки говорили про соціялізм, або читали яку небудь книжку, що мали при собі; що сільські сходи ни кінчили ся, як лише в селі з’явив ся пропагандист, ба мужики лишали свої сходи і йшли його слухати. І відтак, як начертали картину неімовірних терпінь того бездольного люду, яких вони самі були очевидцями, вказували на ті слабї признаки, може і збільшених їхньою увагою, які їх впевняли, що той люд не такий вже приголомшений, як думають; що

серед нього починають ся деякий фермент, розходять ся дивні вісти і поговори, які вказують, що його терпливість вичерпуєть ся і що для Росії зближаєть ся час грізних подій.

Та ціла безліч ріжнородних і могучих впливів яка ділала на вразливі, незвичайно схилні до запалу уми російської молодіжи, викликала той широкий рух 1873—1874 років, за яким починаєть ся нова революційна ера в Росії.

Нічого схожого не було ні передше, ні потім. Здавало ся, що тут швидше впливало якесь обявленя, як пропаганда. З початку ми ще в силі вказати на сю або иньшу книжку, сю, або иньшу особу, під якої впливом сей чи той чоловік пристає до руху: та потім се зробило ся неможливе. Немов якийсь могутній голос незвістно з відквіля розносив ся по краю і закликав всіх, в кім була жива душа, на велике діло ратунку вітчизни і людства. І всі, в кім була жива душа відгукали ся, йшли за сим голосом жаліючи і ремствуючи на своє минуле життя, кидали родинний захист, богацтво, почеси, сімю, приставали до руху з тим радістним ентузіязмом, з тою горячою вірою, яка не знає перешкод, не числить жертв і для якої стражданя і погибель, се як раз найбільш горяча і безвпинна заохота до діяльности.

Ми не станемо тут говорити про безліч молодих людей, які належали навіть до аристократичних родів, а по п'ятнайцять годин на добу проводили на роботі в фабриках, в робітнях, в полі. Се прикмета молодости, відвага і готовість до жертв. Цікаве се, що зараза розширила ся навіть на дорослих людей з забезпеченим становищем, на якого придбане потратили свої

красші, молоді сили — на судів, лікарів, офіцирів, і сі не були зовсім найменше горячі прихильники справи.

Ледви, чи можна сей рух назвати політичним. Се був радше якийсь хрестоносний похід і визначав ся вповні заразливим та пажерливим характером релігійних рухів. Люди стреміли не лишень до осягнення визначених цілий, але zarazом вдоволяли глибокій потребі особисто морального очищення.

Та сей благородний рух не видержав і не міг видержати стрічі з грубою і жорстокою дійсністю.

Не тому, щоби росвійський мужик показав ся рівнодушним або ворожим до соціалізма. Росвійський нарід спосібний віднести ся до соціалізма симпатичнійше і розумнійше від иньшого, бо перш усього робучий люд привик до асоціяцій для всякої продукції і від непамятних часів орудує спільно головним способом продукції землею. Як він коли небудь зробить революцію — то під оклвком соціалістичних домагань. Та революція все потребує трівкої організації, яку можна перевести лишень дорогою пропаганди соціалістичної, або чисто революційної. Та що годі було її вести явно, то показало ся конечним взяти ся за тайну пропаганду, яку неможливо вести по наших селах.

Кождий, хто там поселяєть ся, чи він ремісник, чи сільський учитель, чи писар, сейчасвертає на себе загальну увагу немовби сидіє в ліхтарні. В додатку ще мужик зовсім не спосібний задержати тайну перед своїми сусідами. Як ви хочете, щоби він не поговорив із сусідом. що його знає від тільки років про таку незвичайну по дію, як читанє книжки, а тим більше

*

як в ній говорить ся про таку звичайну, справедливу і гарну справу, про яку йому говорить соціаліст. Таким чином як лише пропагандист з'явиться у кого небудь зі своїх приятелів, то вість про се сейчас розходить ся по цілому селі і за якої пів години кімната вже заповняється довгобородими мужиками, що спішають послухати незнайомого і не вважають за потрібне повідомити про се ні його, ні його господаря. Як кімната занадто мала для цілої тої юрби, то ведуть гостя до сільського громадського будинку, або навіть просто на вигін, де він прочитує свої книжки, або говорить бесіду під голім небом. Природно, що при такій поведінці могло правительство без всякого труду розвідати ся про агітацію, яка вела ся між мужицтвом.

Арешти йшли швидко за арештами. По оповісткам правительственного циркуляра було тридцять сім губерній „заражених“ пропагандою. Ніхто не знає докладно числа арештованих; в одній справі т. з. „193-ох“, що тягнула ся через чотири роки, дійшло воно по даним офіційної статистики до тисяча чотирох сот.

Та за тьми, що погibli, виступали на арену відважно нові ряди борців, аж в кінці завдяки величезному числу жертв почав бій видимо тихнути. Рух протягнув ся через два роки раз зростаючи, то знов меншаючи. Та кінець кінцем треба було неминуче признати, що головою годі розвалити стіну. З 1878 роком характер руху переміняється. Закинено широку пропаганду т. є. одну, що булоб в силі дати товчок до мужицького повстання, а її місце заняли т. з. „поселеня“ — невеличкі кольонї,

що їх закладали вже маючи на прикметі довшу або коротшу діяльність на раз вибраному місці.

Щоби вимкнути підводні скали, о які розбився рух давніших років, кольоністи вели працю дуже обережно, старалися не звертати на себе уваги, не робити розголосу, вести свою агітацію лише серед таких мужиків, яких вони знали особисто, що се люди певні і розсудливі. Кольонії менше наражалися на небезпеку, щоби їх відкрили і перетривали з перемінним щастям кілька років, та замітних слідів своєї діяльності не полишили.

Та ясно, що вони і не були в силі зділати дуже багато, як взяти на згляд безмірність Росії і конечність нароком обмежити круг їхньої роботи, навіть в межах вибраних місць.

IV.

Процеси пропагандистів, що відбувалися в 1877 і 1878 роках, се ознака кінця того першого періода революційного руху в Росії, та рівночасно і його апотеози.

Російське правительство, захотіло йти слідом французької другої Імперії, яка так складно зуміла повертати червоним маревом, постановило, щоби суд над першою більшою справою — т. з. процес 50-и — відбувся публично; воно мало надію, що перепуджені привілейовані верстви злучать ся тісніше коло престола і закинуть всякі недотепні ідеї. Та рахуба показала ся хибна. Навіть ті, що ворожо відносили ся до революціонерів, зачудували ся їх дивною готовістю до саможертви.

„Та то сьвяті!“ — вигукували всі, кому пощастило бути присутнім на тім намятнім суді.

Великий процес „193-ох“ в найблисшій році лишень побільшив те вражінє.

І справді, все благородне і велике в людській природі немовби згромадило ся в сій горстці героїчної молодіжи. Вони з запалом посьвятили ся своїй великій ідеї і бажали жертвувати не лишень своє життя, будучність, становиско, але навіть свою душу. Їх стремлінням було кинути всякі иньші гадки, всякі особисті прихильности і посьвятити ся зовсім і безглядно своїй справі. Риторизм став догматом, а був такий час, що молоді люди обох полів придержували ся в обопільних відносинах, як найбільше строгого аскетизма.

Пропагандисти не бажали нічого для себе. Вони були найчистішим уособленням саможертви. Та були се люди зовсім не підхожі до страшної борби, яка їх ожидала. Тип пропагандиста 70-их років належав до таких, які значають ся радше в релігійних, як в революційних рухах. Його віра — се соціялізм, його бог — се народ. Без згляду на се, що дійстність вказувала на щось противне, він, твердо вірив, що нині-завтра счинить ся революция так, як в середновіччю люди иноді вірили, що зближають ся страшний суд. Невблагана дійстність завдала лютий удар тій сьвятій вірі, бо показала йому його бога такого, який він є, а не такого, якого змалювала його уява. Він був охочий до жертв як і передше; та не доставало йому вже ані давнішого невпинного запалу, ані давнішої жадоби борби. Зневіривши ся раз, він стратив всю надію на побіду, а як ще

бажав для себе вінця, то тернового, а не лаврового. Він йшов на муки як християнин перших віків з ясным зором і терпів їх з цілковитим спокоєм духа, — навіть з утіхою, бо був свідомий, що терпить за свою віру. Він любив всіх, не ненавидів нікого, не виймаючи навіть власних катів.

Се пропагандист 1872—1875-их років. — Було в ньому через край много ідеалізма, що би міг видержати тяжку і люту борбу, яка ожидала його. Він мусів перемінити ся або пропасти.

І вже почав витворювати ся иньший тип революціонера, ладен заняти його місце. На небосклоні завидніла хмарна стать, яку осьвітчувало неначе пекольне полум'я, гордо піднявши голову з зором, що палав визовом і шімстою, стала промощувати собі дорігу серед переляканої юрби, щоби непохибним кроком вступити на арену історії.

Се був терорист.

Т е р о р и с т и.

I.

Роки 1876 і 1877 були найхмарнійші і найприкрійші для російських соціалістів. — Рух „в народ“ стояв дуже дорого. Деспотизм в приступі несамовитого страху, що його обгорнув, скосив безпощадно ціле покоління молодіжи. Тюрми заповнено в'язнями. Як старих не ставало, клали нові. Та якіж були наслідки цих всіх жертв? Вони були надмірно незамітні, як зрівняти їх з величию безуспішних змагань!

Чого можна було сподівати ся по незначній горетці мужиків і робітників, що пристали до ідей соціялізма? Що могли зділати розкинені де-не-де „кольонії“? Хмарна була минувшість, темна і безвідрадна будучність.

Та рух не був в силі здержати ся. Заворушена революційна молодіж, яка палала жадобою діяльности, шукала лишень вньшої дороги до здійснення тої самої ціли. Та годі було її швидко відшукати серед обставин російського життя. Шуканина була довга і небезпечна і безліч жертв повалило ся в дорозі, бо була се неначе шуканина за виходом з темної печери, яку розрили безодні і проваля, де кождий крок в перід треба оплатити ціною неодного життя і лишень стогін тих, що повалили ся вказує живим дорогу.

Ходжене „в народ“, се була незвичайна своїм героїзмом проба сили слова. Тепер слідувало стрібувати противної дороги — дороги діла.

„Ми піймали облизня тому, що ми були пусті балакуни, неспосібні до справжнього діла“. Се був гіркий докір, який робили собі люди, що пережили великий рух, перед новим революційним поколінням, що занимало їхне місце. Оклик: „До діла!“ став такий загальний, як кілька років передше був оклик: „в народ!“

Та до якогож діла взяти ся?

Не користолюбна жадоба, яка спонукувала їх ділати все для народа і лишень для народа заставила революціонерів перш усього поіклувати ся про розбуджене руху серед мужицтва. Перші кружки т. з. „бунтарів“, яких метою

було негайне повстанє, відносять ся ще до 1876 року.

Та „бунти“ годї штучно викликати: вони приходять самі з себе. Лишень проба Стефановича, який вмiло покористував ся розбурханєм умів наслідком місцевих потреб і домагань, довела бодай до хвилевого успiха. Та і тут відкрили змову далеко швидше, як дiло доспiло до повстаня. В иньших випадках, були наслідки ще сумнiйшi.

Те змаганє викликати бунт принесло в городах иньшу форму; революціонери перший раз стрiбували вийти на вулицю.

Роки 1876, 1877 і перші місяцї 1878 року, се був перiод бiльше, або меньше значних демонстрацій, як похорони Чернишева і Падлевського, демонстрація на Казанській площi, що скiнчила ся так трагiчно і на кiнець одеська демонстрація в день засуда Ковальського, яка була справжнiм бoм, з убитими і равеними по обох боках і сотками арештованих на другий день.

Годї було незрозумiти, що тою дорогою не зайдеш далеко. Сили революціонерiв і правительства були так над мiру нерiвнi, що подiбнi демонстрації не могли довести до чого иньшого, як до добровiльної посьвяти iмператорському Молохови цвiту російської молодiжи.

Городська революція, або навіть хоч трохи значнiйший розрух, виявляють в Росiї зовсiм незвичайнi труднощи. В наших городах гуртуєть ся лишень вельми незамiтна частина населеня краю, тай то три четвертини сих городiв, не що иньше, як бiльшi села вiддаленi одно вiд одного на сотки верстов. Городи, в справдiшному значiню того слова з 40—50 тися-

чами населення гуртують в собі яких чотири процент населення т. в. сливе чотири мільйони. І нема нічого легшого для правительства, що користувь ся воєнними силами цілої держави, як повернути в справжній воєнний табір пять або шість головних городів Росії, в яких лишень мислимий який небудь рух, що воно вже і справді зробило.

Треба все мати на приміті сказане, щоби порозуміти причини всего, що стало ся дальше.

Всякого рода демонстрації залишено: з 1878 роком вони остаточно зникають.

Та вже і в тім періоді зміняеть ся тип революціонера чимало. Він вже не такий, який був пять лѣт передше. Він ще не мав нагоди прославити ся яким небудь подвигом вартним справжнього борця, та його гадки постійно йшли в тому напрямі, він без впину морочив одно і те саме: що куля певніша від слів, плекаючи в своїй душі з дня на день кроваві наміри, він не міг остояти ся перед впливом власних слів і гадок, не міг не закрасити ся їх краскою, не задеревіти, не зреволюціонізувати сам себе: се прикмета чоловіка. А тимчасом правительство робило все, що від нього залежало, щоби прискіпити процес тої переміни ще недавнього мрійника в чоловіка діла.

Арештували на основі найменшого підозріння. Яка небудь адреса, письмо від приятеля, що пішов „в народ“, свідощтво, що його виморочили від дванадцятьлѣтного хлопчини, який з переляку не знав що відповідати при допиті, вистарчали, щоби запроторити чоловіка в тюрму і мучити його роками в страшній, самотній вязниці. Вистане лишень пригадати, що за час вступного слідства в справі „193-ох“, яка тяг-

нула ся через чотири роки, число самовбійств, випадків божевілья і смерги між політичними в'язнями дійшло до величезної цифри 75. Засуди суда „особаго присутствія“, що був слухняним знарядом в руках правительства, були незвичайно жорстокі. Засуджували людей на десять, дванайцять, п'ятнадцять років каторжних робіт за кілька революційних розмов з гуртком робітників, за прочитанє або переданє книжки до прочитаня. Таким чином за те, що дієть ся зовсім свобідно в якій небудь західно-європейській державі, у нас карали нарівні з убійством. Та сї звівства, що їх прибрали в правну форму, не вдоволили правительства; воно збільшало ще стражданя політичних в'язнів підлими тайними приписами. Яке невиносиме було їх становище, можна догадувати ся з того, що в Харківській Центральній тюрмі — в тім „домі страху“ — счинило ся кілька „бунтів“, які почали ся виключно в тій метї, щоби домогти ся зрівнаня їх стану з кримінальними злочинцями. Від часу до часу доходили на сьвіт способами, що їх уміють вишукати тільки в'язні, від сих живцем похоронених людей письма, нашкрані на клаптику бібули, які звіщали про гидкі, безглуздї жорстокости, що їх дїлали з в'язнями дозорці, щоби прислужити ся начальству. Сї письма переходили з рук до рук, звістки переказували ся з уст до уст і витискали між всіми сльози жалю і гнїву і засївали в душах навіть лагідних людей гадки про кров, ненависть і пімсту.

II.

Перші кроваві події склали ся на рік або два, заки настав спражний терор. Поки що були се відрубні факти, без ніякої поважної політичної ваги: та вони були наглядним доказом, що змаганя правительства почали вже давати овочі і що „молоко любови“ соціялістів попереднього покоління поволи переміяло ся в жовч ненависти. Напади, якими руководила пімста, звертали ся з початку против найблизших ворогів, шпіонів і їх убили в ріжних сторонах Росії сливе пів тузина.

Одначе не було сумніву, що сї перші заходи мусять повести за собою дальші. Як вже теряти час на убійство якого-небудь шпіона, то чогож щадити жандарма, що додав йому духу до його гидкого ремесла, або прокурора, що користується ся його доносами, щоби увязнити, або на кінець жандармського шефа, що управляє всім. А дальше годило ся подумати і про самого царя, бо на підставі його власти мав силу ціла та орда. Льогіка відносин мусіла приневолити революціонерів перейти по всіх сих щелях оден по другим і їм годї було не перейти по них тому, що може Росиянину недоставати чого хочеш, лишень не відваги дійти до останніх консеквенцій.

Та склала ся подія першорядної ваги, що дала могучий почин до руху, — що той перехід, на який при вньших обставинах, треба би було може і років, сподїяв ся сливе сейчас.

24 січня 1878 року залунав памятний вистріл Верн Засуличівної. По двох місяцях увільнив її присяжний суд.

Нам нема потреби говорити про подробиці самої події і процеса, ані вказувати на їх велику вагу. Всякий, хто пережив той час, пам'ятає в якому горячковому зворушенню жила тоді ціла суспільність, вся публіка без різниці віку, становища, партій. Легко уявити собі, що мусіло діяти ся серед революціонерів.

Засуличівна зовсім не була терористка. Вона була ангелом пімсти, жертвою, що добровільно віддала себе на заклоне, аби змити з партії ганебне п'ятно смертельної образи. — Було очевидне, що як всякий підлий учинок повинен дожидати своєї Засуличівної, так той, що його вчинив, може спати спокійно і дожити до сивого волоса.

А однак подія з 24 січня мала величезну вагу для розвою тероризма. Вона осняла його своєю авреолею саможертви і дала йому санкцію громадського признання.

Оправданя Засуличівної се був величний осуд цілої системи самоволі, яка приневолила ту дівчину підняти свою меству руку на ката. Преса і суспільність однодушно привитала вирок присяжних.

Якже стрінуло правительство той народний голос?

Олександр II особисто відвідав Трепова, якого нап'ятувала загальна погорда і перевернув до гори ногами цілий город, щоби віднайти увільнену Засуличівну і замкнути її знова в тюрму.

Безличнійше годі було об'явити свою погорду для справедливости і публічної опінії.

Невдоволене змогло ся. До палючого почуття образи прилучила ся ще гіркість зневіри.

Тут слідувало би дати нарис чисто ліберального руху, який почав ся з початком минувшого царюваня між освіченими верствами російської суспільности. Та тому, що годі се зробити в кількох словах, я замічу лишень, що подія, яка надала йому незвичайної сили, була турецька війна, що так як кримська, виявила всі хороби нашого суспільного ладу і розбудила надію на нові переміни, а власне по тім, як Олександр II дав Болгарії конституцію.

Поворот імператора в столицю по поході збіг ся з процесом Засуличівної.

Ілюзії лібералів розвіяли ся, немовби дим; і тоді звернули вони свій зір на одинокую партію, яка боролася з деспотизмом, — на соціалістичну. Перші проби зближення до революціонерів з їх боку, щоби заключити союз відносять ся до 1878 року.

III.

Однак правительство видимо рішило ся роздрочити до крайности не лишень лібералів але і революціонерів. В поганому почуттю пімсти, воно подвоїло жорстокість в відносинах до тих з поміж них, які були в його власти. Олександр II дійшов аж до того, що змінив вирок власного Сената, який в виді стараня о помилуване увільнив більшу часть підсудних в справі „193 ох“.

Та що се за правительство, яке так наступцем глумить ся над краєвими законами; яке не опирає ся і не бажає опирати ся, ні на нарід, ні на суспільність, ні на ніяку відрубну

клясу, ні навіть на закони, що їх само сотворило? — Що воно представляє, як не вглене грубого насильства?

Против такого правительства, все дозволено. Воно вже не речник волі більшости, а з'організована самоволя. Воно може домагати ся не більшого пошанівку, як ватага придорожних розбійників, які убивають, грабують і ріжуть поки по їх боці сила.

Та як освободити ся від тої ватаги, що сховала ся за ліс багнетів? Як освободити від неї вітчизну?

Годї було і думати взяти приступом кріпость царизма, як се діяло ся в иньших щасливійших краях. Треба було обійти ворога з заду, счепити ся з ним лице в лице позаду його неприступних позицій, де не помогли би йому всі його лівіони.

Так почав ся тероризм.

Породила його невавість, кормила любов до вітчизни і віра в недалеку побіду, він виріс і подушав в електричній атмосфері ентузіазма, який викликав геройський учинок.

16 серпня 1878 року т. в. в пять місяців по увільненю Засулчівної тероризм кинув відважно в лице самодержавію визов, через факт убійства шефа жандармів і голови цілої ватаги генерала Мезенцова. З того дня він не вгавав, йшов гігантським кроком в перід, все кріпшав і здобував ґрунт, аж в кінци дійшов до свого апогея в страшному повдинку з чоловіком, що був уособленем деспотизма.

Я не буду переказувати його подвигів: вони вже записані пламенними буквами на картинах історії. Тричи стрічали ся вороги лице в лице; тричи по волі долі переміг він теро-

риста. Та по кожній втраті знімав ся терорист знова грізнійший і більше могучий, як передше.

За замахом Соловєва, слідував замах Гартмана, за ним страшний вибух в Зимному Двірці, який, здавало ся, перейшов все нецарвдоподібне, що могла придумати уява. Та ось прийшов 1 март. Знова опинили ся вороги лицем в лице і сим разом всемогучий імператор повалив ся конаючи під ноги свого ворога.

В кінці побідив терорист, в тому нещасному поєдинку, який стояв тільки жертв.

* * *

Серед юрби, що впала навколѣшки, він один держить високо свою голову, яка ніколи не поклонила ся перед ворогом, хоч прошибло її тільки громів.

Він прегарний, грізний, непобідно чарівний, бо в ньому сполучили ся оба найвисші типи людської величі: мученика і героя.

Він мученик. — Він розумів, що від тої хвилі, як запряся в глибині своєї душі освободити вітчизну, засудив себе на смерть. — Він мирить ся з нею поглядом на своїй бурливій дорозі. Стрічає її без страху — як того потреба — і з'умів умерти не тремтячи, та не як християнин старого світа, але як воєк, що привик глядіти смерти прямо в лице.

В ньому не лишило ся ні крихти релігійного подвижництва. Се борець, весь з м'язів і з жил, що нічим не пригадує химерного ідеаліста попередньої епохи. Се дорослий чоловік; неможливі до здійснення мрії його молодости розвіяли ся з літами. По переконанням рішучий соціяліст, він все таки розумів, що соціяльна

революція потребує довгої підготовляючої праці, якій годі знайти місця в краю неволі. І тому смирний і рішучий, він уступає конечности і обмежує на хвилю свої домагання, щоби їх знова розширити, як прийде пора. Поки-що у нього одна межа: знищити ненависний деспотизм і добувши для своєї вітчизни се, що давно вже мають всі цивілізовані народи у світі — політичну свободу, дати їй можливість йти даліше твердим кроком по дорозі до всесторонньої свободи. Тої сили душі, тої невпинної енергії, того духа саможертви, які його попередник добував із краси свого ідеала, він добуває тепер з величі завдання, яке поклав собі метою, з сильних мук, які родить в його груди ся нечувана борба, що завертає голову і спирає дух.

Який вид! Чи відів хто коли що таке? Одинокий, без імени, без засобів він прийняв ся за оборону оскорбленого, пониженого народу. Він викликав на смертельний бій наймогутнішого у світі імператора і цілі роки видержав натиск всіх величезних його сил. Гордий як сатана, що підняв ся против свого бога, він поставив власну волю — против волі чоловіка, що сам оден між народом рабів присвоїв собі право рішати все за всіх. Та яка різниця між тим земним богом, а старозавітним єговою Мойсея! Як він корчить ся під сьмілими ударами терориста! Як він ховаєть ся, як дріжить! Правда він ще держить ся і хоч громи, що їх мече дрожачою рукою, часто не доходять до мети, за се як влучать, вбивають на смерть. Та що за горе? Люди конають, а ідея безсмертна.

І отся борба, що пожирає все, отся велич завдання, отся віра в безглядну побіду, дода-

ють йому того холодного, вирахованого ентузіазма, тої сливе надлюдської енергії, яка дивує світ. Як він родився сміливий, то в тій борбі він стане героєм; як йому доля не поскупила енергії — то тут він стане лицарем; як доля дала йому твердий характер — тут він перемінить ся в залізний.

* * *

Се чоловік з сильною, повною індивідуальністю. Нема в ньому, та він і не шукає за тими пахощами моральної краси, які обертали пропагандисти немов би в істоту не з цього світа. Він не звертає свого зору в глибину своєї душі; він впялив зір в ворога, що його ненавидить всіма силами душі. Се заступник гордої, непохитної особистої волі. Він бореться не лишень за пригнічений народ, не лишень за суспільність, що нидіє в атмосфері неволі, але і за себе самого, за любих йому людей, яких він з любови обожає, за приятелів, що нудять світом в темних казематах центральних тюрем і простягають звідти до нього свої висилені руки. Він бореться за самого себе. Він присяг бути вільний і буде вільний хоч би се і не знати кілька стояло. Перед ніяким ідолом не приклонять ся його коліна. Він віддав свої сильні руки справі народа, та вже його не обожує. І як заблудший народ скаже йому: „Будь рабом!“ він закличе гнівно: „Ніколи!“ і піде своєю дорогою, погордить його злобою і проклятем, повен твердої віри, що на його могилі оцінять його люди по заслужі.

Революційні профілі.

Переказавши коротко історію революційного руху в десятилітньому періоді від 1871 до 1881, я стрібую тепер ввести читача в внутрішнє життя підземної Росії і познайомити його хоч з деякими з тих грізних людей, які тільки разів того приневолили згрігнути ся, перед яким все дροжить.

Постараю ся показати їх такими, які вони справді, не збільшаючи, ані не зменшаючи їхньої вартости. Правда, щоби змалювати такі постаті, як Зофія Черовська, Віра Засуличівна, Дмитро Лизогуб — треба пера не такого, як мов. Кажу се не задля скромности, а в почитю безмежного подиву і захвату, який викликають в мині ті люди і який викликали би у всякого, хто знав би їх так добре, як я. Нехай читач стараєть ся сам справити недостачі моїх нарисів і заповнить живими красками бліді, сухі профілі, які я нарисував. Що до мене, то ручу лишень за одно : за вірну правду. Тому то мушу упередити любителів сензаційних дрібниць, що їх жде велике розчарованя через те, що в дійсному житю йде все далеко простійше і тихше, як людям здаєть ся. Нічого відай додавати, що в моїй книжці не знайдеш нічого, що могло би компромітувати кого небудь. З того згляду може бути читач спокійний. Я нарочно обмежив ся на факти і особи, про які можу спокійно говорити.

Що до вибору сюжетів і згрупованя осіб, то я мав на прикметі одиноке, по можности як найліпше, прояснене загального характера руху. З огляду на се я вбрав мов оповіданє

в форму нехай в дечому і за легку для сюжету, форму особистих споминів, як найбільше підхожу, щоби зберегти деякі подробиці і дрібниці, які хоч і як маловажні самі собою, то як взяти їх вкупі дають рельфніший і повніший образ відмін життя революційної Росії.

Яків Стефанович.

I.

Літом 1877 р. панувало незвичайне замішанє між представниками влади Чигринського повіта.

Жандарми снували ся по всім усюдам, немов божевільні, станові і ісправник збили ся зі сліду і не мали спокою ні в день ні в ночі. Сам губернатор загостив в повіт.

Що таке стало ся?

Діло було в тім, що полція дізнала ся через попів, які нарушили тайну сповіди і стали донощиками, що між мужицтвом склав ся страшний заговор, яким кермують „нігілісти, очайдушний і на все здатний народ.“

Та годі було розвідати про подробиці, бо мужики дізнавши ся, що попи видають, перестали ходити до сповіди. А тимчасом годі було тратити час; заговор ріс не що дня, але що години. На се вказувала безліч тревожних при-знак. Зі страху, щоби не зрадити себе по пяному, заговорщики зовсім перестали вживати горівки, а в селах, де була їхня більшість, рішили навіть позамикати шинки. Се був очевидний доказ, що рух дужчав. Та як збагнути його тайни і зробити кінець його дальшому

розповсюдненню, анї труси, що їх переводили навгад, нї сотки арештовань, не довели нї до чого.

Від мужиків годї було добути й слова: навіть різками годї було їх приневолити до говореня. Здавало ся, що оружне повстанє неминуче. Ходили вісти, що заговорщики немов паризькі санкюльоти, готовили тайком списи і купували топорі і ножі. Ісправник післав своїх людей на ярмарок перебраних за торговців залізом і сподївав ся так розвідати, хто буде купувати оружє. Та заговорщики відгадали його наміри і нїоден з них не дав зловити ся на сьудку.

Полїція була в розпуці і рішучо не знала що почати. Та раз пізним вечером з'явив ся в ісправника оден коршмар, якийсь Конограй і розповів, що до нього заходив мужик на імя Приходько. Він ледви держав ся на ногах з голоду і утоми і здорово підхмелений, чаркою випитої горівки, став кричати, що се все швидко буде „інакше“, що він вже „присягав“, що він сам видїв „бумагу“. Очевидно він був оден з тих, що їх втягнули до заговора і Конограєви прийшло на думку вкрутити ся самому туди через нього. Та тому, що до сього треба було видко якоїсь присяги, він прийшов до ісправника по дозволенє зложити її. Ісправник не тямив себе з захвату. Він обома руками благословив його і не лишень дав дозвіл присягати кому і як треба, але для заохоти обіцяв йому гроші і землю. Конограй відшукав Приходька, розговорив ся, вдавав прихильного справі і його допустили до присяги. Потім Приходько показав йому „бумагу“, яка була не що иньше як устав тайного товариства. Коно-

грай прочитавши, звернув ся до Приходька і сказав йому просто: „Слухай, я виджу, що ти все знаєш. Тепер вибирай: або підемо разом з тими паперами до ісправника і тоді тебе помилують і ще дадуть скільки схочеш грошей, або тобі прийдець ся круто тому, що папери прецінь не дуже тяжкі і я можу сам їх занести

Попавши таким сьвітом у два огні, бездольний замість убитя Конограя став зрадником. Він сам знав не дуже то багато, та і того не багато було досить, щоби дібрати ся поступенно до остатнього. В недовгому часі поліція держала вже в руках всі нитки заговора і знала імена заговорників. Се не був жарт. Число заговорників доходило до трох тисячів і заговор як би поставив його на военну стопу, ростягав ся на кілька губерній; сигнал до повстаня мали дати в одно з найблизших сьвят.

Цілу сю знамениту організацію перевів протягом яких вісьмох місяців своїми силами лишень оден чоловік іменно Яків Стефанович.

Він придумав плян дивоглядний через злуку відваги з безличністю, величавости і практичности з цілковитою безпринципністю. Суть сього пляна була в тім, щоби піднести народ против цілого ладу і самого царя в імя царя. Стефанович уложив і доручив сам собі тайний царський маніфест, який взивав народ до загального повстаня з огляду на цілковите безсиле самого царя і цілковите поневолене його через дворянство і чиновництво. То була стара „самозванщина“ прибрана в нову канцелярську форму. Такої безсовісної містифікації, а разом і такого могучого знарядя до того, щоб заворушити уми російської мужицької товпи, не

придумав нї оден злодійський гільтяй з разницької ані пугачівської ватаги.

Принцип Стефановичівського пляна—ошуканство народа, хоч би і для його добра і піддержуване мерзенної царської легенди, хоч би і з революційними цілями — партія відкинула безусловно і він не мав нї одного наслідувача. Та енергія мав непобідимий чар, а ще для Росиян, між якими так мало людей з енергією. Крім того плян Стефановича мав ще одну прикмету, незалежну від потураня монархічним пересудам: була се перша і поки що одинока проба перевести народню організацію не на основі загальних теорій, але місцевих стремлїнь, якими були в Чигиринському повіті борба общинників з індивідуалїстами „душевіками“.

Як би там не було, був Стефанович в оден час ледви чи не найпопулярнїйший чоловік в партії. Його бесїда перед судом се була велика несподіванка як для його приятелїв, так і для посторонних людей. Пристрасть ходити манівцями погано собі з нього зажартувала. Вбравши мужиків в шори для добра революції в чигиринській справі, забажав підчас процесу вбрати правительство в шори для добра свободи надягнувши на себе маску монархізма. Він помилив ся, і правительство пошло його в дурні, а се останнє було гірше від першого.

Під час, про який бесїда, Стефанович стояв в апогею своєї слави. Його чигиринська справа не повела ся. Правительство маючи в руках всі документи, арештувало більш тисячі людей, між ними майже всіх провідників. Немногим пощастило ся скрити ся. Небавом арештували і Стефановича, устроївши на дорозі засїдку тоді,

як він вибрав ся разом зі своїм приятелем Львом Дейчом на якусь стрічу з немногими учасниками заговора, що спасли ся. Івана Бохановського, що печатав всі документи і проклямаці, які відносили ся до заговора, придержали кількома днями швидше. Арештованих запроторили в київську тюрму, де їх держали під строгим доглядом. Суда над ними сподівали ся лїтом 1878 р. і ніхто не сумнівав ся, що головних винувників не мине смертна кара.

II.

Те літо провів я в Петербурзі. Тут бував я часто у талановитої артистки Олександри Малиновської,¹⁾ що була одним з найвірнійших членів партії. Зрештою не мав я з нею ніяких ділових зносин, бо вона хоч і дуже прислужувала ся організації, працювала не в тій групі, до якої я належав. Та неможливо було устояти ся чарівній принаді тої артистично красної вдачі і її принадній розмові, повній дотепу і чару. І не я оден з поміж нашої братії нелегальних позваляв собі на те невелике нарушенє правил конспірації.

Так заходив я з часта до неї. Раз прийшовши трохи швидше, як звичайно, не застав хозяйки і рішив ся підіждати її повороту. Кілька хвиль згоді, ввійшла в кімнату Маша Коленкина, що була велика приятелька київських „бунтарів“ і Малиновської.

---

¹⁾ Її арештували зимою 1879 р. Умерла в казанському домі божевільних.

Ми розбалакали ся. Пів години проминуло незаметно. Нараз в передкімнаті роздало ся голосне дзвоненє. Не могла се бути Малиновська, бо я знав її дзвоненє; не міг бути також ніхто з „наших“, тому що наші так не дзвонять. Так задзвонити міг лишень чоловік, що має власть. Показало ся, що се просто післанець з телеграмом. Телеграм був адресований до хозяйки, та Коленкина розпечатала його не дожидаючи приходу своєї приятельки, чому я зовсім не дивувався, бо знав, що вони обі були в великій дружбі. Та годі було не счудувати ся, як я побачив, що все здержлива Маша глянувши на телеграм, нараз скочила з місця, сплеснула в долоні, стала підскакувати і дурити в приступі шаленої утіхи.

Що се таке? спитав я її здивований.

Дивіть! дивіть! закричала даючи мені телеграм.

Я прочитав його; адрес, потім всего три слова: родив ся хлопець, тіште ся. Потім підпис і більше нічо.

Чого ви так радуєте ся? запитав я. Чи ви так дуже любите хлопців?

Який тут хлопець! закричала Маша, тріпаючи руками. Вони втекли з тюрми!

Хто вони? де? як?

Стефанович, Дейч і Бохановський! З Київа!

Всі три?

Всі, всі.

Тут вже і я не міг видержати на місці.

За кілька днів прийшло письмо з вісткою про скорий приїзд Стефановича і Дейча в Петербург. Я з великою нетерпливістю дожидав стрічі з ними, особливо зі Стефановичем, з яким я кілька літ тому мав ділові зносини.

Я попросив приятеля, що мав його стрінути в почекальні, щоби привів його до мене, як можна сей час по приїзді.

Я мешкав тоді за пашпортом одної високопоставленої особи, мав до розпорядимости кімнати з окремим входом і був в поважанні у сторожа і хазяйки.

В назначений день я сидів в дома і дожидав Стефановича, що повинен був приїхати поїздом, який приходив о 10 годині. Та я знав, що заки вибереть ся до мене, буде мусіти де небудь передягнути ся і „очистити ся“ т. в. освободити ся від шпівнів, які слїдили за ним зі стації. Таким чином він ледви успів би бути у мене перед північю. Та вже від 11. години почала мене тревожити нетерплячка і я що минути споглядав на годинник.

Час минав страшно поволи. Дім, в якому я мешкав, був при довгій предовгій вулиці, що нею повинні були прийти мої гості. Я вийшов поглянути, чи не йдуть.

Се була одна з тих чарівних петербургських ночий, які найбільш причаровують в нашій столиці. Вечірня і равня зірниця немов би цїлували ся на блідому, беззвїздому небі, що з нього лило ся струями ніжне, рожеве, фантастичне сьвітло; легонькі, золотисті облаки йшли звільна в чудово-прозорій атмосфері. Як я любив давнійше ті ясні ночі, коли бувало сам у маленькій душегубці з двійним веслом в руках колисав ся серед филь величної Невы, немов би висячи в просторі між безмірним небозводом і бездонною глибінню другого звода, який відбивав ся на темній поверхні ріки. Як жеж за се зненавидів я потім ті зрадливі жандармські ночі.

Годі було оставати на вулиці тому, що я міг звернути на себе увагу першого стрічного шпіона або якого поліціянта, що обходив свій обруб — не дуже мила перспектива в таку ніч. Я повернув домів.

Моя нетерплячка змагала ся з кожною хвилиною. Та як в кінці вибила дванадцята година і все ще не було нікого, почала ся для мене справдішна мука, про яку знав лишень російський революціонер, що пустивши від себе навіть на недовгий час приятеля, брата, жінку, не певен, чи не розстав ся з ними на завсїгди. Уява рисувала мені вже найхмарнійші картини, як нараз з десять мінут по півночі, почали зі стуком відчиняти браму, а згодом роздало ся ступанє по моїх сходах. Я відчинив двері. Се були вони. Я пізнав сейчас Стефановича. По арештованю його відфотографували, як дїєть ся зі всіми політичними в'язнями. По його утечі роздали відбитки поліційним агентам з приказом шукати його і ясно, що деякі з них дістали ся в наші руки. Не кажучи й слова, я кинув ся йому на шию і взяв в мої обійми. Потім подякував я горячо приятелю і завів Стефановича в кімнату не зводячи з нього дружного погляду. Годі було вірити очам. Ми мали його за пропащого без воротя. Кат був вже закинув йому петлю на шию. І нараз той чоловік стоїть тут, немов би нічого не склало ся; живий, жвавий, охочий до борби й дїяльностн.

Вийшло якось само з себе, що ми відразу стали вести розмову оден із другим через ти, як старі приятелі. Ми згадали про наші давнійші зносини. Він не сподївав ся стрінутн ся зі мною в Петербурзі, бо на провінції гово-

рили йому, що я ще в Женеві. Познайомлений вже з подробицями його утечі, я розвідував ся, яким чином пощастило ся йому перекрасти ся через купу шпівнів, що заповняли всі стації.

Він засьміяв ся і сейчас почав розповідати. А я все глядів на нього, на того страшного чоловіка, що нічим не зневірений і лишень завдяки своїй незломній енергії, зумів безумовно заволодіти тисячами тих упірних, невірливих мужиків і легко міг би стати проводирем грізного повстання.

Він був середного росту, сухорлявий, з запалими грудьми і вузкими плічми; фізичних сил у нього здасть ся було дуже не багато. Я не стрічав поганійшого з лиця чоловіка; та се погане лице було принадне. В його сірих очах сьвітив розум, а в усмішці було щось хитре і нїжно глумливе, як і в характері українського народа, до якого він належав.

Як оповідав про які небудь вдатні хитрощі, що Ух придумав, аби збити з пантелику поліцію, реготав з цїлої душі, при чім показував два ряди зубів, білих як слонева кість. Цїлий його вигляд з тим поморщеним чолом, холодним, твердим поглядом, висловляв рішучість і непохитну власть над самим собою. Я запримітив, що він в розмові зовсім не гестикулював.

Ми розмовляли про спільних приятелів, яких він відвідав по дорозї, про проєкти, з якими він приїхав у Петербург, і про безліч інших справ.

Годї було не чудувати ся над тверезістю його думок про різні питання, які він все розбирав з незвичайно оригінальної і практичної

точки погляду, а особливо над його знанем людей; йому було досить кількох днів знайомства, щоби добре пізнати чоловіка; хоч треба сказати, що в його характеристиках був завсїгди наклін до песимізма. Давно вже почало благословити ся на сьвіт, як ми перервали в кінці нашу розмову і лягли сьак так спочивати.

III.

Стефанович прожив у Петербурзі цілий місяць. Ми часто стрічали ся з собою і я був в цілковитій спромозі добре з ним познайомити ся: а пізнати його — значило полюбити. То оригінальна і незвичайно зложна вдача. Він без сумніву чоловік, з природи дуже розумний і незвичайно сильний характер. Такі люди стають серед сприяючих обставин творцями історії. У нього є в високій мірі незвичайна кебета володіти товпами, яка виявила ся в чигиринській справі. Та він не з тих, що йдуть прямо до мети, немов би арматня куля, яка звалює і торощить все по дорозі. Ні, він вважає за краще вести діло нишком, він подаєть ся як треба, та лишень тому, щоби при першій добрій нагоді надолужити своє. Деякі уважають Стефановича за лукавого. Та сей суд ледви справедливий. Він лукавий лишень в „політиці.“ В особистих зносинах з приятелями він звичайний, сердечний і щирый. Загалом се чоловік незвичайно здержливий, зовсім замкнутий в самім собі. Він говорить мало, ніколи на зборах. Прислухуеть ся звичайно похиливши долі голову, немов дримаючи. Не вдаєть ся ніколи в теоретичні спори і відносить ся до них з ве-

ливою погордою, а як йому прийдець ся бути при читаню якої небудь „програми“ або „пояснюючої уваги“, то часто зовсім засне, чого доказом його голосний хропіт. То виключно чоловік діла, та не діла в вузкім розуміню того слова, як люди, що не в силі ані хвилини бути без якої небудь роботи. Він уміє дождити. То чоловік широких плянів, найліпший тип організатора, якого довело ся мені коли небудь стрічати. Він особливо надаєть ся до тої тяжкої ролі зі своїм ясним і незвичайно практичним умом, твердим і обережним характером і знанєм людей і вмлістю поводити ся з ними.

Великий скептик у зносинах з людьми, він рівночасно спосібний до приязни, що межує з обожанєм. Найблизший його приятель був Л. Вони все жили разом, з виїмком хвиль, в яких на се не дозволяли „справи“. В таких випадках вони що дня обмінювали ся довгими листами, які переховували і запопадливо берегли їх перед чужим оком, що давало причину до постійного глузованя товаришів.

Без згляду на всі житєві неагороди, Стефанович ніколи не зривав зносин зі своїм батьком, старим, сільським сьвященником, що було доволі небезпечно в положеню чоловіка, за яким перевертали цілі городи до гори ногами, як лишень полїция підозривала, що він там живе. Він дуже любить і шанує свого батька і часто говорить про нього з особливим вдоволенєм розказуючи анекдоти з його житя і наводячи обривки з його листів, що вказують на його здоровий, простий розум і чесне щире серце.

Дмитро Клеменс.

Клеменс — се оден з найстарших Чайківців; тепер йому коло пятьдесяти літ. Його арештували в марті 1879 р. і заслали в Сибір, де він від того часу живе постійно.

В ньому нема нічого конспіраторського. Він звичайний чоловік, щира душа, веселий розмовник, і незрівняний оповідач. Його легке, цвітисте оповідань, прикрашене образами і порівняннями, красуєть ся всіми скарбами російської народної мови, якою він орудує чудово з Крилівським майстерством.

Він ледви чи не оден з наших найліпших пропагандистів. У нього питома і зовсім неможлива до наслідування поведінка в розмові і веденю пропаганди. Се не пристрастна, натхнена проповідь Брошковської, не сократівський невідпертий метод геніяльного молодця Михайла Купріянова, що вмер у тюрмі в 19 році життя. Клеменс веде свою пропаганду всю в жартах. Він регочеть ся і приневолює класти ся зі сміху старих і молодих мужиків, що його слухають, хоч і як вони звичайно рівнодушні. Та він завсїгда хитро підсуне в свої жарти яку небудь серіозну думку, що немов гвіздь забьєть ся їм в голови. Мало кому пощастило ся стягнути тільки приклонників з поміж мужиків і городських робітників.

Бесїди, які йому приходило ся проголошувати деколи в якім небудь шиночку, виходили справжніми перлами штуки. Пригадую собі, як я бувало вибравши ся з ним в дорогу по селах, цілими годинами не міг зважити ся вмїшати ся в розмову і перервати невечерпану

струю його блискучих імпровізацій, і забувши про пропаганду, я любував ся естетичною втіхою слухача.

Годі сказати, щоби Клеменс був уродливий. Радше навпаки. Та його лице з тих, що досить на нього глянути раз, щоби на все лишило ся в пам'яті. Горішна його частина з широким філософським чолом, з живими чорними, ніжними і задумчивими очима, в яких від часу до часу спалахнуть іскри здержаного сьміху показує в ньому Європейця, в цілковитому значіню того слова. Та по долішній часті лица можна його взяти за Калмука, Киргіза, Башкіра, за кого захочеш, лишень не за представника кавказької раси. Не було в ньому нічого дикого, ані поганого, ні; його рот з тонкими, немов би виточеними губами, дуже гарний, а в усмішці його є щось невимовно ніжне і привабливе. Що вражає у нього на перший погляд і надає його фізіогномії такого химерного характеру, то ніс, що його годі описати; широкий, легко задертий на кінці і так дуже плескатий, що з профіля тяжко його замітити; справдішній жарт природи.

* * *

Як би хто загадав знайти двох людей, які представляли би собою як найбільше противенство, то йому можна би вказати на Якова Стефановича і Дмитра Клеменса.

Перший, се тип артиста організатора, другий ані разу в своєму житю не старав ся заложити ні одного кружка. Перший вічно діяльний, вічно зайнятий широкими плянами, не розбирав способів і не онимав би ся побратати ся

з самим чортом, як би се лишень було йому користне; другий повен супокійноу, нічим не затемненоу прихильности для справи соціялізма не признавав компромісів і ніколи не звертав з простоу дороги з огляду на очевидну безпосередну користь. Першій був спосібний вести за собою не лишень віддільні одниці, але й цілі товпи до діла, яке він сам придумав і порішив; другий ніколи не трібував і не бажав насилувати чужоу волі. Се було для нього прямо гидке і як хто небудь сам закладав шню в його ярмо, то такий чоловік ставав йому незносний.

Без згляду на се, я не знаю нікого, що мав би такий вплив на своє окруженє як Клеменс.

Часто одно його слово мирило найзапеклійші спори, ладнало противенства, що здавали ся непримирені. Той вплив, якого він ніколи не шукав, який родив ся так сказатиб сам з себе всюди, де лишень він з'явив ся, проявляв ся особливо в особистих зносинах. Я не стрічав чоловіка, щоби з'умів збудити д' собі таку пристраству прихильність, що доходила до боготвореня, як Клеменс. Мені доводило ся перечитувати деякі листи до нього від ріжних осіб. Як би я не знав від кого вони були і для кого призначені, я вважав би їх за любовні листи. І ся прихильність, се не був хвилиний порив, який уміють розбудити для себе деякі сьвітляні натура. Такого чоловіка, як він годі забути. Хто полюбив його раз, тогочуже не охолодить ані відлеглисть, ані час.

В чому ж тайна його одинокоу в своїм роді власти підчиняти людські серця? Ся тайна

в глибині і широті його власного обильного в любов серця.

Годі сказати, щоби він скоро дружив ся з людьми; навряд він як всі глибоко вразливі вдачі неприступний і дуже нерado відкривав свою душу посторонному. Він навіть уважав себе за холодного, брусоватого, а почування прихильности, які він будить, против своєї волі, смутять і пригнічують його; він вважає себе за неспосібного відплатити ся за них і тому йому здасть ся, що вони якесь крадене добро, на яке він не має права. Та ні оден з його численних приятелів не зробив би йому такого закиду.

Прихильність, до нього самого зовсім не має впливу на його відносини до людей. Се чоловік справді не підкупний. За се він не помине ні одного симпатичного рису в другому чоловіці, а навіть зі звичайною його вдачі великодушністю скорше приблїшать її цїну. Він не привик смотріти на людей з точки погляду користи, яку вони можуть принести партії. Між своїми товаришами конспіраторами він оден лишив ся чоловіком. Як він з ким небудь стрічасть ся, то ніколи не робить того з задумешними гадками, як більшість заговірщиків, які по неволі розглядають людей, як можливі добутки для справи. Тому кождий поводить ся з ним свобідно; кождий готов віддати йому свою душу і йти слїпо за першим його словом пересьвідчений, що Клеменс все буде сторожем і що упередить його перший як би була найменша небезпека.

І як би він загадав посилати когось на найнебезпечнїйше дїло, кождий піде охотно без

ваганя, бо як Клеменс сказав раз, то без сумніву справа своїгь того, щоб зважити ся; инакше він не посилав би. Та справді Клеменс ніколи не користувався тою властю. Він сам охотно важив ся на все, та ніколи не посилав других на небезпеку. Навіть в таких мало-важних випадках, як „нелєгальний“ справді мусить глядіти помочи сторонних, бо він сам важить головою, тоді як для лєгального чоловіка ціла небезпека обмежується на кілька днів арешта, навіть тут він брав все на себе і не дозволяв, щоби хто важив зза нього хоч би одним волоском своєї голови. Ані уваги, ані докори навіть найблизших приятелів не змогли захитати тої вразливости і заставити його не легковажати так життя на стільки дорогого для справи. Та як раз остатнього Клеменс ніяк не хотів признати. Він — се втілена скромність, хоч не найдете в ньому ні тїни тої зниженої християнської покорности, яку переказали нам віки рабства і лицемірства, за якою часто криється незагнуздана зарозумілість. Клеменс, противно, се самостійний чоловік, гордий на свою людську вартість, незвичний перед ніким клонити голову. В ньому скромність виходить сама з себе. Він щиро і рішучо не признає собі ні одной з тих знаменитих прикмет, які придбали йому тільки прихильників. Завдяки якійсь оптичній ілюзії, якої ще не вияснила наука, він добачає всі ті прикмети не в собі, але у своїх приятелях.

П.

Дмитро Клеменс родився на берегах Волги, де його батько управляв якимось ма-втком і цілі свої дитячі літа провів серед від-вічного, скотарського населення тих непроглядних степів, які так гарно описав в одній зі своїх молодецьких поем.

Те свобідне життя на лоні дикої і величної природи надало його характеру того поетич-ного кольорита і виробило в ньому ту любов до небезпеки і пригод, яка лишила ся у нього і в дозрілому віці. Зрештою і його відвага має ту оригінальну ознаку як і спосіб про-паганди. Він любить ся небезпекою не як вояк, для якого вона жерело сильних вражінь, а радше як артист, що спокійно любить ся в ній, особливо в її сьмішних сторонах. Видко природа обдарувала його серцем, що фізично неспосібне відчувати страх. Серед найбільшої небезпеки Клеменс не тратить влади над со-бою. Він лишається зовсім холонокровний, сьміється і жартує, немов би нічо не при-ключило ся. Се поясняє його незвичайну при-томність духа. З найтрудійшого положення він викручується з чудною легкістю, а рівночасно і з таким гумором, який явно доказує, що він в той час зовсім не думав про безпеку і ли-шень забавляли його деякі сьмішні ситуації і моменти. Нераз приключало ся йому скоїти найбільшу необережність не для чванливости, якої нема в ньому й слїду, а просто з замилу-вання до жартів.

Так раз в початках своєї революційної кар'єри, як вже скривав ся перед полїцією,

хоч і не перейшов був ще в „нелегальний стан“ він сам пішов до прокуратора просити увільнення за порукою Анатолія Сердюкова. На щастя прокурор, якого недавно призначили на се місце, не знав про нього нічого, а Клеменс говорив так переконуючо, що йому обіцяли вволити його просьбі. І як би не якась зміна, що склала ся підчас слідства у справі Сердюкова, то малиб ми цікавий випадок увільнення політичного в'язня за порукою чоловіка, що сам ховаєть ся від поліції.

Часами надавав своїм вигадкам характеру справжньої комічної епопеї викінчуючи всі найменші подробиці з старанністю справдішного артиста. Як примір наведу одну з них, увільнення якогось Телсієва, трохи замішаного в Нечаївську справу і засланого адміністративним порядком в Петрозаводськ.

Клеменс вибрав ся туди з підробленими документами одного інжиніра, капітана Штурма, якому будьто би поручили перевести якісь геологічні досліди в Фінляндії. Сейчас по приїзді він відвідав губернатора, ісправника і інші власти під прикличкою необхідних розвідок і природно очарував їх всіх до одного. Цілий тиждень прожив в Петрозаводську виправляючи на вдивовижу жителів всякі учені штуки. Він став „причтою во язиціх“ і любимцем місцевих мешканців, що оден перед другим рвали ся устроювати для нього обіди і вечері. Підготувавши тимчасом все до утечі, він виїхав разом з Телсієвим, щоби його не наразити на невгоди подорожи одинцем. Се збігло ся разом дуже химерно. Та без згляду на се нікому в Петрозаводську не прийшло на думку, щоби

Клеменс як небудь мішав ся в ту історію, так знаменито відіграв свою ролю. Як рік опісля, оден з його приятелів переїздив через город звернув ся до нього ісправник з питанем, чи не знає капітана Штурма і розказавши безліч найдивнійших подробиць, що відносили ся до пробуваня останнього в Петрозаводську додав :

„Хороший чоловік! Він обіцяв ся вступити до нас як вертати ме з Фінляндії, та якось його не видати. Відай ліпше йому було вертати морем. Щоби він був заспівав, як би знав, хто такий був той капітан Штурм?“

* * *

Клеменс, се оден з найсильнійших умів, які були в рядах революційної партії.

Без згляду на діяльну участь в руху і на всі недогоди недовігального житя він завсїгди держав ся на уровені інтелектуального поступу західної Європи і хоч мав незвичайний наклін до економічних наук ніколи не загібав ся в них виключно. Ненаситно жадний знаня він вчив ся всего не журячи ся чи зможе він з сього мати безпосередню користь чи ні.

Я пригадую собі, як він одушевляв ся лекціями Гельмгольца, яких слухав в 1875 р. підчас побуту в Берліні. Я з тяжкою бідою спекав ся його справоздань про них, якими заповняв всі свої листи до мене в Петербург.

Широта його поглядів ані на волос не уступала жадобі знаня.

Клеменс зовсім не чоловік партії. Глибоко переконаний соціяліст він віддав народній справі все, що міг, і своє знанє і свій світлий,

проникливий ум. Та він не придатний до вузких рам тайного товариства. Партия, до якої належав, ніколи не могла для нього стати ріднею, сімєю — одним словом всім. Він постійно жив відлюдно. В ньому нема й тіни партійного самолюбства, що в оден з наймогутнійших товчків, які кермують конспіратором. Він любить цілий сьвіт і не пропускає ні одної нагоди, взяти участь в його житю. Так він писав не лишень для підземної преси, але далеко більше для „лєгалних“ петербургських журналів, в яких він був співробітником під різними псевдонімами і робив се не лишень з бажаня більшої незалежности і життя власною працею, але ще й тому, що потребував ширшої аудиторії, як ся, яку давала йому підземна література.

Він завсігди стояв осторонь від „програмових“ суперечок, які так часто розділяли революційну партію на непримирені ворожі табори. Повен віри в принципи соціялізма загалом, він відносив ся дуже скептично до різних способів, на які в різні часи смотріли революціонери, як на універсальні ліки. Тай скептицизм параліжував, природно, його силу в підземній борбі, де наслідком незначного простору до діланя, неможлива різнородність способів; і справді Клеменс не мав ніякого особливого значія, як конспіратор. Завдяки свому неборимому особистому чарови він притягав до соціялістичної партії безліч прихильників з поміж всіх суспільних клас, а особливо з поміж молодіжи. Та він сам був зовсім неадатний вести втягнених через нього людей до якої небудь витиченої мети; се муєли робити

иньші. Не скажу, щоби йому не доставало сили характеру, яка робить чоловіка володарем волі других. Він умів також і постояти за своє, як се було конечне. Свобідний від всякого самолюбства і чванливости, він з'умів незвичайно відважно виступити против загально признаних поглядів, як вони йому здають ся безпідставні. В справі Стефановича, якою в оден час навіть в Петербурзі так одушевляли ся, він оден стояв в опозиції против поглядів цілої партії. Та у нього не має ні тої вїмковости, ні тої душевної брусоватости, що їх родить пристрастна віра, а які так необхідні, як треба вести людей майже на неминучу погибіль.

Тому в революційному рухови не зробив Клеменс і сотної пайки того, що міг би зробити зі своїми природними спосібностями.

То світлий образ мислителя зі всіми його прикметами і недостачами.

Валериян Осінський.

I.

Осінського доводило ся мені стрічати мало, тому, що непосидючий як лицарі наших билин, він товк ся по цілій Росії, особливо по полудни, де були головні організації, з якими він був звязаний; аж не виїздив із Петербурга. Тут то мені й довело ся його стрінути, як раз приїхав сюди на кілька днів, щоби скоро

опісля счезнути, як метеор і сям разом — вже на все.

Час був не дуже пригожий на знайомства. Що лишень убили в білий день, на одній з головних площ столиці, генерала Мезенцева, а убійці заховали ся без сліда. Ся подія, що була першим таким фактом, вразила дуже сильно і суспільність і правительство. Поліція перевернула горі ногами цілий город. Не було кінця трусеницям і за вайменьшим підозрінєм довили людей на вулицях. Ходили вісти, можливо і пересадні, що протягом перших двох днів, арештували до тисяча людей. Нашому брату „нелегальному“ страшно було показати ся на вулиці і я мусїв наложити на себе „кварантанну“ — се одна з найприкрійших річий, які можуть приключити ся російському революціонеру. Я жив у одного з наших досвідчених приятелїв — якого становище берегло його від всякого підозріння — і мусїв цілий час просидіти між чотирма стїнами та не вказувати на вулицю носа, навіть вечерами. Брала ся смертельна нудьга. Я писав якусь маленьку річ, а як не спромагав писати, читав французькі романи, щоби як небуць вбити час. Деколи відвідували мене деякі приятелї, що боліли і над мою сумною долею.

Раз зайшла до мене Ольга Натансон і сказала менї, що Валериян Осїнський в Петербурзі. Я не був з ним особисто знайомий, та чув про нього багато. Природно, що я захотїв побачити ся з ним, тим більше, що се була для мене прегарна вимівка, щоби нарушити мій домашний арешт.

Я вийшов смерком з дому. Улиці були майже пусті, бо мій приятель жив на краї міста. Та про се, годі було занехати найбільшої обережності і тому я з початку справився у сторону протилежну тій, в яку я мав йти. Покрутивши ся доволі, я вийшов в кінці на одну з найбільш оживлених вулиць. Перше, що мені там впало в око, се були відділи кінних козаків, узброєних у списи і цілі гурми шпівнів, що наворачтали ся на очи до стоту за кожним кроком. Вони то стояли на місци, то ходили сюди й туди. Пізнати їх було незвичайно легко. Їхній несвобідний вигляд, нахабний, а заразом переполошений погляд, який кидали в лице всякому стрічному, се все було для досвідного ока, безсумнівна признака. Та се ще були шпівни з ремесла. Багато сьмішнійше виглядали „тимчасом заняті“. Се були очевидно, просто передягнені москалі. Вони вештали ся невеликими гуртами і як люди, що звикли ходити лавою, ніяк не спробували ані ходити, ані стояти різно. Ось-ось і зберуть ся в пів-роту. Їхній одяг був дуже кумедний. Годі було на борзї роздобути для них неоднакові одяги, так що цілі відділи були в однакових шафках, однакових пальтах і шараварах. Деякі понасаджували собі на ніс великі сині окуляри, сподіваючи ся, що так будуть подібні до студентів. Се все подавало на таке кумедне видовище, що годі було здержати ся від сьміху.

Полюбувавши ся достатком ними, я справив ся до конспіративної квартири нашого кружка. В переході сусідною вулицею, я підвів очи, щоби переконатися, чи виставили в відо-

тому вікні жіночу парасольку на знак що все гаразд, бо при найменшій небезпеці повинні були її спрятати. Парасолька стояла на місці. Однак, знаючи, що жандарми довідали ся про вживане революціонерами сигналів і часто пильно оглядали вікна, а по арештованю приміщували все, що там подибали, на своє місце, я тим не вбезпечив ся і пішов дальше. Покрутившись знова трохи, я зайшов в одно місце, де надіяв ся знайти докладні вказівки, над якими полція не мала властв, хоч би навіть і звітрила наші хитрощі. Місце, в яке я зайшов, було те, куди по народній приповідці, сам цар ходить пішки. Там у заздальгідь умовленому куточку, мав бути ледве замітний значок, який обмінювали кожного ранка, а в дуже неспокійний час і два рази в день. Значок був на місці і сповіщав, що нема ніякої небезпеки. У мене розвіяли ся всі сумніви.

Однак тому, що „сповіщаюче бюро“, як ми жартом прозвали се місце, було віддалене на верству від конспіративної квартири і йдучи з відти можна було як небудь звернути на себе увагу шпіона, я рішив ся впевнити ся по дорозі, чи хто за мною не слідить. Мені на зустріч йшла незнайома вельми хороша пані. Як вона зрівнала ся зі мною, я став приглядати ся їй уважливо, а як ми обминули ся, я обернув ся і поглянув за нею. За мною не було ні живої душі.

Тоді я був всего на два кроки від моєї мети. Спокійно підійшовши по сходах, я зазвонив відомим способом. Мені відчинили швидко.

Кімната була битком набита. На простому деревляному столі стояло кілька фляшок пива і дві тарілки: одна з шинкою, друга з вудженою рибкою. Значить ся, я потрапив до ладу. То був оден з тих малих банкетів, на які часом дозволяють собі „нігілісти“, щоби відпочати від тої нервової натуги, в якій приневолені постійно жити. Сим разом приладили гостину з нагоди приїзду Осїнського. Одначе, його ще не було.

Товариство було в чудовім настрою і мене стрінули вельми приязно, без огляду на самовільне порушенє „кварантани“. Я завсїгди дуже любив сї банкети, від яких годї собі уявити що небудь веселїйше і більш оживлене. Всї, що тут зібрали ся, були нелєгальні люди, які мали не мало всяких „гріхів“ на совісти. У кожного висїв на привязи кинджал і набитий револьвер і кождий був ладен на випадок несподїваного нападу, боронити ся до останньої каплї крови. Та вони так привикли жити постійно під Дамоклевим мечем, що кінець кінцем перестали думати про безпеку. А може бути, що як раз ся безпека надавала їм радощам, такого невгомно-сьміливого характера. Всюди розносив ся сьміх, голосні розговори, жарти. По кутах поприміщували ся парами сї, що тихо говорили з собою; то були приятелї, які відкривали свою душу — друга невідлучна приналежність таких банкетів. Від часу до часу можна було побачити традиційну церемонїю німецького брудершафта. Ся потреба дати волю почуваням, — так природна між людьми, що їх вяжуть спільні змаганя ідей і безпека тіснїйше, як звязки крови — на-

давала тим зборам що збирали ся нечасто, незвичайно поетичного і сердечного характера.

II.

Я запитав про Осїнського. Мемї сказали, що він зайшов до одного приятеля, та повинен скоро вернути ся.

Справді, за пів години опісля, він ввійшов в кімнату з урядовим кашкетом із обвідкою — в руці, прибраній в елегантну чорну рукавичку, — в якому ходив для більшої поваги.

Я підійшов, стиснув йому руку і довго держав її у своїх долонях, не спромагаючи відвести від нього очий.

Він був прегарний як сонце; стрункий, пропорціонально збудований, здоровий і гнучкий, як дамасценське залізо. Його білява, трохи подана в зад голова, сиділа граціозно на прегарній, нервовій шиї. Високе, мармурне чоло, з делікатними, синіми жилками, було легко стиснуте на висках. Правильний ніс, немов би вирізаний вістрем скульптора, надавав його вроді того клясичного характера, який так рідко стрінеш в Росії. Малі, русяві вуса і борідка відтінювали хороший, виразний, пристрастний рот. Двоє великих синіх очий, повних вогню і молодецької відваги освічувало се чудове лице.

Осїнський приїхав з Київa, города, в якому він був чисто влюблений, та в переїзді вснів завернути до всіх головних городів полудневої Росії і побачити ся з представниками місцевих

організацій. Таким чином привіз нам свіжі новинки про все, що там діяло ся.

Він одушевляв ся величезними успіхами тероризма за останній час і очарований палкою уявою, віщував нечисленні наслідки такого звороту справи. Я не зовсім згоджував ся з його оптимізмом, та як він говорив, годі було не подати ся чарівному впливови його красомовства.

З нього не був бесідник у звичайному розуміню того слова, та його бесіда мала таку переконуючу силу, яка в наслідком глибокої віри. Він цілий переняв ся тим ентузіазмом, який по неволі заражує і уділяєть ся слухачам. Тон його голосу, вираз лиця підбивали не менше, як самі слова. Він мав великий талан повертати своїх слухачів з противників у союзників, які самі старали ся переконати себе про правдивість його доказів, щоби лишень могли з ним погодити ся.

Слухаючи його, я зрозумів, кілька правди було в оповіданнях, які розказували про нього.

Другого дня Осінський зайшов до мене. В три або чотири дні опісля я знова покинув своє леговище і вибрав ся в нашу конспіративну квартиру, та знайшов там лишень пращальне письмо від Осінського, що в переддень виїхав вечером до Одесси.

Я його більше не видав.

Його арештували в Києві весною 1879 р., а 5. мая того самого року вже відбув ся суд. Його засудили на смерть, хоч обжалуванє не могло навести против нього нічого навіть трохи серйозного і його засудили лишень за се, що в часі арешту доторкнув ся свого револь-

вера, хоч не вespів його навіть добути із футе рала. Та правительство знало, що має в руках одного з найвпливовіших членів терористичної партії і того було досить, щоби проказало судови висше наведений засуд.

Осінський вислухав його без дрожання, як і слід правдивому борцю.

Протягом цілих десяти днів, які пройшли поміж засудом і карою, він був зовсім спокійний, навіть веселий. Він додавав духа своїм приятелям і ані на хвилечку не відминив ся. Як прийшли його відвідати мати із сестрою, він хоч знав що засуд затверджений, сказав, що смертний засуд скасований, та рівночасно на пошепки повідомив сестру, шіснайцяталітне дівча, що правдоподібно йому завтра прийдець ся вмерти, і просив її, щоби підготовила матір на ту сумну вістку. В передодень кари написав до приятелів довге письмо, яке можна би назвати його політичним завітчанем. Мало розводить ся в ньому про себе і про свої почутя. Занятий справою, він розбирає способи борби, на які требаб взяти ся по його думці і остереігає перед повторенем старих блудів.

Ранком 14. мая відвели його на місце кари разом із двома товаришами Антоновим і Брантнером. Зі звірської жорстокости йому не завязали очий і він мусів дивити ся на передсмертні корчі своїх приятелів на шибениці, на яку за кілька хвиль мав вийти сам. Те страшенне видовище так потрясло його фізичною істотою, над якою людська воля безвластна, що його голова протягом пяти хвиль побіліла немов сніг. Та його духова сила була неповоружна. Підлі жандарми підбігли до нього

в ту хвилю з запитанєм, чи він не хоче просити помилуваня. Валериян прогнав їх з обуренєм і відказавши ся від помочи ката підійшов по ступнях шафота. До нього підійшов священник із розп'ятєм. Осінський енергічним жестом оповістив, що так само не признає небесного царя, як і земних царів. По приказу начальства воєнна оркестра заграла „Камаринськую“.

За кілька хвиль Валерияна Осінського не стало.

III.

Вся вдача Осінського була того рода, що дає людям власть кермувати подіями. Се не був організатор. Його темперамент був через край палкий для сеї дрібної, клопотливої праці. В даній хвилі концентрували ся всі його умові сили на одній точці, яку йому вказував сливе непохибний революційний інстинкт. Він завжди був оден із вістунів тих течій, які з'являлися з повною силою деколи аж роками опісля. Так в 1878 р., як територизм ще був в зачатках, з Осінського був уже прихильник царевбійства і вложеня в революційний програм означених і ясно висловлених домагань політичних реформ.

Він був у цілковитому розуміню слова чоловік діла. Доки проявляв ся пропатандівський напрям, він стояв осторонь. Аж із зими 1877 р., як місце слів зачав займатися револьвер і кинджал, пристав до руху і віддав ся йому зовсім, до кінця. У нього була одна

з найбільших сил, якими природа може наділити чоловіка, — віра, та віра, що по євангельським словам, переносять гори.

І ту віру умів він переляти в кожного, а ким стрінув ся. Тому природно він був душею всіх заходів, до яких пристав. А при його незвичайній енергії ледви була хоч одна трохи серйозна революційна справа в полудневій Росії, до якої би він не пристав. Ніхто не упадав духом, як Осінський був із ним, бо він додавав духа всякому своєю величною непохитною вірою і власним прикладом. Він завсїгди перший кидав ся в найбільше полум'я борби і брав на себе найнебезпечніші ролі. Його хоробрість доходила до навіжености.

Раз якось, як було з нього ще ледви одинайцятилітнє хлопя, зачув, що в хату їхнього сусїда вдерла ся ватага звісних розбійників: нікого з рідні не було; тоді не довго думав, вхопив зі стїни батькову рушницю і кинув ся на поміч сусїдови. На щастє вістка показала ся неправдива і хлопя щасливо вернуло домів. Той невеличкий епізод дав деяке понятє про відвагу будучого терориста. Щоби виробити собі суд про його лицарський характер, досить додати, що згаданий сусїд був смертельний ворог цілої сімї Осінських.

В доказ непоборимого чару його слів, я наведу лишень один факт, хоч і не дуже значний, та про те доволі характерний; Осінський славив ся вмїлістю збирати гроші. Революційна партія, особливо потім як тероризм став системою, потребувала великих засобів, а роздобути їх все було незвичайно тяжко. І ось тут не багато було таких, що моглиб міряти ся з Валеріяном Осінським. Його подвиги

на сьому полі стали предметом загальних поговорів; вони справді викликали подив. Який небудь богач із інстинктами кулака, або стара пані-скупця, що її гроші кури випорпують, готові розплисти ся перед вами у словах симпатії для революціонерів. Але най лишень справа доторкнеть ся до їхнього гаманця, картина швидко зміняеть ся, і тут вони можуть довести до розпуки кожного, хто стрібубав би приневолити їх, щоби показали свої великодушні спочування докладнішим способом. Найвмілійшим людям не щастило ся роздобути від таких панів більше, як яквх десять або дваидцять рублів, та й за се ще слава Богу.

Та коли з'явив ся Валериян Осїнський, то й наш кулак і стара скупця, зітхаючи, добували свої гаманці і винявши з відти пять, десять тисячів рублів, а часом і більше, передавали їх тому чарівному молодому чоловікови, якого докази були такі переконуючі, вигляд такий принадний, а поведінка така чарівна і красна.

В Осїнськїм не було й слїду чого-небудь педантичного, щоби нагадувало моралїста або проповідника. Се був вояк зі сьміливим серцем і сильною рукою. Він любив небезпеку, бо тут чув ся у своїому елементї. Борба розпалювала в ньому горячковий запал.

Він любив славу. Він любив жінки і вони його любили.

Петро Крапоткін.

I.

Загранична преса й доси не перестає називати деколи Крапоткіна головою і керманічем російського революційного руху. В один час була се загальна гадка. Звичайна публіка, яка зачерпує свої поняття про заговори з дешевих романів, не в силі уявити собі заговорницького руху без підземного диктатора, не знає нікого з людей, які трудяться в Росії, звичайно хапаєть ся першого виднійшого імені, — з поміж емігрантів.

Російським читачам ледви треба пояснювати, що се все бабські казки і що ні один із емігрантів не був і не може бути керманічем російського руху.

Все, що еміграція може зробити для Росії, то зладити заграничну літературу. Можна сказати що в один час вона сповняла сю ролю світло. Мавмо надію, що й на будуче буде еміграція пособляти в тому напрямі.

Та що до практичного кермування, то про се годі й говорити. Полишивши на боці всі інші міркування, досить пригадати, що на обмін листа між Петербургом, а тими нечисленними сторонами, де рабство і погана користолюбність не замкли доступу російському політичному вигнанцеві треба що найменше тиждень.

Уявім собі на хвилю, що якомусь генералови захотілоб ся оставати в Петербурзі і завідувати военними справами в Турції. Що подумав би про нього кожний розсудливий чоловік? А прецінь наш генерал мав би в данім випадку величезну перевагу, бо розпоряджав би

телеграфом, тоді як революціонер приневолений обмежити ся на незносно повільну пошту і то не свою, а правительственну і кожний раз важить ся на се, що письмо дістанеть ся в руки правительства і запропастить як не цілу справу, то що найменше адресата.

Якіж розпорядження можна видавати серед таких обставин? У когоч найдець ся досить віри в свої сили, до такого діла? Хтож буде на стільки легкодушний, щоби звертати ся по такі розпорядження? Заграниця для емігранта се місце віддиху, далекий острів, на який справляеть ся сей, чие судно розторожили або потурбували розбурхані хвилі. Поки він не зладить його і не справить до рідних берегів, поти не мислима для нього й практична робота. Йому не лишають ся нічого, як стояти з заложеними руками і глядіти з тугою в даль, в країну, де його товариші борють ся і умирають тоді як він журний і самітний дусить ся в поневольному безділю, як вічний гість на бенкеті випучого кругом, та чужого йому життя.

II.

Крапоткін, се один із найстарших емігрантів, бо він покинув Росію в 1876 р. і більше туди не вертав ся.

Та його участь у перших пропагандівських кружках полишила глибокий слід в їхніх програмах, а його особа була завсїгди одна з найвиднійших і найвидатнійших у нашій партії.

Він причисляеть ся до висшої російської аристократії. Родина князїв Крапоткінів, се одна з нечисленних, що походять у простій

ліву від Руриковичів і тому говорили йому жартом у кружку Чайківців, до якого Крапоткін належав, що він має більші права до російського престолу, як нинішні Романови, що в дійсності чистокровні Німці.

Крапоткін виховав ся в паєвському корпусі, куди приймають лишень дітий надвornoї шляхти. В 1861 р. скінчив курс із відзначенем; та зрушений замилуванем до науки вибрав ся в Сибір на геологічні досліди. Там прожив кілька років, брав участь у різних наукових експедиціях і тут добув собі той широкий запас знаня, яким покориствував ся потім при своїй праці як співробітник Елізе Реклю. Бував і в Китаю. По повороті в Петербург його вибрали в члени, а потім у секретарі Географічного Товариства; написав кілька праць, які високо оцінили люди науки, а в кінці зачав велику працю про фінляндські ледівці, яку за старанем Географічного Товариства дозволили йому скінчити в кріпости. Не міг зовсім збути ся двірської служби; його іменували „камерпазом“ цариці і наділили кількома ордерами.

В 1871 або з початком 1872 р. вибрав ся Крапоткін за границю. Завитав до Бельгії і Швайцарії, де тоді Інтернаціонал дійшов до верхка своєї могучости. Тут його світогляд, що був завсїгда дуже радикальний, остаточно сформував ся. Він пристав до Інтернаціонала і прийняв ідеї його крайної т. зв. анархічної фракції, і полишив ся на завсїгда їх горячим оборонцем.

По повороті до вітчизни, навязав Крапоткін зносини з кружком Чайківців, які признавали ся до тих самих ідей. В 1870 р. його представили і однодушно прийняли в члени кружка.

Йому дали випрацювати програм партії і нарис організації. Ці документи знайшли потім між його паперами. Зимом 1872 р. він почав викладати історію „Інтернаціонала“ — розуміється потайки, в якій саме розвивав принципи революційного соціялізма, на основі народних рухів найновіших часів. В тих викладах лучила ся поважна думка з незвичайною ясністю і простотою викладу. Робітники Олександроневської дільниці слухали їх із великим заінтересованєм. Природно, що про сї виклади почали ся розмови по сусідних робітнях. Швидко дійшла вість про них і до поліції, яка постановила, щоби там не було, віднайти славетного Бородіна (під сим іменем знали Крапоткіна його слухачі). Та довгий час всі її заходи були безуспішні. Виклади скінчили ся і Крапоткін зовсім не показував ся в хаті, яку слідили, бо збирав ся йти „в народ“ як мандрівний „богомаз“, себто маляр.

Та поліції пощастило ся підкупити одного з робітників і він став волочити ся день у день по всіх головних вулицях Петербурга, сподіваючи ся швидше чи пізнійше стрінуту десь Бородіна. І справді за кілька місяців стрівув Крапоткіна в Гостинному Дворі і показав його поліції. Крапоткіна увязнили. З першу він відказав ся подати своє справдішне прізвище, та годі було його утаїти. За кілька днів хазяйка хати, в якій наймав кімнату, повідомила поліцію, що один із її наемців, князь Петро Крапоткін, в той а той день пропав. Як поставили її на очи з Бородіном, вона пізнала в ньому свого наемця і Крапоткіну не остало нічого, як потвердити її свідoctво.

Вість про увязненє такої важної особи счинила великий переполох на дворі. Сам цар не міг сього довго забути. В рік або два опісля підчас переїзда через Харків, де був губернатором двоюрідний брат Петра Олексій Крапоткін (його убили в 1879 р.), обійшов ся з ним незвичайно холодно і запитав грубо, чи то правда, що Петро його свояк.

Цілих три роки висидів Крапоткін у казематах Петропавловської кріпости. З початком 1876 р. на приказ лікаря, перевели його в Миколаївський шпиталь, бо тюрма так підкосила його здоровля, що він не міг ані їсти, ані ходити. За кілька місяців він зовсім одужав, та робив все, щоби лишень те затаїти. Він ледви волочив ноги, говорив глухим голосом, немов би ось-ось мав віддати Богу душу. Діло було в тім, що Крапоткін довідав ся з листа, який йому передали приятелі, що вони робили заходи коло його утечі, а з огляду на слабший надзір у шпитали, як у кріпости, була для нього річ дуже великої ваги остати там по можности довше.

В червні 1870 р. утеча вдала ся по плану, який придумав сам Крапоткін. Та про сей подвиг, що показує таку замітну сполуку хитрого вираховуваня і незвичайної відваги, я розкажу осібно в одному з найблизших нарисів.

III.

В кілька тижнів опісля Крапоткін був уже за границею.

Від того часу починаєть ся його справдішна революційна діяльність. Хоч вона й не

в'яжуться властиво з російським рухом, бо посвячена виключно справі західно-європейського соціалізму, то не менше вказує. може бути на єдине поле, на якому могли визначитися його знамениті політичні спосібності. Крапоткін родився до діяльності на широкому полі, а не в підземних сферах тайних кружків. У нього не має тої гнучкості і хисту, пристосуватися до умов хвилі і домагань практичного життя, які необхідні заговорникові. Він не чоловік діла, а пристрасний дослідник правди, духовий провідник. Він стремить до перемоги відомих ідей, а не до досягнення якоїсь практичної цілі, використовуючи те, що попаде під руку. В своїх переконаннях він непохитний.

Він не поступить на волос від ультраанархічного програма і тому ніколи не був в можливості бути співробітником ніякого російського революційного журналу, так і з поміж тих, що їх печатали в тайних печатнях, як і з поміж заграничних. Усе знайшлася якась точка, на яку він не міг згодитися. Люди з такою теоретичною перевагою мало коли стають провідниками партій, яких діяльність заснована на заговорі. Заговор у широкому революційному русі, се немов би партизанство у звичайній війні. Людей не багато і тому треба уміти добути з них все можливе; поле діяльності обмежене і тому конечно уміти пристосуватися до нього; добрий партизан все мусять з'уменити використати і людей і хвилині обставини. Справдішня велика війна, а не дрібна, партизанська, се природний елемент для Крапоткіна. Се один із тих людей, які серед при-

язних обставин дають почин до широких суспільних рухів.

Він знаменитий агітатор. Природа обдарувала його огнистою, переконуючою вимовою; скоро лише вступає на трибуну, цілий переміняється в пристрасть. Він, як всі правдиві бесідники, зворушується на вид юрби, яка його слухає. Тут він зовсім змінюється. Він цілий дрижить зі зворушення; його голос звенить тоном глибокого, правдивого переконання чоловіка, який вкладає свою душу в те, що говорить. Його бесіди роблять велике вражіння, завдяки силі його одушевлення, яке обнімає других і електризує слухачів. Як блідий і зворушений сходять Крапоткін із трибуни по проголошенню бесіди, ціла саля гремить оплесками.

Він світлий полеміст і перечити ся з ним дуже важко. Обзнайомлений добре з історією, особливо зі всім, що дотикає народних рухів, він містецьки користується ся багатим запасом знання до піддержання своїх думок оригінальними і несподіваними прикладами і аналогіями, які здорово пособляють доказувати переконуючо і ясно.

З виїмком своїх наукових праць він не написав ні одного значнішого твору. Дві чудові книги про суспільні питання, які видав останніми роками, не що инше, як збірники окремих статей. З нього чудовий публіцист, горячий, бистроумний, завзятий. Він агітатор навіть у своїх працях.

Крапоткін, се один із найщиріших і найсердечніших людей, яких мені довело ся коли небудь стрічати. Він говорить завжди правду в очи — з цілою делікатністю доброго і лагідного чоловіка, але без найменшого поту-

раня дрібному самолюбству слухача. Та безумовна щирість — се найбільш вражаючий і найсимпатичніший рис його характеру. Сьміло можете спустити ся на кожне його слово. Його щирість така, що як у горячій суперечці нагло прийшла йому до голови яка небудь зовсім нова гадка, що приневолює його подумати, він сьйчас мовкне, кілька хвиль беть ся з думками, потім починає думати в голос немов би виходив із точки погляду противника. В інших випадках переходить думкою всі аргументи наведені в часі суперечки і по кількох мінутах мовчанки звертаєть ся до свого здивованого розмовника і говорить із усьмішкою: „Так, ваша правда“.

Дмитро Лизогуб.

I.

Раз у грудні 1877 р. приключило ся мені бути на одних студентських сходинах, які ніколи не переводять ся в Петербурзі.

Сходини були нечисленні і не визначали ся особливим оживленем. Обговорювали проєкт, який все є на денному порядку і ніколи ні до чого не доводить, про злуку всіх кружків, які є між молодіжю в одну загальну організацію. Проєкт був неможливий до переведеня з огляду на різнородність тих кружків і з гори можна було його уважати за мертвонароджений. Видимо і самі ініціатори сходин через половину до сього додумали ся і тому суперечка йшла мляво, скучно, лишень на силу.

Та поміж присутніми був один, якому щастило ся за кожний раз оживити сонні збори і заняти їхню увагу, скоро лишень він докинув до монотонних дебат, яку небудь невеличку замітку, майже все влучну і легенько жартовливу. Він був білявий, високого росту, блідий і трохи сухорлявий. Довга борода надавала йому вид апостола. Його лице не було гарне, в строгому розуміню, та годї з'образити собі, що небудь приємнійше, як вираз його лагідних голубих очий, що їх отїняли довгі вії, і нїжнїйше, як його дятячий усміх. Його рівний, протяглий голос, пестив слух, немов би низькі симпатичні тони піснї і проникав до самої душі.

Його одяг був дуже убогий. Хоч на дворі була справдішна російська зима, на ньому була полотнянка з вітрильного полотна з великими деревляними тузиками, яка від частого праня обернула ся вже в шмату. Зношена чорна камізелька вкривала його груди до самої шиї, і за кожним разом, як він підняв ся, щоби сказати своїх кілька слів, можна було завважати, що його пантальони були як на сезон за ясні.

Коли публіка стала розходити ся по скінченю зборів із обережності гуртками по трое-четверо людей, як то все діеть ся в таких випадках у Росії, прийшло ся менї вийти з одним приятелем разом із нашим незнайомим. Тепер я добачив, що його верхній одяг складав ся з легкого пальта, старого, червоного шалика і шкіряного кашкета. Не уживав навіть так уживаного нїгілістаму пледа, хоч того-вечера доходив мороз до двацяти ступнів. Попрощав ся з моїм приятелем, із яким видко був трохи знайомий і скоро пішов, майже побіг вулицею,

щоби трохи загірті ся скорим ходом. За кілька хвиль він щез із очей.

Хто се? запитав я свого товариша.

Дмитро Лизогуб, відповів.

Лизогуб? Чернігівський?

Так, Чернігівський.

Я поневолі глянув ще раз у напрямі, в якому пропав той чоловік.

Дмитро Лизогуб був мільонер, властитель великого маєтку, що складав ся з оселі, земель і лісів в одній з ліпших російських губерній. Без огляду на се він жив мізернійше як останній його слуга, бо все, що мав, віддавав на революцію.

II.

В два роки опісля ми знова стрінули ся в Петербурзі, вже як члени одної організації, в яких люди стрічають ся і пізнають ся так, немов би були членами одної сім'ї.

Се було, дуже не багато назвати Лизогуба найнепорочнішим із людей, яких я коли небудь стрічав. Скажу сьміло, що в цілій партії не було і не могло бути чоловіка, який міг би з ним рівняти ся під зглядом зовсім ідеальної, моральної краси.

Відречене великого достатку в користь справи, було зовсім не найбільшим проявом його подвижництва. Багато революціонерів віддало свій маєток на справу, та другого Дмитра Лизогуба не було між ними. На вид спокійний і вдоволений, як безхмарний небозвід, мав душу повну вогню і ентузіазма. Для нього переконання були релігією, якій він віддав не лишень ціле своє життя, але ще багато більше, всі свої

думки; він не думав ні про що, лишень про служення справі. У нього не було сім'ї. Ні один раз у життю він не любив жінки. Його ощадність доходила до того, що приятелі мусіли журити ся, щоби він не занедужав від надмірних недостатків. Та на всі їхні уваги про се він відповідав звичайно: Мені й так не довго жити!

І він не помилив ся.

Його рішучість, не протратити ні копійки з грошей, які могли придати ся для справи, доходила до того, що він ніколи не зважив ся під'їхати трамваєм, а нічо й згадувати про звощика. Памятаю, як раз нам показував дві річі, які належали до його святячного одяга: складаний капелюх і рукавички. Роздобув їх тоді, коли завдяки своєму становищу мусів відвідати чернігівського губернатора, чи когось із таких. Рукавички були ніжно попелястої краски і виглядали на новіські. Сказав нам, що вони у нього вже три роки, і сьміючись розповів нам про невеликі хитрощі, на які брав ся, щоби їх так заховати; натягав їх аж на порозі прийомних саль або кабінетів, куди мусів деколи заходити. Справа з капелюхом була більше аложена, бо вже з рік тому зломила ся пружина, а він усе не міг зважити ся віддати її до направи. Кождий раз добачав, що можна спотребувати потрібний на се сороковець користнійше. Та, щоби піддержати свою повагу, він ніколи не входив інакше в гостинну як держачи той сам капелюх під пахою, а тим часом в його кишені лежав вірний шкіряний кашкет, який він вбирив і в зимі і в літі. Як по візиті вийшов на вулицю, то звичайно йшов кілька кроків із голою головою, немов би поправляв

волося, а потім, коли підійшов шматок дороги, добував із кишені свій славетний, шкіряний кашкет.

А одначе гроші, що їх шадив Лизогуб із заздрісною запопадливістю Плюшкіна, були його найгіршим ворогом, жерелом нескінчених мук, якимось вічним проклятем, що тяжило на ньому. При своїй вразливій, над міру чутливій вдачі, він безмежно мучився, що був приневолений сидіти з заложеними руками і без участі приглядати ся борбі і мукам своїх найліпших приятелів. Він був під строгим доглядом, бо на нього зробили свояки донос, за приналежність до революційної партії і надіялися, що як його засудять, то вони дістануть його масток і через се він не міг нічого робити; за першим кроком із його сторони масток сконфіскувалиб і партія стратила би таку велику підпомогу. Таким чином богацтво було для нього немов куля, що її прикували до ноги каторжника, аби не дати йому свobodно ходити.

Се поневільне безділе мусіло тяжко пригнітати такого чоловіка, як Лизогуб, в якому зійшла ся відвага борця з палким ентузіазмом пророка. Та Лизогуб завзяв ся зробити се безділе для себе жерелом глибоких страждань. Зі скромністю справді великої душі, він не добачав найменшої заслуги в тому, що йому здавало ся найприроднійше в світі, в відреченю від свого богацтва і повному злиднів житю.

Безпощадний для себе, як строгий судя, що не хоче слухати ніяких пояснень і не видить нічого, лишень голий факт злочина, він глядів на своє справді повне самовідреченя безділе,

як на щось гидке. І той чоловік, що ціною такої великої жертви піддержував цілого півтора року весь російський революційний рух, чоловік, якого моральна вартість приневолювала кожного, що його знав до безмежного поважання, чоловік, що одна його присутність у рядах партії збільшала її силу і авторитет — той чоловік дивився на себе як на останнього з останніх.

Відси той глибокий сум, який ніколи його не кидав, і виднів у кожному його слові, без огляду на легкий жартовливий тон, який присвоїв собі, щоби се скрити.

І ніс терпливо свій часом надмірно тяжкий хрест ціле своє життя, з сумною покірливістю судбі.

Той чоловік був незвичайно нещасливий.

Його увязнили в Одесі, в осени 1878 р., на донос його управителя Дріго, що був його приятелем і повірником, а потім продав себе правительству за обіцянку оставків із маєтку Лизогуба, що числили коло 40.000 рублів.

Хоч Лизогуба увязнили в самому розгарі білого терора, і в Одесі де його мали судити лютував герой Севастополя і Плевни, хабарник кат, граф Тотлебен, ніхто не сподівався дуже строгого засуда для Лизогуба. Висилка на поселення або в гіршому випадку кілька років каторжних робіт, — от і все, на що його могли засудити. Обжалування не могло против нього навести нічого крім факта прогайнування, не знати де, більшої частини маєтку. Та тут свідочтва Дріго не дозволяли на сумнів у жерців російської справедливості.

Всі задеревіли з зачудовання, коли Лизогуба засудили на смерть. Очевидці оповідають

що він із зачудованя отворив рот, як вислухав той засуд.

Предложено, яке йому зробили, щоби ратував жите просьбою о помилуване, відкинув з погордою. 8. серпня 1879 р. його відвезли на кару разом із двома товаришами Чубаровим і Давиденком.

Ті, що бачили його підчас переїзда з тюрми на шафот, кажуть, що він не лишень був цілу дорогу неповоружно спокійний, але навіть на його обличчі слідний був легкий усміх, як звертав ся до товаришів, щоби їм додати духа. В кінци сповнило ся його горяче бажаня: принести себе в офіру справі революції. Може бути, що то була найщасливійша хвиля в його тяжкому житю.

В нашій партії Стефанович був організатор; Клеменс — мислитель; Осїнський — вояк; Крапоткін — агітатор; Дмитро Лизогуб — був святий.

Геся Гельфман.

Бувають незвістні героїні, бувають смирні робітницї, які все приносять на престол справи і нічого не домагають ся в заміну. Вони беруть на себе лишень невдячні ролї; жертвують собою зза дрібницї, — за адрес для переписки; за передержане часто незнайомого їм чоловіка; за висилку посилки, якої зміст для них тайний. Поет не присвятить їм натхненого вірша; історія не впише їхнього імени на своїх стороницях; потомність не згадує про них із вдячністю.

Ні одна партія не могла б існувати без
Їхньої роботи і всяка борба була б немислима.

Та ось хвиля історії добуває одну з та-
ких смирних робітниць із тихої самоти, в якій
вона сподівала ся прожити ціле своє жите
і підносить Її на своєму лискучому хребті на
шпиль всесвітної слави. І всі споглядають на
сю скромну постать і з подивом добачують
в ній риси такої моральної сили, такого само-
відреченя і відваги, які властиві лишень у ге-
роїнь.

Така як раз доля Гесї Гельфман.

* * *

Я не знав Її особисто. Так як у тому ви-
падку відступаю від свого правила — гово-
рити лишень про особисто знайомих, то принево-
лює мене до сього не слава, яку здобуло їй ім'я,
лишень Її моральна висота. Може бути, що
проста, глибоко симпатична постать Гесї ліше
характеризує партію, яку описую, як иньші
світляні типи, які чудують силою, енергією
і ріжносторонною діяльністю. Так часто смирна,
полева цвітка, дає вірнійше понятє про міс-
цеву флору, ніж яка небудь чудова і незви-
чайна рослина.

* * *

Геся Гельфман належала до фанатичної,
жидівської сїмї, яка зі страхом гляділа на все,
що йшло від християн, а особливо на Їхню на-
уку, що проповідувала між своїми прихильни-
ками погорду батьківської релїгії. Як переняла
ся новими ідеями і не могла довше стерпіти

тяжких родинних пут, Гєся втікла з рідного дому і забрала з собою, як одиноке наслідство, батьківське проклятьє, бо батьки волілиб радше побачити свою дочку в могилі, як у побратимстві з „гоями“.

Дістала ся в Київ і наняла ся на роботу в кравецьку робітню.

Надійшов 1874 рік. Революційний рух розлив ся широким руслom по цілій Росії і його вплив дійшов і до самотнього житла молодої жидівської швачки.

Вона познайомила ся з деякими дівчатами, які що лишень вернули з Цюріха, а потім фігурували в славному процесі пятьдесяти. Вони то й приєднали її для руху. Зрештою її участь в ньому була з початку дуже невелика. Вона віддала свій адрес для революційної переписки. Однак, коли дізнали ся про її „злочин“, вона відпокутувала за нього ні менше ні більше, як двома роками слідчої вязниці і ще в додатку двома роками тюрми в Литовському Замку по засуді. Там разом із чотирма чи пятьма товаришками, яких засудили за участь в тій самій справі, познайомила ся Гєся перший раз, як слід, із принципами соціялізма і посвятила ся йому цілим серцем і душею. Та не швидко прийшло ся їй брати ся переводити нові ідеї в житє, бо по скінченю кари її місто пустити на волю заслалл адміністративним порядком в одну північну губернію, де проживала до осени 1879 р. На конєць скористала з неуваги своїх сторожів, утікла звідти і небавом опинила ся в Петербурзі. Тут із жаром кинула ся в борбу, бо палила її жадоба праці для справи, яка перемінила ся в неї в тим палкійшу пристрасть, що прийшло ся здержувати її так довго.

Завсїгда дїяльна і все весела вдоволяла ся дрібницею, лишень щоби вона була користна для справи. Вона радо принимала всякі ролї: почтилїона, післанця, сторожа; часто праця була така томляча, що знесилювала навіть сю здорову дївчину, з робітничої верстви. Кілько разів, бувало, вертала домів пізною нічу, знеможена безнастанною чотирнайцяти-годинною біганиною по городї! Та на другий день піднімала ся знова кріпка і знова брала ся за працю.

Все рада прислужити ся кождому, без згляду на небезпеку, на яку се могло її наразити, вона не думала ніколи про себе.

Щоби дати спромогу повнати моральну силу і безмежну посвѣту тої простої, мало осьвіченої жінки досить пригадати останні місяці її революційної дїяльності. Її мужа, Микола Колоткевича, одного з визнатїйших і дуже поважаних членів терористичної партії, увязнили в лютім. Над його головою завис смертний засуд. Та Геся дальше остала в рядах борцїв і скривала перед всїма своє страшне горе. Хоч була вже в четвертому місяці вагітності, приняла ся незвичайно небезпечної ролї — хазяйки конспіративної кватири, де готовили ся Кибальчичеві бомби, і прожила там весь час до свого другого увязнення, яке слїдувало зараз по 1. марті.

В день засуду стояла весела і усьміхнена перед судьями, що мали її вислати на шафот. Та її судьба показала ся ще страшнїйша; її прийшло ся дождати кари цїлих чотири місяці... І вона терпіла ту безконечну моральну муку, ані на хвилину не упала на дусї, без згляду на всі заходи правительства, яке ста-

рало ся викликати осуд Європи на повішене вагітної жінки, але старало ся по крайній мірі використати її положеня, щоби видобути від неї які небудь зізнаня. Воно продовжало сю моральну муку до тої хвилі, поки не показало ся, що самому життю Гесї грозить небезпека і аж перед самими родинами звістали її, що смертну кару перемінили на вічну тюрму.

Умерла в тюрмі небавом по уродинах дитини, яку їй сейчас забрали.

Віра Засулич.

Як перекидати картки книги історії, годї, а може й неможливо стрінути імя, яке так швидко, так широко, так безглядно і загально стало звісне.

Вчера зовсім незвісне було се імя протягом кількох місяців у всіх на устах, розпалювало великодушні серця обох земних півкуль і стало немов би синонімом героїзма і самовідреченя.

Та дівчина, що стала предметом такого ентузіазма, завзято ховала ся перед своєю славою. Вона сторонила від овацій і хоч дуже скоро стало звісне, що вона проживає за границею, де могла показувати ся явно без всякої небезпеки, вона остала як передше в товпі і не бажала нарушити свогого incognito.

Тоді при недостачі певних звісток почала працю уява і численні поклонники стали уявляти собі її відповідно до власного характера.

Романтичні і сентиментальні вдачі уявляли собі її як поетичне, ніжне дівча, екзальтоване як християнська мучениця, як уособлене самовідречення і любови.

Склонійші до радикалізма уявляли собі її як нову немезиду з револьвером в одній руці, червоним прапором у другій і грімкими фразами на устах, горду і грізну, як уособлене революції.

І одні і другі помилялися ся.

Засулицівна рішучо не похожа ані на героїню псевдорадикальної трагедії, ані на воздушну і екзальтовану християнську дівчину.

То сильна і кріпка жінка і хоч не висока як середнього росту, здається на перший погляд висока. Її симпатичне, розумне лице годі назвати гарним. Гарні у неї лишень великі, прегарно оправлені сиві очі, отінені довгими віями; вони темнійшають тоді, як вона зворушена. Задумчиві і звичайно трохи сумні, ті очі сьвітять ся якимось промінним сьвітлом, коли вона одушевляєть ся, що буває часто, і кидають іскри, коли вона жартує, що приключаеть ся дуже часто. Найменше душевне зворушене відбиваеть ся в тих очах. Зрештою риси лица не показують нічого незвичайного; подовговатий ніс, тонкі губи, велика голова, покрита майже чорним волосм.

Собою не займаєть ся зовсім. Вона надмірно розсіяна, надмірно занята своїми думками, щоби журила ся такими дрібницями, що її зовсім не займають.

Та єсть у неї щось, що ще більше як її внішний вигляд суперечить понятю етеричної дівчини.

Се її голос. З початку говорить із вами як всі люди, та се звичайно триває зовсім не довго. Скоро лиш оживить ся розмова, вона підносить голос і говорить так голосно, немов би її співбесідник був на шість глухий, або стояв від неї що найменше на сто кроків. І ніяким способом не може збути ся тої привички. Вона така розсіяна, що сейчас забуває і про жарти приятелів і про своє власне бажане не звертати уваги і говорити як усі. В дома чи на вулиці, коли лиш піде річ про який небудь цікавий предмет, сейчас починає кричати і піддержує свої слова все тим самим жестом правої руки, що нею енергічно січе воздух немов би сокирою.

Та під тим простим, мало поетичним зверхним виглядом, ховається повна високої поезії, глибока і могутча богата в любов і невдоволене душа.

Се дуже здержлива і замкнена вдача, хоч на перший погляд можна її взяти за отвергу людину, бо говорить багато і радо. Мало кого допускає вона до інтимности. Говорю не про товариську інтимність, що пливе зі взаїмного довіря і поважання, а про вільшу справдішню інтимність, якої основою обміна часом найбільш задушевних гадок.

Вона не спосібна до скорої приязни молодих і недосвідних душ. Коли входить у ближші зносини з чоловіком, то поступає звільна і обережно, і ніколи не старається доповнити уявою недостачі певних спостережень. Приятелів у неї мало, і всі вони майже виключно її старі знайомі; вони для неї світ відмежований від інших непрохідною границею.

Загалом вона живе багато внутрішнім життям і дуже підлягає виключно російській

недузі, непокоєню власної душі і вглублюваню в її найтайніші глибини, безпощадному атомованю її, вишукуваню плямок і недостач, з часта придуманих і все прибільшених.

З сього йдуть сї напади чорної нудьги, які від часу до часу находять на неї, як на царя Савла і володїють нею цілими днями; і нічо не може їх прогнати. Вона тоді розсіяна, втікає перед всяким товариством і весь час проходить ся по кімнаті, ціла вглублена в свої думки, або втікає з дому і шукає спокою в одинюкім, що її може його дати в безстрастній і величавій природі, що її любить і розуміє так, як любити і розуміти можуть лишень люде зі справді поетичною душею. Нераз доводило ся їй цілими ночами, часто до сходу сонця блукати одинюкій по диких горах Швайцарії або по берегах її великих озер.

* * *

Вона перейнята тим вічним почутєм внутрішного невдоволення, жерелом великих діл, а се в неї прямиий наслідок безмежного ідеалїзма, який є основою її характера. Її відданість справі визволу народа, якій вона посвятила себе, від вчасної молодости скристалїзувала ся в її душі до тої міри в погляд на власні обовязки і моральні вимоги, що її житє рішучо не може вдоволити. Для неї все недостаточне.

Її великий подвиг зовсім її не вдоволив. Олександра Малиновська незвичайно спостережлива і розумна жінка і велика приятелька Зисуличівної, коли побачила її в кілька тижнів по увільненю в нападї чорної нудьги і невдоволення, сказала :

Віра хотілаб стріляти кожного дня, а бо-дай, що найменше раз на тиждень у Трепових. Та се для неї мука, що сього зробити годі.

І Малиновська брала ся доказувати Засуличівній, що нема спромоги кожної неділі жертвувати себе на заклоне, як наш Спаситель Ісус Христос; що треба помирити ся зі своєю долею і робити се, що і всі.

І Віра робила се, що всі, та се не помагало. В її вічному невдоволеню нема рішучо нічо спільного з самолюбством людей, що хотять вивисшити ся понад иньших і всім від них відрізнити ся. Не лишень перед тим, але й потім, коли її ім'я здобуло таку славу, себто в часі останньої мандрівки в Росію, вона переймала на себе найскромніші і найзвичайніші ролі: складачки в печатні, покоївки і т. в. і все виповняла всі свої обовязки з бездоганною сумлінністю і пильністю. Та се не дало їй душевного спокою і на се не могла вона нічого порадити.

Якось, памятаю — розказувала мені про свої почування, коли учула з уст предсідателя суда про своє увільненє: — казала що се не була втіха, але незвичайне здивуванє, а за ним прийшло сейчас відчутє самоти.

— Тоді я не була в силі пояснити собі того почутя — додала — та я зрозуміла його потім. Як би мене були засудили, то я з природи річий не моглаб нічого робити і булаб спокійна тому, бо свідомість, що зробила для справи все, що лишень спромогла, далаб мені вдоволенє. Та тепер, коли я вільна, треба знова шукати, а найти так тяжко.

•   Ся коротка розмова, що вбила ся в мою
пам'ять, осьвічує незвичайно яскраво цілий її
характер.

* * *

Її скромність справді безприкладна, оди-
нока в своєму роді, творить другу форму про-
яви того безмежного ідеалізма. Се признака
вибраних вдач, що в них героїам природна
і логічна річ, тому і проявляєть ся він у них
в такій дивній простоті.

Серед загального захватного подива, серед
справдїшної апотеози, зберегла Засуличівна все
ту простоту, сю молодецьку чистоту душі, яка
її відріжняла перед тим, заким її чоло увін-
чала авреоля безсмертної слави.

На сю славу, від якої завернулось би
в голові найтвердшому стоїкови, була вона зов-
сім байдужна і рівнодушна, немов би ся річ
її зовсім не обходила.

Ледви чи се не одинока в своєму роді
подія в історії людського серця і вона сама
вистарчає, щоби вказати на глибінь того ха-
рактера, що все добував самого себе і не по-
требував ані не спромагав піддати ся внішньому
впливови, який би її підпомагав або додавав
принуки.

Як довершила свого діла під впливом
внутрішнього переконання, без найменшої тіни
шаноловства, завзято сторонила від всяких заяв
захвата, що його викликав її вчинок між гро-
мадою. І тому вона завсїгди цурала ся появляти
ся перед публикою.

Се не була лякливість молодої дівчини,
але благородна моральна соромливість, яка не-
дозволяла їй приймати данну пошани за се,

чого сама в своїх високих ідеальних фантазіях не признавала за героїчний вчинок.

Ось чому ся сама Віра, що так любить товариство, що так радо балакає, що ніколи не онимаєть ся розпочати з ким небудь завзятої суперечки, коли їй здаєть ся, що не його правда — та Віра коли лишень появила ся на яких небудь сходинах, про які знає, що там на неї глядять уже не як на Віру, а як на Засуличівну, сейчас зміняєть ся найбільш разючим способом, вона стає ляклива, соромлива, несмілива, немов би дівча, яке що лишень вийшло з пансіона. Навіть її заглушний голос зміняєть ся дивно; він стає нїжний, мягкий, солодкий, — одним словом ангельський, як говорять жартом її прприятелї, або „пташиний“, як вона сама його називає.

* * *

Та доволї тяжко почути і сей „пташиний“ голос тому, що Віра звичайно мовчить на товариських сходинах, немов би набрала води в рот. Справа мусить її дуже близько обходити, щоби вона встала і промовила кілька слів.

Цїлу вартість її сьвітлого ума і всю принаду її розмови можна оцїнити лишень дома в прприятельському кружку. Лишень тут дає вона повну волю своєму живому дотепу.

Вона виробила собі свою власну богату і цьвітисту мову, яка лучить у собі народний гумор із якоюсь дитячою наївністю. Деякі її вислови і слівця прямо перли, яких годї стрінути за ювілерськими шибамі.

Оригінальність — се характерна черта її ума. Випосажена незвичайною силою думок,

вона збогатила їх поважним і різнородним читанем підчас довгих років ссилки по різних російських городах. У неї в ся так незвичайна прикмета думати завсігди самостійно як у великих так і в дрібних річах і вона органічно не спосібна йти втоптаними стежками лишень тому, що ними йдуть иньші. Вона все перевірює і розбирає критично і в ніщо не вірить сліпо. Тому з'уміє вона надати свого кольорита навіть звичайним правдам, що їх усі повторяють зі звичаю. Тому й її розмова очаровує свіжістю і моторністю.

Оригінальні і самостійні думки разом із сукупністю її морального характера творять другу можливо і вартнішу прикмету її вдачі. Я говорю про її питомий майже нехибний моральний інстинкт про талан відгадати в найбільш зложених і запутаних питаннях, що можливе, а що неможливе, що добре, а що дурне, хоч часом і сама не в силі умотивувати своєї гадки. Той інстинкт проявив ся у неї в високій мірі так в її поведеню перед судом підчас її звісного процесу, як і в багатьох випадках внутрішнього життя партії.

Кожда її порада чи гадка, навіть немотивовані, заслугоують на увагу тому, що вони мало коли хибні.

Таким способом Засуличівна має всі прикмети, щоби стати, як можна так сказати, совістю кружка, організації, партії. Засуличівна велика своїм моральним впливом, та годі її уважати за впливового політичного діяча. Вона надмірно замкнена в собі самій, щоби впливала на иньших. Хто хоче роздобути в неї поради мусить сам піти до неї. З власного почину вона ніколи не вмішаєть ся в чуже житє, щоби

йно переробити по своєму, як стараєть ся робити кожний організатор і агітатор. Вона сповняє свій обовязок, як її каже совість і не стараєть ся за своїм приміром вести ниньших.

Як раз її ідеалізм, такий високий і життєвий, що приневолює її все бажати чогось великого, не дає їй жертвувати себе цілою душею буденній роботі, яка завсїгди буває дрібна і незначна.

То жінка великих завдач і великих хвиль.

Тип невтомимого і могутого борця подає нам друга жінка, якої величаву постать спробую по силах нарисувати в найближшому розділі.

Зофія Перовська.

Вона була гарна з себе, хоч її вигляд не був такий, які ослїпляють на перший погляд, але стають до внодоби, чим більше їм приглядати ся.

Білава головка з парою поважних і проникливих голубих очий під широким видатним чолом; дрібні, тонкі риси лица; рожеві, повні губи, що відкривали два ряди чудових, білих зубів, коли вона усміхала ся; незвичайно рівна і ніжна лїнія бороди.

Зрештою не так чарували віддільні риси, як уся суцїльність її фізіономії. В тому кругленькому личку було щось жваве, метке і даром наївне. Се була уособлена молодість. При своїому дивно молодому вигляді, Зоня виглядала в двацятьшестому році немов би вісімнадцятилітня дівчинка. Невеличка, струнка,

повабна стать і гожий, звінкий мов звіночок голос збільшали сю ілюзію, яку майже годі було перемогти, коли вона стала сьміяти ся, що бувало дуже часто. Вона була велика сьміхунка і сьміяла ся з таким захватом, з такою щирою і неповздержаною веселістю, що в тій хвилі можна було її взяти за п'ятнадцятилітню дівчинку-сьміхованку.

Не займала ся рішучо своїм зверхнім виглядом. Одягала ся з найбільшою простотою і може бути навіть не знала, що значить одіти ся до лица або не до лица; але пристрасно любила чистоту і в тому згляді була вибаглива і педантка, як швайцарська дівчина.

Зоня незвичайно любила діти і з неї була знаменита шкільна учителька. Була однак иньша роля, яку сповняла ще лїпше — се роля доглядачки недужих. Як занедужала яка небудь з її приятельок — вона являла ся перша з заявою, що перейме на себе сей тяжкий обовязок і знала заходити ся з недужими з такою дбалістю і терпливістю, які на завсїгди здобували їй серця її пацієнтів.

Найприхильнїйша в житю була вона до своєї матери Варвари Сергієвної, яку любила всею тою зворушуючою і наївною ніжністю, яку стрічаємо лишень у доньок. Нераз жертувала собою, щоби побачити ся з нею. Серед колотнечі і турбот свого бурливого житя, зберегала в серці затишну закутину, де жевріло се гарне почуванє. Ніколи не забувала про сї неугавні муки, які мусїла терпіти через неї мати і користувала ся найменшим випадком, аби їй передати звістку про себе. Нераз, навіть в останньому періоді свого житя, кидала на хвилину сувору конспіраційну працю, щоби

приладити для неї посилку з любих її гостинців і ласощів.

І ся дівчина з таким скромним і невинним внішнім виглядом, з таким тихим і ніжним характером, се був один із найгрізнійших членів грізної революційної партії. Їй поручили кермоване справою 1. марта. На шматку куверти рисувала олівцем плян місцевости, розділила заговорникам їхні місця і в памятний ранок стояла на полі бою, переймала від сторожів вістки про переїзд царя і вказувала хустиною заговорникам, де вони мають розміщувати ся. Її то справді геройська смерть у хмарний день 2. цвітня потрясла приятелями і ворогами.

Стрібуємо нарисувати на скільки позволят нам наші сили сю особистість, що лучить у собі тільки чистої жіночої ніжности тільки сили борця і тільки саможертвенної посвяти мученика.

I.

Зофія Перовська, як Крапоткін, родом із висшої аристократії. Перовська — се молодша віть звісного Раумовського, морганатичного мужа цариці Єлисавети Петровни (1709 - 1762). Її дід Лев Олексєвич Перовський був міністром просвіти; батько був довго петербурським генерал-губернатором; рідний дядько її батька, голосний граф Василь Олексєвич Перовський, здобув імператору Миколі кілька провінцій в центральній Азії.

Така була сім'я, що з неї вийшла жінка, яка завдала такий лютий удар царизмови.

Зофія родила ся 1854 року. Сумні були її дитячі літа поміж батьком, зарозумілим де-

спотом, яких стрічають ся лишень у Росії і матір'ю; високо моральною жінкою, що жила серед вічного пониження і наруги, та терпіла все, що лишень могло бути гірке в життю російського зарозумільця, щоби лишень не віддати йому на поталу беззахистних дїтей. Таким чином уже на нїдрі сімї навчила ся Перовська ненависти до гнету і тої великодушної любови до всіх слабих і покривджених, яка є одною з найзрушливіших рисів її характеру.

Історія життя З. Перовської — се найвірнійший образ історії російської молодїжи, а неменьше революційної партії.

Як усі жінки її покоління, почала З. Перовська простим бажанєм учити ся. Коли їй минуло 15 років, еманципацийний жіночий рух був у повному розгарі і захопив навіть її старшу сестру, Марію. Зоня зачинає вчити ся, слухати курсів, читати. Щож дав їй тогочасна література? Саму різку критику нашого суспільного ладу, вказує на соціалїзм як на остаточну цїль і одинокий лїк на всі суспільні недуги. Її учителї — Чернишевський і Добролюбов, що виховували цїле сучасне молоде покоління. Під такими учителями мусїла жадоба знання дуже швидко перемінити ся в неї в жадобу діяльности відповідної ідеям, які витворило таке читанє. Анальоґічне стремління появляеть ся зовсім самостійно серед безлічі вньших дївчат, що живуть у таких самих відносинах. Спільність ідей витворює між ними почутє сердечної приязни, а свідомість, що вони не самотні, родить бажанє і надїю, зробити що небудь користне для їхніх ідеалів. Ось і маєте тайне товариство, тому, бо в Росії все, що його мета добро народа, а не царя, мусить робити ся тайно.

Втеча з батьківського дому, до якої приневолило її се, що батько почав втручати ся в її житє, відірвала її від рідні і приневолила зійти ся ще близьше з кружком приятельок і товаришів. Перовська наблизилася до бездольної сімї сестер Корнілових, яка була немов зерно, що з нього в два роки потім розвив ся кружок Чайківців, котрий мав велику вагу в першому періоді руху.

Перовська разом із кількома молодими студентами, — між ними Миколою Чайківським, що передав своє ім'я будучій організації — була одним із перших членів того кружка, який зрештою мав із початку радше характер братаства, як політичного товариства.

Кружок, що займав ся з початку виключно пропагандою серед молодіжи, був невеликий. Нових членів вибирали оглядно і завжди однодушно. Не було ніяких статутів, бо вони були злишні тому, що нічого не рїшали інакше, як одноголосно. І се таке непрактичне правило не довело ні разу до непорозумінь, ані навіть до суперечки тому що любов і поважанє, які лучили членів кружка, були такі, що в ньому здійснило ся се, що генїальний Ж. Ж. Руссо вважав за ідеал суспільних відносин. Меншість улягала більшості не з konieczности або з примусу, але добровільно під впливом внутрішнього переконання, що по її стороні повинна бути правда.

Відносини поміж членами були справді братні. Першою основою їх була сердешність і безусловна отвертість. Всї поводити ся з собою мов би члени одної сімї, а може і сердечнійше і ніхто не хотїв ховати ся перед другим ні з одним своїм кроком не лишень у публич-

ному, але навіть і в приватному житю. Через те добачали найменшу слабість, найменшу прояву егоїзма або недостаточну вірність справі, вказували на неї, часом давали догану, та не менторську, але братню, яку піддає любов і сердечний жаль і яка тому має силу над душею.

Сі ідеальні відносини, неможливі при широкій організації, що обіймає велике число людей злучених лишень спільною цілю, справді пропадають разом із розширенням політичної діяльності згаданого кружка. Та вони були найбільш у спроможі впливати на моральний розвиток осіб. Вони то витворили таких людей з серцями з золота і криці, як Куприянов, Чарушін, Седрюков і тільки вьшних, які в кождому вьшому краю сталиб гордістю і прикрасою народа. А в нас де вони, де?

Одних заморили в тюрмах, другі самі підняли на себе руку; тих похоронили в тундрах і Сибірських рудокопах або придавив тягар безмежного горя по втраті всего, всего, що було для них дорожше як житє.

В отьому суворому та zarazом і вїзному окруженю, що його наскрізь перейшов сливе монаший риторизм, але і загрївав подув ентузіазма і саможертви, прожила Зофія Перовська чотири роки першої молодости, коли чиста, непорочна душа так пожадливо приймає кожде гарне вражїне, коли горяче серце таке відгучне на все велике і благородне.

Нема нїякого сумнїву, що поміж впливами, які витворили отсей характер, на одному з перших місць стоїть кружок Чайківців. І справді як глянемо на моральну фізіогномію З. Перовської, добачимо легко, що слїдні в нїй

до кінця життя всі гарні риси того кружка, хоч завдяки своїм особистим прикметам зуміла позбутися його злишньої родинності і сентиментальності.

В кружку мала Перовська велику повагу і вплив ізза своєї стоїчної суворости для самої себе, ізза невтомимої енергії, а надто ізза свого широкого ума. Ясний і провикливий, він мав ще такий незвичайний у жінок, філософічний рис, який проявляєть ся в уміню не лишень легко понятися дане питанню, але й розібрати його все у звязку зі всіма питаннями, які з нього випливають. Звідси йшла у Перовської з одного боку незвичайна сталість переконань, яких не могли захитати ані софізми, ані промайливі вражіння дня, що при горячковій шпаркості нашого політичного життя подавало причину до обжаловування її навіть за деякий консерватизм — з другого незвичайну вправність у веденю суперечок як теоретичних так і практичних. Годі було стрінутися непохитнішого вмілішого діялєктика як Перовська. Розбирала свій предмет все зі всіх точок погляду і мала велику перевагу над своїми противниками тому, що звичайно кождий розбирав його з якого небудь одного боку, який йому вказував особистий нахил і симпатія.

Друга проява тої ширини і ріжносторонности, се незвичайна тверезість її ума. Вона бачила все у правдивому сьвітлі і правдивому розмірі і своєю льогікою безпощадно розбивала ілюзії своїх загорільших товаришів. Ся сталість і постійність, якої слабшим людям додають фікційні сподівання, плила у неї з почуття обовязку і вона ніколи нічого не прибільшувала і не надавала більшої ваги діяльності своїй

і своїх товаришів від тої, яку мала справді. Тому старала ся все її розширити, відшукувала нові дороги і способи ділання, а наслідком сього була все одним із найдіяльнійших інціяторів у всіх організаціях, до яких належала. Так перехід від пропаганди серед молодіжи до пропаганди серед робітників, який довершив ся в кружку Чайківців в 1871—72 роках, се був у значній мірі наслідок її домагання. Як той перехід вже довершив ся і справа пропаганди по столичним фабрикам приняла незвичайно широкі — як на той час — розміри і потягла за собою цілий кружок, вона була між першими, що стояли за конечність, йти далше і перейти з городів на села, бо розуміла, що в Росії належить будучність до тої партії, яка з'уміє наблизити ся до мужицтва. І потім, вже як член організації „Народної Волі“, вона все обставала за ширинем революційної пропаганди не лишень між городськими робітниками, що організація в значній мірі робила, але й за розширене її й на сільське населеня.

Однак се вічне невдоволеня, вічна шуканина за чимось новим, лїпшим, се був у неї виключно наслідок сильної критичної думки, а не через край палкої уяви, що робить чоловіка неспосібним вдоволити ся хоч би й чим реальним, як се буває у романтичних вдач. У Перовської не було й слїда того романтизма, що може спонукати деяких людей до великих подвигів та звичайно заставляє їх проводити жите в безхосенних мріях. Се була надто рішуча людина, щоби жила в сьвітї химер і надто енергічна, щоби стояла з заложеними руками. Вона брала жите так, як воно є і старала ся

зробити найбільше можливе в дану хвилью. Безділя се буда для неї найбільша мука.

Однак, як було треба, успіла стерпіти роки безділя.

II.

Двадцять п'ятого падолиста 1873 року арештували Перовську разом із групою робітників, серед яких вела пропаганду за Олександро-Невською рогачкою. Її посадили в Петронавловську кріпость, та ізза недостачі доказів по кількох місяцях вязницї випустили за порукою до батьківського дому, а батько виправив її з матір'ю у Крим, де була їхня маєтність.

Цїлих три роки прийшло ся Перовській дожидати процеса і весь той час наслідком строгого догляду, який над нею установили, муїла майже зовсім здержати ся від революційної діяльності, крім одної пропаганди серед молодїжи, яка по самій своїй сутї дуже мало доступна для поліційної контролі. Втекти і почати нелєгальне житє не могла тому, що сим скомпромітувала би всіх, що їх випустили як і її за порукою.

Перовська робила, що могла, аби як найбільше використати сей мертвий час. Вона рішила ся підовчити ся фельчерства, бо бажала підготовити ся до пропаганди між мужицтвом, до якої її все тягнуло незвичайно. В тій ціли переселила ся в Тверську губернію до одного знайомого лікаря, в якого провела на практиці кілька місяців. Та небавом вернула в Симферополь бо переконала ся про конечність вислухати цілого теоретичного фельчерського

курса, заки возьметь ся за практичну науку. Загалом не могла Перовська робити нічого доривочно, як небудь. Коли взяла ся за найменшу роботу, то зробила її як найліпше. Їй пощастило ся з'єднати собі свою пильність і сумлінністю таке довіре лікарів-керманців фельчерської школи, що вони часто дозволяли їй на практику, без огляду на се, що вона ще не покінчила курсів. Вона була улюблена недужих. Кажуть, що між її пацієнтами була якась старенька жидівка, яка нездужала на грудного рака; Перовська навідувала ся до неї протягом кількох місяців і переживала її бавдажі. Ся недужа так її полюбила за піклування і за все ласкавий усьміх, що впевняла, немов би на сам вид Перовської їй багато легшало.

В кінці в зимі 1877 року почав ся процес 193-ох, якого так довго дожидали, і в якій разом із Перовською були вмішані сливе всі члени кружка Чайківців.

Здасть ся, не зайве буде навести тут деякі подробиці того першого її виступу перед публікою, бо вони знаменито характеризують Перовську.

Майже всі підсудні в сій справі згодили ся, щоби не бути забавкою в руках правительства, яке видавало засуди ще перед початком судової розправи, запротестувати проти такої судової комедії і відказати ся від якої небудь участі в ній. По сьому загальному протесту рішило ся правительство найперш прогнати з салі публіку, що піддержувала свою присутністю підсудних, а потім розбити їх на 17 гуртів, які мали приходити по черзі, бо споді-

вало ся — по часті справедливо — що так обезсилить їхній опір.

Перовська попала ся в перший гурт і її на другий день рано ввели першу в салю за-сідань, як одиноку з того гурта, що оставала на волі. Вона, розумієть ся, не встигла порозу-міти ся з товаришами і не знала нічого, чи вони вважають за потрібне, за відповідне, а го-ловно за можливе навіть поодинокю дальше протестувати в такій самій формі, як рішили з початку. Значить, їй довело ся починати справу на власну руку і зважити ся на се, що як її протест покажеть ся одинокий, стягне на себе дуже тяжку кару, тоді як тепер, вона випущена з тюрми за порукою перед роз-правою, не могла дожидати для себе нічого грізного.

Положене Перовської було незвичайно тяжке, та товариське почуте вказало їй вихід; побачивши себе одну, заявила, як проминули перші хвилі заколоту, що вона відказуєть ся від якої небудь участі в судовій розправі, бо не бачить в салі тих, що з ними лучать її всі переконання і що їхню судьбу бажає поділяти.

Перовську увільнили. Та вона розуміла дуже добре, яку стійність мають у нас такі увільнення і вважала за відповідне скрити ся. Від того часу починаєть ся її нелегальне жите.

Зрештою добрий рік вона по давному остаєть ся зовсім на боці від кипучої револю-ційної струї тому, що всі її думки зводять ся на одну справу: увільнення своїх товаришів, яких засудили на арешт у центральній тюрмі. Для неї були сі люди не лишень представники дорогих її ідей — то були приятелі, в яких вона переливала ліпшу частину самої себе,

приятелі, які бувають лишень у революційних кружках, що займають цілого чоловіка зі всіма почуттями і симпатіями, пристрастями і думками, де почуття приязни се не лишень живе втілене нїжних поривів серця, але й виспих ідейних основ, доходить до такої сили і глибини, що полишає далеко за собою найблизші родинні звязки.

Тому не дивна ся пристрасть, з якою Перовська передовсім людина кружка заняла ся справою увільнення т. з. центральних.

Вона і всі приятелі вибрали як першого Мишкіна, грімкого бесідника і героя процеса 193-ох. Починають пильнувати кріпости і дороги; організують відділи, щоби відбити його по дорозі. Та тому, що поліція, чи довідала ся про задумане діло, чи радше догадала ся про нього, бо по бесіді Мишкіна всюди сама з себе починала ся розмова про конечність увільнення Мишкіна — як би там не було, а правительство зробило ся обережне, зробило кілька фальшивих маневрів і обмануло революціонерів. Вони не доглянули висилки Мишкіна і довідали ся про неї аж тоді, як він вже був у центральній тюрмі.

Годі описати, що стало ся з Зонею по тій невдачі. Участника заговору, що попав ся їй на очи того самого дня, найнесправедливіше виганьбила, а як прийшла до себе завзяла ся — конечно за всяку ціну увільнити иньших. Була незвичайно люта і лишень зі своєю недужою (у неї була під її доглядом вагітна пані С., дуже недужа, майже коваюча) поводила ся ласкаво і ввічливо, як завсїгди.

Рішили увільнити кого небудь із чотирьох иньших центральних, підчас переїзда поштою

з Харкова в тюрму: Рогачева, Ковалюка, Войнаральського або Муравського, кого вдасться допильнувати. Першого і другого не доглянули. Войнаральського вдалося задержати. Б. перебраний за офіцера, що їхав із Харкова своїм візком, задержав віз із арештантом, супроводжений двома жандармами. Його два товариші, що їхали верхом, підїхали до поштового воза. Несподіваний вистріл із револьвера вбив одного жандарма; та в сій хвилі перелякані гуком коні пімчалися, що лиш могли вискочити. Їздиці пімчалися за ними і не переставали в бігу стріляти до живого жандарма і коний. Візок гнав за ними. Та ні оден із девятьох вистрілів не вцілів жандарма і хоч кілька куль застрягло в кінському тілі, коні лишень швидше гнали в перед. Майже до самої стації летїли наші і не вважали на небезпеку, а остановилися аж тоді, як вистріляли всі револьверові набой і їхні нужденні шкапи цілком знемоглися.

Жандарм із арештантом втекли. Причина невдачі була в тому, що почали стріляти, а не вирвали вперед від візника поводів, ані не підрізали посторонків. Та за сю похибку, якої виконавці того діла не передвидїли швидше, відплатили потім своєю відвагою, а мало що й не головами. В кілька хвилин потім виїхав зі стації віз із шістьма жандармами, що вертали із Білгородської тюрми, куди відставили попередніх арештантів. Як би наші пімчалися були ще пів верстви, булиб неминуче погibli.

Та Перовська була безпощадна; вона зашипала важкими докорами і без того пригноблених товаришів і називала сю справу „ганьбою і соромом революції“. Не признавала

ніяких оправдань: „Чому не втілили? Чому не гнали дальше?“

Та треба було, як найшвидше тікати з Харкова тому, що завдяки возови який вертав із жандармами, поліція впала на теплий слід наших. Тому, що не могли зібрати ся разом того самого дня, заговорники виїхали двома грмадами. Перша, більша, виїхала з города без ніяких перепон; та коли в два чи три дні потім ввійшла в почекальню друга, що складала ся з трьох людей, всі входи були вже обставлені різною прислугою з заїздного дома і з домів, які вона покинули. Оден послугач вказав на Фомина і його увязнили. Двом иньшим, що їх не пізнали, пощастило ся втекти. Сама Перовська зовсім не рішила ся втікати без огляду на люту поліційну нагінку і впевняла, що нема ніякої небезпеки і що треба дальше вести справу.

Загалом треба сказати, що Перовська в діяльності рішучо не стерегла ся. Ся невеличка, граціозна, все усміхнена дівчина дивувала найвідважнішних мушн своєю відвагою. Здавало ся, що природа сотворила її неспосібною відчувати страх і тому вона прямо не добачала небезпеки там, де її виділи иньші. Щоби показати, до якої міри вона була необережна, досить указати що пр. по московському вибуху вона замішала ся в юрбу залізничих робітників, які стовпили ся кругом міни, що як звісно, була коло самого Сухоруківського дому, бо бажала, як найшвидче дізнати ся про її наслідки. Зрештою Перовська не вважала ніколи себе за необережну. На щастє незвичайна вигадливість визволяла її з наглядно безнадійного положеня. В таких випадках вона знаменито вивязувала

ся в роль простих жінок — баб, міщанок, по-коївок, які вона незвичайно любила і в яких доходила до віртуозности.

Можнаб навести безліч прикладів її незвичайного спириту. Ми наведемо два, однак мусимо скочити трохи в перед. Вони дотикають цікавого періода її участі в московському підкопі і про них не згадуєть ся у справозданю, яке випечатано про сю справу.

Раз зайшов до Сухорукова сусід купець у справі заставу дому. Хазяїна не було під сю хвилю. Перовській дуже не хотіло ся впустити нежданого гостя на обзорини дому, а на всякий випадок треба було перечекати якийсь час, щоби товариші сиромогли забрати все підозріле.

Вона уважно вислухала купця і запитала в друге, той оповів знов. Перовська з найнаївнішим видом починає знов допитувати ся. Купець стараєть ся пояснити як можна зрозуміло та безглузда хазяйка відповідає з сумнівом:

— Я там не знаю! Вже як скаже Михайло Іванич.

Купець стараєть ся пояснити. А Перовська все торочить:

— Та ось прийде Михайло Іванич. Я там не знаю!

Довго йшла між ними ся розмова. Деякі товариші, що сховали ся в комірці за перегородою і приглядали ся крізь щілини сій сцені, дусили ся зі сьміху, так правдиво грала ролю дурної міщанки. Навіть руки зложила по міщанськи на животі.

Купець махнув в кінци рукою:

Ні, мамусю, я вже зайду опісля!

Він справді махнув рукою і пішов на превелике вдоволенє Перовської.

Іншим разом зняв ся огонь у сусідстві. Сусіди збігли ся виносити річи. Розуміть ся, як би вони ввійшли в хату, все пропало би. А тимчасом як можна їх не пустати? Та Перовська найшла спосіб: вона вхопила образ, вибігла на подвірє зі словами: „Не рушайте, не рушайте, божа воля!“ стала коло огню і перестояла поки його не вгасили, а в хату не впустила нікого під покривкою, що від бо-жої кари треба спасати ся молитвою.

* * *

В три тижні по невдалій пробі увільнення Войнаральського склала ся маленька пригода, що на хвилю відірвала Перовську від дорогої їй справи. Вона виїхала у Крим, у Приморське, побачити ся з матірю, бо спустила ся на увільняючий вирок, або радше — на глупоту поліції; та майже сейчас її увязнили і вислали адміністративним порядком у Повінець, в товаристві двох жандармів. Та тепер її вже не вязали ніякі моральні згляди, як було перед процесом і тому постановила покористувати ся першою пригожою нагодою, щоби втекти і втекла справді сама без ніякої посторонної помочи, а навіть не упередила нікого зі своїх. І швидше, ніж рознесла ся вістка про її утечу, опинила ся в Петербурзі, як би не склало ся нічого і зі зміхом оповідала подробиці сеї своєї штучки, — простої, невинної і майже граціозної, що була в такому контрасті з традиційними подіями її життя, як весела гірська цвітка поміж дикими і насупленими шпильми

швайцарського Diableret-а. Вона прямо покори-стувала ся надмірною обережністю, якої при-держували ся жандарми, що її стерегли і не зводили з неї очий цілий день, а на ніч роз-ложили ся до спання в одній кімнаті з нею, один під вікном, другий під дверима. Та в сво-йому западі не звернули уваги на се, що двері відчиняють ся не до середини, але на двір, так, що коли жандарми захропли, Перовська тихонько відчинила двері не рухаючи свого цербера, переступила його спокійно і вибігла незаметно з почекальні. Якийсь час перечекала в корчах, потім всїла до першого нічного по-їзду і не купила білета, щоб жандарми не могли про неї розвідати у касиєра. Вона вда-вала безглузду сїльську бабу, що не знає нія-ких приписів, не стягнула на себе найменшого підозріння, дістала білет від кондуктора і спо-кійно заїхала в Петербург, а тимчасом у Чу-дові прокинули ся зі сну жандарми і кидали ся як запоморочені, шукаючи її всюди.

Згадаємо про цікаву до характеристики Перовської подробицю, що без огляду на тверду постанову втекти, вона довго не переводила свого наміру в діло і занедбала дуже догідні нагоди тому, що цілу дорогу від самого Сим-ферополя їй як би навмисно трапляли ся жан-дарми, яких називають „добрими“ і які поли-шали їй повну свободу, через що вона не хо-тіла їх „підходити“. Аж майже під самим Пе-тербургом, на щастє для російської революції, вона стрїнула ся з чистокровними церберами.

Однак у Петербувзі прожила Перовська дуже коротко. Всї попередні невдачі не лишень не зломали, але немов би скріпили в нїй жа-добу перевести свій тайний плян увільнення.

Їде знова у Харків і без огляду на своє небезпечне положення в тому городі вона починає найдіяльнішу роботу. Тепер уже думає про масове увільнене — як не всіх, то по крайній мірі значної частини увязнених. Справа була незвичайно тяжка, а ще тяжша для неї ізза її нелегального положення. Однак Перовська поборола перші перешкоди і дуже багато підготовила; їй пощастило ся винайти людей, завести догляд над центральною тюрмою і зносити з увязненими. Листи, з того періода, які вона писала в Петербург, повні віри в можливість здійснення пляну. Вона домагала ся лишень підмоги в людях і грошах. Грошей висилали досить, та людей все мусіло ся відказати ізза безлічі иньших справ. Через те головний тягар праці мусіла Перовська двигати на своїх плечах. Крім різнородної конспіративної роботи для свого пляну, вона взяла в свої руки такий заходливий обовязок, як постачати увязненим харч, книжки, одержу і занімала ся сим, як звичайно, сумлінно і заповідливо; одна її приятелька оповідає, як вона по кілька днів ходила по магазинах, заки купила се або те для центральных і вважала, що сї шкарпетки або загортки по її думці за мало тревалі або теплі. Сі всі занятя не перешкодили їй вписати ся за фальшивим паспортом на акушерські курси, покінчити їх протягом 8 місяців, здати з відзначенєм іспит і дістати диплом — усе в тій цілі, щоби осісти коли небудь на селі і вести пропаганду між мужицтвом. Попри се все стало ще їй часу на широкую пропаганду серед молодіжи, де вона мала безліч знакомств і з'організувала місцевий кружок, який держав ся більш двох років.

Лишень характер З. Перовської в силі пояснити можливість такої незвичайної ріжносторонності; вона вклала в революційну діяльність таку саму строгу пильність, яку вкладав англійський банкір, що склав приказку „time is money“ (час то гроші) в свої справи. Вона не була ділтантка ані артистка революцій, а як раз її робітниця, діячка. Вона виплекала ся і виховала ся можна сказати на лоні „справи“, переймила ся нею на скрізь і тому на все инше майже не тратила ні гадок ні часу. Мало коли пропала в неї хвилинка безкористо. Як до кого-небудь зайшла, то не инакше, як у якій небудь справі або з думкою про якусь нову справу. Скоро посиділа кілька вимагала конечність, відходила і ніколи не теряла годин і вечерів для самої лишень приємности бути в товаристві любих людей. Зрештою пильність у Перовської не зміняла ся ніколи в її відносинах до людей в деревляність і в урядову закостенілість. Навряд вона дуже любила і людей і товариство, лишень, що „справу“ любила ще більше. Дружна балаканка, по якомусь дуже недовгому часі, ставала для неї скучна і вона без найменшої тіни рахметівського тупоголовства з такою самою простотою і звичайністю, як балакала і жартувала, відходила і бігла де-небудь на другий кінець города своїм швидким рівним ходом, як невтомимий бігун всунувши руки в рукави пальта або в невеличкий зарукавок, із похиленою трохи в період, гладко причесаною, русою головою, не підводячи очий з землі, поважна, задумана, трохи завірена немов би і дорогою дальше думала про „справу“, щоби не теряти дармо часу. І вона була в силі так жити без найменшої

втомі місяць за місяцем, рік за роком тому, що поводила ся поривом власної вдачі і не насилувала себе ані в сю, ані в ту, ані на иньшу сторону.

Та навіть при її енергії, спосібностях і впертости, було зовсім неможливим довести до кінця справу, яку вона задумала. Згодом перестала організація „Землі і Волі“ зовсім їй пособляти. Борба з правительством, яка чим раз більше змагала ся, захоплювала всі чільні сили. Перовська робила все можливе і неможливе, щоби приєднати кого для своєї роботи. Та в два місяці по Мезенцівській події мусіло перенести товариство „Земля і Воля“ найтяжший удар: найдіяльнійших членів арештували, взаємини з людьми розбили, а заразом із сим зменшили ся і грошеві засоби. Сі, що лишили ся на волі мусіли робити оден за чотирьох, щоби лишень піддержати цілість організації. Серед таких обставин годі було й думати про пробу увільнити центральних. Перовська зрозуміла се. На перший погляд спокійна, а навіть не дуже сумна, вона плакала по ночах скривши голову в подушки; їй приходило ся покинути своїх бездольних товаришів і приятелів на самоволу судьби, хоч їх любила так безмежно, покинути на все, безповоротно, тому, бо виділа ясно, що се тепер неможливе, стане потім ще неможливійше.

III.

З кінцем 1878 року приїхала Перовська в Петербург і аж від сього часу починаєть ся її діяльна участь у руху. Та коли по довгій неприсутности знова появила ся на полю бою,

тутки змінило ся все : люди, напрями, способи діланя. Без неї, без її відома дозрів новий напрям, який потім остаточно з'організував ся в „Народній Волі“. Проголосили тепер політичну революцію, яку старе революційне покоління вважало за безуспішну і за безкористну, за необхідний ступінь, до соціальної революції.

Перовська довго вагувала ся, заки пристала до сього напрямку, що відсував на другий план чисто соціалістичну діяльність. Не одну копію прийшло ся зломити Народовольцям в диспутах із нею, бо розуміть ся, що вони хотіли перетягнути таку силу на свою сторону.

„Нічого не вдієш із сею бабою“, — говорив не раз Желябов.

Та не має нічого безпощаднішого як факт, і Перовська, що перед нічим не вгинала ся, мусіла зложити оружжя. Вона пристала в кінці до нового напрямку, бо він був справді одинокий фактично можливий серед обставин, які витворило правительство. Колиж раз пристала до нього, вона ціла віддала ся йому, не оглядаючись на ніщо, як усі щирі вдачі, і як раз у могутній борбі з самодержавством виявила вона в повному блиску свої прикмети і енергію.

Не будемо переказувати історії діяльності Перовської в двох останніх роках її життя; се можливо лишень у широкій життєписі, а не в короткому нарисі з огляду на її вмлість працювати.

Вона бере діяльну участь майже ві всіх замахах, які стали звістні і в безлічи інших про які пропала звістка; вона була найпригідніша людина до всякої організаційної праці тому, що при своїому бистрому, розважному

умі всеїла проглянути, оцінити і зважити найменші подробиці, від яких часто залежна вдача або невдача найбільших підприємств. Вона була членом кружка, що кермував із незвичайним успіхом робітничим рухом у нас в Петербурзі. Власна горячкова діяльність не дозволяла їй і вона організувала гурти для помочи в окремих справах. Завела широкі зносини з молодіжю і поза свою чисто конспіративною роботою найбільше часу обертала на діяльність як раз серед того оточення, з якого досі революція добуває свої головні сили

Перовська любила горячо се оточення; і ледви чи вдалось би вказати на чоловіка в нашій партії, якого діяльність була б тут така життєва. Вона здобувала собі всі симпатії своєю простотою, та недостаткою й критики бажання виспирати ся або імпонувати своєю минушиною; вона причаровувала молодіж своїм умом, підбивала з незбито переконуючими виводами, а головню уміла одушевляти, поривати за свою заразливою посвятою справі, що прозирала з цілою її істотою. Любов і ентузіязм для неї ві всіх кружках, де її приходило ся доволі довго працювати в Харкові, Петербурзі, Симферополі — перемінали ся в справдішній культ. Як раз тому був її вплив на молоді душі непоборимий, що її особа мала великий вплив на найглибші моральні сторони людської вдачі.

Наслідком так довгого життя в революційному світі набрала знаменитого досвіду в виборі людей і як мало хто вміла ними кермувати. Загалом мало хто ввів у революційну партію тільки нових, здорових і надійних сил як З. Перовська.

Та сї побічні заходи не вичерпують прислуг, які зробала Церовська революційній справі. Поряд із ними слїдувало б покласти безліч дрібних, незамігних можна сказати щоденних прислуг, яких не добачили ані історик ані літописець.

По своїй вдачі була вона з тих людей, яких придбане все дуже вартне для кожної організації і недаром був Желябов, що знав вартість людей, „незвичайно врадуваний“, коли повідомляв своїх противників чорнопередільців про се, що Зофія Львовна в кінці прилучила ся формально до організації „Народної Волі“.

Жива, революційна партія, що веде боротьбу мусить мати в своїх рядах численні і різнородні типи людей, аби могла швидко і непохитно прямувати по своїй тернистій дорозі. Вона потребує мислителів, які з'уміли б відгадати потребу хвилі, зрозуміти невідповідність старих доріг і в час вказати нові; вона потребує поетів і пророків, які з'уміли б у хвилі зневіри і сумнівів вляти в душу товаришів свою вітхнену віру в будучність партії і віру в себе самих; вона потребує борців, які рвались би в бій з замишування до бою і зводили на ніщо вплив скептиків і розважних; вона потребує агітаторів, бесідників, фінансістів.

Та се все другорядні функції, які можна сполучити в гармонічну цілість лишень тоді, коли є в організації люди, зовсім окремого типу, яких можна б найменувати людьми революційних обов'язків, організаційної карности і ексекутиви. Завдяки їм йде гарна, правильно і точно скучна, щоденна, революційна робота, від якої в сути річи залежний успіх виїмкових світлих подій так, як від тайних фізіологіч-

них процесів залежні факти висших прояв людського духа або від дрібних чисто матеріальних справ поживи і виеквіпування армії судьба великих боїв. Сі суворі, сварливі цензори налядають над береженням революційної тайни, що в двох третинах є запорукою вдачі в конспіративних справах; вони без всякої пощади топчуть найніжнійші сердечні пориви своїх товаришів. вони не дають організації розплисти ся в революційному світі, що її окружає і зберігають її як одноцільний, ярко відграничений, кріпкий і живий організм, що спосібний розвинути до максимальної величини свою бовву і відпорну силу на ворожі удари. Заберіть сіх людей, а найліпша організація розлетить ся, перетворить ся в купу розвалин, у безформенну масу, як будівля, в якій вода розмила нечаяно весь цемент, або як тіло, з якого враз виіяняли цілий кістяк.

Тому не дивниця, що сей тип людей здобуває в організаціях величезне значінє і вплив, навіть як се люди, що не визначають ся надзвичайним таланом ані визначним умом. Колиж природа обдарувала їх і одним і другим, то вони стають основателями кружків і організацій, моральними диктаторами, яких імена переходять із одного революційного покоління в друге багато років потім, як і вони самі і організації, що їх оснували, зійшли з історичної сцени.

Зофія Перовська належала до найчистіших і найяскравіших представників сього типу революційних діячів. Годї стрінуту людину, яка малаб більше почутя карности, а разом із сим була прикрійша. Ві всім що дотикало справи, ставляла найтвердші вимоги і не да-

ром говорили про неї, що вона спосібна довести чоловіка до самовбивства за найменшу помилку. Та прикра для інших, вона була ще прикрийша для самої себе. Почуте обов'язку се був найвизначніший рис її характеру. Плекала в собі сцю тверду чесноту, немов би хотіла за її помочю перетворити всі інші сторони своєї вдачі, бо здавалося їй, що вони викувані з менш тривалого металю. І справді при своїй зелізній волі, вона зуміла зробити з себе справдішного стоїка, що ладен перенести найстрашніші удари судьби і не похилити ся. Ніхто ніколи не чув від неї ні одної скарги, ні одного зітхання. Вона вміла все в собі придусити, приглушити моральну муку, погорджувати фізичним терпінням. Недужа, що ледви держала ся на ногах, із пеклом у душі, бо днинною вперед згинув чоловік, який був її великою, першою і одинокою любовю, вона кріпко бере в свої руки керму справою 1. марта і без хвилини немочи доводить її до кінця. Ані на хвилину не покидає рядів, хоч дізнала ся про близьку, певну і ніяк неминучу кару для дорогої їй людини; вона ганяє по городі і має по сім стріч денно; спокійна і сьміла, веде по давному справі, і нікому, хто бачив її в ті страшні дні, і на думку не приходив, яке безмежне горе скриваєть ся в її груди. А прецінь під стоїчно спокійним зверхнім виглядом таїла ся в тій героїчній вдачі друга сторона, яка лиш деколи, як блискавка на темному, хмарному небі продирає ся через спокій, що її прикривав, та яка давала таку могутність її словам, таку силу її руді.

Її душа була така могутня, як і розум. Страшна праця невпивної конспірації серед

російських обставин, ся праця що вичерпує, пражить як пекольний вогонь найсильніші температури тому, що безпощадний бог Революції хоче жертви не з життя, не з крові своїх жерців — як би він лишень того хотів — але з найліпших соків із їхніх нервів і мізку, з їхньої душі, з ентузіазма, віри — або відкидає, проганяє їх агірдливо, безпощадно — ся страшна праця не могла зломити душі Зофії Перовської.

Протягом одинадцяти років вона стоїть на проломі, глядить на величезні втрати і величезні розчарування, а все таки знова кидаєть ся в найлютіший бій. Вона з'уміла зберегти в груді незнищену іскру божого вогню. Її стоїцизм і суворий культ обов'язку, се було лишень покривало, яке робило її подібною до старинних героїв, а не темний покровець, під який складають благородні і нещасні душі свою втрачену віру і надію. Вона без огляду на цілий стоїцизм, без огляду на видимий холод, все у глибині душі вітхнена жрекиня, тому, що під її лискучою, крицевою збруєю все таки било ся жіноче серце. А жінки, се ми повинні признати, далеко багатші на той божий дар, як мушцини. Ось чому їм перш всего з'обов'язаний російській революційний рух за свій майже релігійний запал; ось чому він буде непоборимий, поки в ньому будуть жінки.

*

*

*

Зофія Перовська, се був не лиш керманіч і організатор; вона перша йшла в вогонь і шувала для себе найнебезпечніших місць.

Може бути, що їй се давало їй таку власть над серцями. Коли впялила в чоловіка свій допитливий погляд, що немов би пронизував душу до самої глибини і сказала з поважним лицем: підемо! — хто був в силі відповісти їй: Не піду?... Вона сама йшла з захватом, із ентузіазмом хрестоносця, що йде здобувати Господний гріб. Вона приступом добуває собі місце хазяйки дому на московському підкопі, по другій жінці - борці Якимовій, яка сама домогала ся, щоби його їй передати. Покинути місце хазяйки сирні в підкопі на Садовій рішила ся аж по довгому опорі. Як підчас московського замаху заговорники рішили полишити її в дома, слідити за приїздом царського поїзда і дати сигнал до вибуху, сказала підчас пращання зі своїми товаришами, які покидали пам'ятний дім, до одного з них, що вона „щаслива, дуже щаслива“, що на неї випало се порученє. Щоби змалювати рішучість і холоднокровність у переведеню діла, то тяжко, а може й неможливо віднайти слів, щоби були досить сильні. Вистане згадати, що в московському замаху всі шість чи вісім мушкетерів, які природно, не були перші стрічні, поручили як раз Перовській запалити револьвером вистрілом фляшку з нітрогліцерину, щоби висадити в воздух все і всіх на випадок як би показала ся поліція їх арештувати.

Не будемо говорити про її роль в справі 1. марта тому, бо се значило-б оповідати те, що всім звісно.

Згадаємо лишень про одну дрібницю, про яку не могли знати часописи. Постанови „Ісполнительного Комітета“ в справі задуманого замаху мусіли доконче обмежити ся на самий

загальний нарис. До того треба додати, що з огляду на недостаточне випробуване, що лише винайдених бомб Кибальчича постановили, що сї, які мали їх кинути, будуть немов би резервою і спотребують їх лишень тоді, як би не пощастив ся вибух на Садовій і лишень у крайньому випадку окремо.

Подробиці переведеня того пляну полішено Перовській і вона зрозуміла, як довідала ся на своїому становищу, що цар завернув на иньшу доругу, що став ся той крайний випадок і вона з власного почину, як досвідний полководець на миг ока змінила фронт перед неприятелем, вибрала иньше становище і швидко заняла його з своєю резервою з бомбами. Страшна побіда революціонерів довершила ся через сей рішучий зворот.

Царський прокуратор бажав доказати неміч „Исполнительного Комітета“ і сказав, що найліпший доказ на се, що керму такого важного дїла передали в слабкі жіночі руки. Видко, Исполнительный Комітет ліпше знав із ким має справу, а Перовська доказала, що не помиляв ся.

*

*

*

Її увязнили в тиждень по замаху на Єкатеринському каналі, лишень ізза того, що вї за що не хотїла покинути столиці.

Стала перед судом спокійна і поважна без найменшої тїни чванливости, не думала оправдувати ся, анї хвалити ся — проста і смирна, як жила, і здивувала навіть ворогів.

В короткій промові просила лишень, щоби її, як жінку, не розлучали від інших товаришів по провині; і сій просьбі вволили.

Кару все проволікали і проволікали через безконечних шість днів, хоч як правний реченець касації і просьб о помилуванє назначено лише три дні.

Що за причина була тої незрозумілої проволоки? Що діяло ся за сей час із засудженими?

Ніхто не відав.

По городі ходили завзято дуже зловіщі вістки. Впевняли, що за азиатсько-хитрою порадою Льоріс-Мелікова взяли засуджених на допити, аби добути від них зізнання не перед засудом, але по засуді, тому, що тоді вже ніхто не міг більше почути їхнього голосу.

Чи се були п'єсті вигадки, чи чийсь нескромні поясненя?

Ніхто не відав.

Не маємо прямих і рішучих доказів і не хочемо вносити таких обжалувань навіть против наших ворогів. А прецінь один безсумнівний факт дуже скріпляє правдоподібність сих завязятих звісток; справді ніхто більше не чув голосу засуджених.

Не знати з якої причини і в якій ціли завзято не дозволювали рідні відвідати засуджених, хоч на се дозволяє споконвічний людський звичай. Правительство не соромило ся навіть взяти ся за негідні викрути, щоби слекати ся дошкулуючих прохачів.

Мати Зофії Перовської, що боготворила свою доню, приїхала з Криму за першою звісткою про її увязненє. Вона бачила ся з нею в останнє в день засуду. Пять останніх днів усе

відправляли її під сею або тою вимівкою, з будинку слідчої в'язниці. В кінці сказали їй, що може побачити ся з донькою 2. цвітня рано.

Вона прийшла; та в сю хвилию, як вона наближала ся до тюрми, відчинили ся ворота і вона справді побачила доньку, але вже на нещасному возі.

Се була понура Їзда засуджених на місце кари.

Не буду описувати гидких подробиць, того кривавого бою.

„Я був — пише кореспондент *Kölnische Zeitung* — при богатьох карах на Оході, та ніколи не видів такого лупійства (*Schinderei*).

Всі засуджені вмерли відважно.

Кабальчич і Желябов були зовсім спокійні. Тимофій Михайлов блідий, але непохитний. Лице Рисакова мертвецько бліде. Зофія Перовська проявляє незвичайну силу духа. Її лица зберегли навіть рожеву краску, а її вигляд незмінно поважний без найменшого сліду чого небудь уданого, повен справдішної відваги і безмежного самовідреченя. Її зір ясний і спокійний; в ньому не має й тіни чванливости“.

Се все говорить навіть не радикал, але кореспондент тої самої *Kölnische Zeitung* (16. цвітня 1881 р), якої ніяк не слід підозрівати про надмірну прихильність до російських „нігілістів“.

Чверть на десяту Зофія Перовська була вже мертва.

*

*

*

Додаємо, як дорогоцінний документ, одинокий лист З. Перовської до матери, який дістався в наші руки, що його писала день перед засудом, аби її по можності приготувати на страшний удар.

З нього пробиваєть ся ціла Перовська зі своєю чистою і великою душею; не будемо його псувати коментарями.

„Моя дорога, неоцінена матінко! Думки, що діють ся з тобою, все мене мучать і душать. Моя дорога, молю Тебе, успокій ся, не муч ся із за мене, шануй себе задля всіх, що Тебе окружають, а також задля мене. Я зовсім не проклинаю своєї долі, стрічаю її цілком спокійно, бо давно знала і дожидала, що швидше чи пізнійше, але так станеть ся. І справді, дорога моя матінко, вона зовсім не така сумна. Я жила так, як мені веліли мої переконання; а проти них поступати я не була в силі; тому дожидаю зі спокійною совістю всего, що мені грозить. І одно, що тяжким тягарем пригнічує мене, се твоє горе, моя неоцінена; се одно мучить мене і не знаю чого-б не дала, щоб його влекшити. Голубонько моя, матінко, згадай, що кругом тебе в ще велика сім'я і малі і більші, для яких всіх ти потрібна, бо ти велика своєю моральною силою. Я завсїгда в цілої душі жалувала, що не можу піднести ся до тої моральної висоти, на якій ти стоїш; та ві всіх хвилях сумніву піддержував мене завсїгда твій образ. Я не буду тебе впевняти про своє глибоке привязанє до тебе, бо ти знаєш, що від самого дитинства ти була завсїгда для мене постійною і великою любовю. Неспокій про тебе, се було для мене все найгірше горе. Я маю надію, моя рідна матінко, що ти успо-

коїш ся, простиш мені, хоч у часті се горе, яке я тобі завдаю і не станеш мене дуже лаяти; одинокий твій докір, що для мене тяжкий.

„Цілую твої руки міцно думкою і на колінах благаю тебе, не сердь ся на мене. Мій сердечний привіт цілій рідні. Отсе у мене просьба до Тебе, дорога матінко; купи мені ковнірець і рукавці з гузиками, бо спінок не дозволяють носити, а ковнірець вузкий, бо треба на суд хоч трохи причепурити ся; а тут мій костюм дуже знищив ся. До побаченя, моя дорога, поновляю ще мою просьбу: не неволь і не муч себе ізза мене; моя доля зовсім не така жалісна.. щоби тобі було слід горювати ізза мене“.

„Твоя Зоня“

22. марта 1881 р.

Нариси з життя революціонерів.

МОСКОВСЬКИЙ ПІДКОП.

I.

Пустельники.

На одній з україн первопрестольної російської столиці там, де панів азийських город, що величиною не уступає старому Вавилону або Ниниві, в кінці знеможений простором лучить ся з городами, садами і пустками, які зі всіх сторін оточують Москву — в тій вже сільській частині города стоїть, або по крайній мірі стояв колись старий одноповерхній дімок із мезаніном, що почорнів від віку і на ців розвалений. Та хоча ми і в столиці, то ся вбога оселя не вражає контрастом із будівлями, що кругом неї. Більшість сусідних домів має такий самий нужденний і підупалий вигляд і ціла ся дільниця подобає радше на сільце, що загубило ся серед безкраїх російських піль, як на передмістві одної з більших європейських столиць. Літом росте трава на її просторах вулицях, схожих радше на площі, де могли-б вигідно вправляти ся цілі ескадрони кавалерії, а осіню

підчас дощів перемінують її вулиці без винятку в болота і озера, на яких спокійно плюскають ся громади домашніх гусей і качок.

Тут мертвецька тишина. Ніякого руху. Часом-часом по хіднику з дощок роздасть ся відгомін кроків одинокого прохожого, і як він не приналежний до місцевих жителів то певно вилізе з підворотниць громадка дітваків і буде довго глядіти в слід за ним. А, як деколи приключить ся заїхати сюди якому миршавому „ванці“ то поспішно відчиняють ся всі ті зелені, сині, червоні рами і в вікнах показують ся голови цікавих баб і дівок, яким ніяк не можна поминути такого надзвичайного видовища.

Всі горожане тої затишної закутини знають ся, бо вони всі тут родили ся і тут вирости. Се простий, патріархальний народ, що нічого не знає і не відає про сучасну культуру. Се майже все старовірці, нащадки тих, що двіста літ тому взад підняли ся проти никонівських новин і витерпіли і кнут і дуби і костри і Сибір за двораменний хрест і подвійне алалуя.

Та без огляду на страшні переслідування розкол розляв ся — як відомо — широкою струєю по цілій Росії і засів трівко в первопрестольній столиці. Дільниці, Преображенську і Рогожську, що одержали свої назви від двох розкольніцьких „кладовищ“ можна назвати столицями старовірців, де проживають тайно їхні святихотники і єпископи і збирають ся їхні „вселенські“ собори.

Правда, світова метушня починає вдирати ся і в сей останній захист старої побожності. Вечерами у свята старі і молоді збирають ся на вулиці і старики по східньому зви-

чаю порозкладають ся на прийолах своїх домів погупорити годину-дві зі сусідами, часто стрінеш уже теперка молодого фабричного чепурина з гармонійкою в руках замість прадідної балабайки і в жакеті з лискучими тузиками, що зайняв місце старинного довгополого кабатика, а ніщо й згадувати про чоботи з високими запятками, які строго заборонені правовірним, як німецькі вигадки.

Ходять навіть поголоски, що деякі з них крадки курять і не страхають ся що вони через се подібні до диявола, якого жителі святих малюють усе з клубами диму, що видобувають ся з його нечистого рота. Старці жадібно похитують головами, зітхають і кажуть що наближаєть ся кінець світа, бо зіслабла давна побожність.

Зрештою господарі дому з мезаніном, про який ми висше згадали, не належать до корінних горожан тої патріархальної закутини. Вони осіли тут недавно, та вже всіли придбати собі прихильність сусідів, як добрі, прості і богобоязливі люди.

Сімя складаєть ся поки що лишень із мужа і жінки, та вони день у день дожидають приїзду старих родичів.

Жінка ще дуже молода, та вона прегарна, господарна хазяйка; муж — саратівський міщанин, років трийцяти двох-трьох, також гарний чоловік і як на свій вік дуже статочний. Він також видко разкольник; тютюну не курить, не голить ся, грамотний. Правда, він ходить у чоботях із запятками і в кабаті німецького крою. Та се може лишень „страха ради юдейска“ або може належить до якої небудь секти, що дозволяє на таку свободу.

Та одна обставина обертала се приятельське підозрінє в цілковиту певність.

Сімя, як уже сказано, складало ся все із двоїх людей. А тимчасом не було й найменшого сумніву, що в домі жило багато люда; поживу купували в такій скількості, що хоч і як ненаситні були б нутра богобоязливих подругів, вони самі ніяким чином не могли спотребувати все. До того ще приключало ся, що старі сусідки, дослухували ся в безсонні ночі, як скрипіли ворота і гримали візники, що приїздили до загадочного дімка і приводили когось видко з далека. Хто би се міг бути? Правдоподібно „брата“, говорили собі крадком давні мешканці. Ніхто з них, розумієть ся, не виговорить ся з тим перед сторожем, що стоїть на розі; він спільний ворог околиці, перед яким все повинно таїти ся.

І побожні горожани не помиляли ся, як думали, що тут не проста справа.

Справді дім заняла ціла громада пустельників мінерів із заводу. Візники, що заїздили сюди ночами, привозили з двірця робітників, динаміт і знаряди конечні до замаху.

З того дому йшов Московський підкоп.

II.

П і д ко п.

Підкоп під насип Московсько-Курської залізниці в ціли замаху на царський поїзд, що його почали коло половини вересня 1879 року і скінчили протягом двох місяців, се була лишень частина широкого пляна п'ятиродного за-

маху, який мали довершити підчас повороту Олександра II з Крима в Петербург (як чистити лишень підприємства, де вживали динаміта).

Зелізницю, якою йшов царський шлях, підмінували в трьох місцях, коло Москви, Олександрівська і Одеси. Думали, що сим разом вже цар не вимотасть ся. Та він вимотав ся завдяки складови непередвиджених обставин. Оба одеські підкоши, один під зелізанцею, другий в самому городі на Італійській вулиці, якою мав цар їхати в повозі, прийшло ся закинути, бо він в Одесу не поїхав зовсім. Коло Олександрівська, де замахом кермував Желябов і Окладський, вибух не вдав ся ізза якихось хиб вибухових матерій. Хоча сполучили ретязь у належну хвилю, переїхав царський поїзд щасливо понад пропасть, що на її дно мусів покотити ся при найменьшому потрясеню. Два інші замахи не вдали ся також. Заходи коло висадження в воздух камінного моста в Петербурзі, що їх організував Желябов і Тетерка не повели ся тому, що останній не в час став на місци; а заходи коло висадження в воздух царського яхту коло Миколаївська, які робив Логовенко, відкрила поліція наслідком припадкового труса, бо в тій самій квартирі йшов дріт гальванічної батерії, що була сполучена з міною. Лишень у Москві пощастило ся бодай виконати замах, хоча здавало ся, що тут було найтрудніше, що небудь зробити.

Дімок, який пощастило ся купити, був у такому віддаленю від зелізничого насипа, що земна робота була справді єгипетська. Треба було безліч людей, яких дуже тяжко було скривати з огляду на скріпленій поліційний надзір.

Не буду розказувати подробиць справи; їх можна знайти в тогочасних журналах і часописах. Вкажу лишень на дві, що характеристичні не лишень у сьому випадку, але й загалом у діяльності революціонерів.

Багато людей думає, що російські революціонери орудують великими грошовими засобами. Се найбільша помилка, а Московський підкоп найліпший доказ на се. Терористична борба коштує так багато, що нігілісти мусять літати з роззявленим ротом за сторублевим папірцем. Тому вони мусять бути дуже ощадні, хочаб і на рахунок власної безпечности.

Цілу великанську роботу при копаню Московського підкопа, разом із двома другими замахами на залізницю, що їх готовили на падолист, обігнали всего 3 000 до 40 000 рублів, по вчисленю сюди і подорожий. Інші менші справи коштували ще менше. З заходами коло увільнення Войнаральського, одного з засуджених у процесах 193-ох підчас його переїзда з Петербурга в Харківську центральну тюрму, була тяжка справа. Треба було купити п'ятеро коней, віз, оружє; удержувати безліч людей в Петербурзі, Москві, Курську і Харкові щоби слідити за рухами поліції. Та все таки се справа, по найдокладнішим рахункам, які зложили організації люди, що її вели, коштувала поверх 4.500 рублів. Щоби по можности вменшити розходи, терористи мусли що так скажу, власною скірою латати щілини і діри, які показували ся наслідком надмірної ощадности. Так у Москві на кінець не стало грошей і мусли позичити їх і обдовжити той сам дім, з якого копали підкоп. Та при недвижимих заставах завсїгди переводить ся оглядини і оцінку

мастку, що його заставляють, а при тому до-
конче мусять бути присутні поліційні уряд-
ники. Най кожний подумав сам про безпеку
такої грошевої операції.

Ощадність у видатках на довершене ро-
боти доходила до останньої крайности. Примі-
ром аж у самий останній час, коли люди зов-
сім знемогли ся, вистарали ся сверла. З по-
чатку робили все лопатами. А тимчасом на-
слідком безупинних дощів, міняна галерія була
все до половини залита водою, що протікала
з верху і збирала ся на дні. Треба було ко-
пати клячучи в воді, а деколи і лежати в сту-
деному болоті, що переймало до кости студію.
До того ще ні один робітник не мав непромок-
ного, нурцевого плаща, який хоронив би його
від таких мук.

Прибори і знаряди, якими послуговували ся
до того, щоби підкоп повести в належному на-
прямі були такі, що з ними не взяв би ся за
роботу ніякий сапер. Не було ні астролябії,
ні компаса з квадрантом. Треба було вдово-
лити ся звичайним подорожним компасом, яким
послугують ся при військових знімках.

При помочи того примітивного знарядя по-
щастило ся менше більше точно начеркнути
головний напрям підкопа, якого держали ся
в нутрі галерії при помочи простих домород-
них олівниць.

Та все таки показало ся опісля, коли ін-
жинери оглядали підкоп по замаху, що він
зроблений дуже гарно. Люди намагали там за-
попадливістю, де не доставало знарядів до
праці; жвавий настрій духа додавав сили.

Сей дуже помиляєть ся, хто собі уявляє
той страшний збір як такий, який звичайно

виводять на сцені заговорників. Всі збори нігілістів відрізняють ся незвичайною простотою і цілковитою недостаткою тої помпи, що така чужа загалом для російського характера, а ще більше для „нігілістів“.

Навіть у тих випадках, коли людям приходить ся важити головою, або прямо класти її на колоду, се все дієть ся в нас звичайно без найменьшої тїни реторики. Нема натхнених бесід. По що? Як річ зовсім невідповідна, вони викликали би хйба насьмішку. На наших засіданях нема публики. Сходять ся свої люди, що знають ся наскрізь. По щож вправляти ся в красомовстві? По що тратити час на перебалакування того, що ясне як божий день? Мало коли рознесеть ся лишень у горячому, пристрастному тонї, яке небудь слово, або блисне іскра ентузіазма в чийому небудь зорі.

Надмірно краснорічиви, високопарні герої, якими люблять малювати „нігілістів“ чужосторонні романісти, викликали би в нас не ентузіазм, як се їм приписують, але підозрінє про їхню щирість і повагу; звісно, що як пес забреше, то не вкусить. Якби на яких небудь таких сходах, де річ йде про самі страшні справи, найшов ся чоловік, що не розумів по російськи, то легко міг би їх уважати за спокійні сходи, на яких люди спокійно і звичайно розмовляють про найнешкіднійші в сьвітї справи.

Коли повернемо до Московського підкопу, то ледви чи хто в силї приблїшити небезпеку, яка грозила мешканцям памятного дому. По російським законам, у випадку замаху на жите царя, жде всіх учасників, без огляду на вину, аж до тих, які про се знали і не донесли,

смертна кара. Смерть висіла над головами всіх, що працювали в підкопі і часами вони вже чули її холодний віддих і виділи, що ось-ось впадуть в її шпони. Всего на кілька днів перед приїздом царя зайшла в дім поліція ізза якоїсь марної причини. Грабарів вespіли заховати під долівкою, так що сторож стрітив лишень газдів; все було в порядку і не викликало ніякого підозрня. А прецінь досить було найменшого неладу, одного тремтячого тона в голосі, щоби викликати підозрня, і спонукати стараннішу трусеницю, яка виявила би все.

В иньших випадках, як се видно зі справозданя з процеса 16-и треба було спекувати ся цікавості побожних сусідів, із чим так уміло справляла ся Перовська.

Всі учасники підкопа знали прегарно, яка судьба їх дожидає, колиб їх вислїдили: в одному куті стояла фляшка з нітрогліцеріною, яку мали сейчас розбити, наколи би поліція стала добувати ся до дверей.

Та без огляду на всю небезпеку, в страшному домі жило ся справді весело. При обіді, коли зійшли ся всі разом, балакали і жаргували, якби нічого не було. Найчастійше розлягав ся срібlistий сміх Зофії Перовської, хоча в її кишені спочивав набитий револьвер, яким вона мала в крайній потребі висадити все і всіх у воздух. Один робітник написав навіть щось у роді комічної поеми, в якій жартобливим тоном описує всі житеві невогоди і нещастя в підкопі.

Дві утечі.

I.

Раз вечером у половині січня 1880 року, — не пригадую собі докладно дня — зібралося за чаєм кількох російських емігрантів, які проживали тоді в Женеві у свого товариша Г.

Сходини були доволі численні — семеро чи осьмеро людей — і доволі веселі, що не часто приключасться на емігрантських сходинах. Гарна Ревека Г., наша хазяйка, засіла за фортепян, на яким грала досить гарно і вислобно і заспівала кілька українських пісень; музика зворушила всіх. Жартували, сьміялися. Головний предмет розмови, се була утеча одного нашого товариша з Сибіра, про яку ми довідалися як раз того дня.

Коли вже переговорили всі подробиці, про які ми дізналися і вичерпали всі уваги, замітки, догади і домисли, настала хвиля тої мертвої, глухої мовчанки, про яку говорять у Росії „вродився дурак“ або „перелетів спокійний ангел“ — по впадоби.

Тоді під впливом розмови про утечу нашого товариша прийшла мені до голови думка піддати внесок присутнім, між якими були Крапоткін і Бахановський, щоби почати оповідання про власні утечі. Майже у кожного були свої пригоди, так, що вечір заповідав ся інтересно. Мій внесок прийняли з голосним признанєм.

Крапоткін довго відказував ся ; казав, що йому вже тільки разів доводило ся оповідати про свою утечу, що вона йому вже порядно надійла. Та ми так його вчепили ся, що в кінці мусів подати ся.

„Рішучий намір втікати за всяку ціну, зачав він, не покидав мене від першого дня мого увязнення. Та коли в у світі що небудь неможливе, то утеча з Петропавловської кріпости. Я укладав пляни або радше будував воздушні палати, бо годі було самому не порозуміти, які вони фантастичні. Так минуло три роки. Тюрма так підкосила мое здоровля, яке все було доволі слабе, що я не міг майже нічого їсти і ледви держав ся на ногах. На щастє перенесли мене з початком 1876 р. в Миколаївський шпиталь. В кілька місяців мені там значно полїпшило ся, та я напружував усі сили, щоби подобати на вмираючого. Я ледви волочив ноги, говорив ледви чутним шепотом, немов би мені тяжко було повертати язиком. Діло в тому, що в мене з новою силою прокинула ся думка про втечу, а що догляд у шпиталю був без порівняня менший як у кріпости, то треба було робити все, щоби лишити ся тут можливо як найдовше.

„Лікар наказав мені щоденні прогульки і що дня з полудня вивозили мене на велике шпитальне подвірє. Уоружений вартівник не покидав мене ані на хвилину. Я зачав вважливо розглядати ціле окруженє і все мав на прикметі сю невідступну думку про втечу.

„Подвірє було просторе. Звичайно зачинені ворота, були тепер відчинені тому, що тоді (се було в червні) звозили до шпиталю дрова на зиму. Та що довіз мав покінчити ся

через тиждень-два, не поставили коло воріт вартівника. Се було найбільше щастє.

„Я ходив по подвірю як раз проти воріт. Вартівник постійно чеїв коло мене; ходив поміж мною і воротами. Та що я лазив повільніше як черепаха, що звісно втомляв здорового чоловіка більше, як найшвидший хід, то вояк брав ся на такі викрути: він ходив по рівнобіжній лінії з моєю та на пять кроків ближше до воріт. Через те він міг продовжити свою дорогу на десять кроків проти моєї, без ніякої небезпеки для охорони, бо на кожному кінці своєї лінії він був у такому віддаленю від воріт як я. Се обчисленє, яке вартівник зробив, очевидно на око було теоретично зовсім вірне. Та я уявляв собі, що коли ми оба станемо бігти, вояк інстинктивно схоче мене як найшвидше піймати і тому кинеть ся на мене, замість щоби бігти прямо до воріт і перетяти мені дорогу. Тим способом він оббіжить два боки трикутника, а я лиш один.

„Так була тут по моїй сторонї перевага. Я міг числити, що при однаковій швидкості бігу, я добіжу до воріт швидше як вартівник. Правду сказати я сподівав ся бігти швидше, та не був певний того, бо все ще був дуже знесилений.

„Як би коло воріт, думав я, ждав на мене повіз, в який можна легко скочити, то може бути і втечу.

„Коли я збирав ся післати до приятелїв лист із першим нарисом пляна, одержав від них картку, що й вони продумують над чимсь подібним.

„Почала ся переписка. Не буду розказувати про пляни і проєкти, які робило ся і від-

кидало ся; їх була така безліч! Треба було розібрати деякі питання; чи має хто з наших дістати ся на подвірє, як деякі предкладали, щоби саяк або так зупинити вартівника? де буде стояти повіз: коло воріт чи на розі шпиталю, де не буде так впадати в очи? чи буде в ньому сидіти хто небудь із наших, крім візника?

„Я предложив найпростійший і найзвичайніший плян, який в кінці і прийняли. На подвірє ніхто не буде входити. Повіз буде мене дождати коло самих воріт, бо я вважав себе за слабого, щоби добігти до рога. Один із моїх найближших приятелїв, небіщик Орест Ваймар, мав сидіти в ньому як пан, щоби, коли буде треба, допомогти менї до нього швидше влізти, а головню одягнути мене скоро лишень скочу, тому що я мусїв тікати в самому білю.

„У шпиталю не давали нам нічого крім довгого шпитального шляфрока. Се був неаграбний міх, широкий, недогідний і такий довгий, що я підчас прохода мусїв двигати в руках свій власний хвіст. Годї було й думати тікати в такому уборі. Його треба було скинути, заким кину ся до воріт, та се треба було зробити мигом блискавки, тому, що одна секунда могла все запропастити. Протягом кількох днів я вправляв ся у своїй кімнаті і добирав найліпшого способу виконання тої операції.

„Я впевнив ся, що аби її як найшвидше виконати, треба її розділити на три елементарні рухи, як се роблять вояки при оружных вправах: раз, два, три.

„Лишало ся ще найтяжше — вибрати хвилю. Се, очевидно, було залежне від стану вулиць, якими нам треба було переїздити.

Валка з дровами, поліційна патруля, кінний козак, — те все могло занапастити справу тим більше, що вулиці, якими ми мали їхати, були дуже вузькі і круті. І так треба було уважливо розглянути цілу лінію дороги і повідомити мене, чи вона вільна від перешкод. В тій цілі на чотирьох ріжних точках розставили вартівників. П'ятий вартівник переймав від попередних сигнали і мав мені дати остаточний знак. На останній сигнал вибрали червоний бальоник, які гупують для д'їтий.

„Я з моєї сторони домагався, щоби поставили шестого вартівника трохи подальше при кінці одного маленького закутка тому, що по мойому обчисленю, сей закуток був завдовжки такий, що віз, який заїхав би в нього у хвилі, коли наш повіз ворухнеться з місця, мусів би нам загородити дорогу; він не вespів би виїхати на кінець закутка, заки ми переїхали би нашу дорогу від шпиталя до початку того закутка. Та що було мало людей, не поставили того шестого вартівника.

„В означеному дні я вийшов на прохід сильно зворушений і повен надїї. Гляджу на се місце, звідки мав зняти ся в гору червоний бальоник — не мав нічого! Мій прохід кінчається — не мав нічого! Він уже скінчив ся, а з ним розвіяли ся і всі мої надїї. При сїй вразливости, яка є прикметою всіх вязнів, я пускав ся на домисли, з яких один був сумнійший від другого і не сумнівав ся й на хвилину, що все пропало і не вернеть ся.

„В сути річи показало ся, що се була справді дурниця. Дивним припадком не могли наші роздобути ні в гостинницї ні в нїякому склепї з забавками, які збігали за той ранок,

червоного бальоника. Всюди подибали лишень білі і сині бальоники, яких наші не хотіли брати і зовсім справедливо, тому, що на ніякий випадок не слід змінити сигналів, хоч би і в найменших подробицях, Похапцем забігли до магазина з гутаперховими виробами, купили червону гумову пилку і напустили в неї газу, який самі зробили. Та бальон зроблений сям способом був такий поганий, що коли вартівник пустив шнурок, він замість летіти в гору, підняв ся все на кілька аршинів, впав на землю і не досяг вершка шпитальної огорожі. Розлючений вартівник ухопив бальон і трібував підкинути його в гору рукою. Та се йому тим менше не пощастило ся.

„Сьому припадкови я завдячую кілька годин муки та zarazом і мое спасенє тому, що як раз у тій хвилі, коли вартівник пустив бальон, валка з дровами в'їхала в той довгий закуток, де не поставили вартівника. Вона була-б нам загородила дорогу і без найменшого сумніву все було б пропало.

„Слїдувала проволока на переписку про конечні зміни. Розумієть ся поставили нового вартівника при кінці закутка. Та се приневолило їх змінити цїлий плян, бо було неможливо за муром, з відки мали мені дати останній сигнал, добачити сигнали усіх п'ятох вартівників. Треба було або побільшити число вартівників іза передачі сигналів або змінити останній сигнал.

„Вибрали се останнє.

„Один із наших товаришів найняв кімнату на третьому поверсі напроти шпиталя. З її вікон можна було доглянути не лишень усіх п'ятох вартівників, але й подвіре, де я про-

ходив ся. Сигнали мала передавати скрипка, на якій мав наш товариш грати, коли всі сигнали будуть сприяти, а сейчас перервати музику, коли один із них не буде сприяти. Сей спосіб мав ще й сю прикмету, що подавав звістку про весь час догідний для втечі, полишав отже мей самому вибір найдогіднійшої хвилі.

„Першого дня, коли все було підготовлене і повіз дожидав мене перед воротами, я сам приневолив приятелів пережити кілька поганих хвиль; моя недуга змогла ся і я був такий безсильний, що не рішив ся на остаточну пробу. Тому я зовсім не вийшов на прохід, а наші думали, що поліція вислідила що небудь і тому мене не вивели на подвірє.

„В два дни потім менї поліпшило ся і я постановив використати сю перерву в моїй недугі.

„Я підготовив усе: попідв'язував черевики, розпоров денедє шляфрок, щоби його легше скинути, одним словом — усе.

„Мене вивели на прохід. Лишень вийшов я на подвірє, сейчас почув скрипку. Музыка трівала пять хвиль, та я не хотів користати з першої догідної хвилі, бо з початку інстинктивно надаір все трохи бачнійший. Та ось скрипка замовкла; в дві хвилі потім вїхало на подвірє кілька возів із дровами. Скрипка знова заграла.

„Сим разом я постановив користувати ся хвилею. Поглянув на сторожа; він ходив по звичайній лінії на пять кроків віддаленя поміж мною і ворітьми. Я поглянув на його оружє. Воно було набите; я знав се. Вистрілить чи ні? Правдоподібно ні, бо на такій малій просторони все буде сподівати ся мене піймати.

Багнет був небезпечніший на випадок, як би в сій очайдушній погоні мене опустили сили. Та я мав обчислене і на се. Як лишу ся в тюрмі, то певно вмиру. „Тепер або ніколи“ сказав я до себе. Довлю шляфрок: раз!

„Нараз замовкла скрипка.

„Я опустив руки і почув таку втому немов би підняв найбільший тягар.

„По одному закутку перейшла поліційна патруля. За хвилию знова заграла скрипка.

„Ну тепер уже час!

„Вартівник дійшов до кінця своєї лінї. Я за шляфрок: раз, два, три. Шляфрока немов би не було, а я стрілою до воріт. Крик, вереск вартівника розлягаєть ся за моїми плечами. Він кинув ся ловити мене, як я думав, замість щоби бігти на поперек до воріт і так пустив мене два кроки на перед. Та я був такий недужий, що наші, які з завмерлим серцем приглядали ся з гори тій шаленій погоні, казали, що вартівник був віддалений від мене на три кроки і що його багнет, який він висунув на перід, мало що не дотикав ся до мене. Я того всего не бачив. Я чув лишень його дикий крик, а також крик візників, що складали дрова на подвірю.

„Коли я підбіг до воріт, і побачив повіз, завагав ся в першу хвилию — чи се наші, бо не міг пізнати мого приятеля в офіцарі, що сидів у повозі. Щоби його приневолити обернути ся, я сплеснув у долоні, на превелике здивованє наших, що слїдили за тою сценою і уважали се за прояв радості. Офіцар обертаєть ся, я його пізнаю і в сій хвилі я вже в повозі. Кінь пімчав як вихор і я почув на моїх плечах московський плащ, що його дер-

жав мій приятель на поготові разом із офіцирською шапкою.

„Як я потім довідав ся, у шпитали напустили ся неспогадано. Вартовий офіцир вибіг на крик вартівника з цілою вартою і скоро довідав ся, яка справа, зовсім стратив голову, рвав на собі волосє і кричав :

„Я пропав, я пропав! Біжіть, ловіть його, ловіть !

„Та не був спосібний видати найменьшого розказу. Один із наших, той самий сигнальник, що грав на скрипці, швидко збіг на долину, підійшов до офіцира, став журити ся разом із ним його долею і допитувати ся : що стало ся ? хто втік ? як ? коли ? куди ? і т. п. а офіцир не при собі з розпуки відповідав йому і так марнував дорогоцінний час.

„Якась, стара баба давала страшну раду.

„Ну і що, покрутять ся, покрутять і вийдуть на Невський. Се вже певно. Відпряжіть коні від трамвая (коло шпиталя як раз стояв трамвай) і женіть їм навповперек. Щож тут простійше.

„І ми справді як раз так їхали. На щастє ніхто не послухав ради бистроумної відьми.

II.

Коли Крапоткін скінчив своє оповіданє прийшла черга на Івана Бохановського, якого називали козаком, бо був родом із України і справді подавав на давних козаків тої землі своєю відвагою, незломною холоднокрівністю, а також своєю мовчаливістю.

Всі звернули ся до нього. Він вийняв із рота свою маленьку деревляну люльку.

Та справді мені нічого розказувати, заговорив. Прийшов Михайло, забрав нас і вивів, ось і все.

Ні, ні загукали ми -- розказуй все по черзі.

Козак побачив, що ніяк не викрутить ся, поволи набив свою люльку, як чоловік, що збираєть ся в далеку дорогу, закурив, стрібубав чи добре тягне і почав своє оповіданє, що містило в собі може бути більше слів, як він їх вивопів за пів року.

„Михайло — говорив він — вступив на службу до тюрми на два місяці перед нашою утечею. Не легке діло було його сюди вкрутити. Та в кінці пощастило ся йому дістати ся на службу в тюрму з фалшивим пашпортом Фоменка найперш за простого робітника — опісля сторожа.

„Тут своєю пильністю в сповнюваню обовязків і бездоганим поведенєм з'єднав собі таку прихильність всего начальства, що за місяць зробили його вже ключником у коритарі кримінальних злочинців.

„Щоби дати наглядний доказ своїх прегарних душевних прикмет в'язничному дозорцеві пішов раз Михайло за порадою Стефановича до нього з доносом, а тимчасом Стефанович навмисне писав у своїй кімнатї якусь невинну картку.

„Ваше благородіє, сказав Михайло, у нас не гарно.

„Що таке? перелякав ся дозорець.

„Політичні пишуть.

„Хто, хто? питає дозорець.

„Стефанович.

„Ну, та най собі пише і махнув рукою.

„Треба сказати, що положене політичних в'язнів було тоді в київській тюрмі зовсім незвичайне. Терор, що з початку так перепудив малих урядників, розсіяв такий панічний страх по Києві, що всі від прокуратора до тюремного дозорця скакали перед нами на задних лапах, бо бояли ся, що їх убють за першим нашим знаком. Тому коли дозорець дізнав ся, що пише не хто иньший, тільки Стефанович, якого бояли ся найбільше, не хотів трусити у нього. Та Михайло підбив собі від того дня серце своїого начальника.

„Щоби нас, політичних, по можности не дразнити, призначив для нас за ключника якогось Микиту, чудового чоловіка, доброго як ягня. Та треба було за всяку ціну його спекати ся, на його місце прийшов би найправдоподібніше Михайло.

„Та допроводити до зміни Микити, се була не легка справа. Той добряга не зробив нам ніколи найменшої кривди. Тоді ми почали нахабно видумувати на нього всякі дурниці, жалували ся на нього дозорцєви, який його лавав, грозив йому, хоч той не був ні душею ні тілом в'язуватий. Та замість того, щоби наш Микита розлютив ся на нас і зробив якусь помилку як ми сподівали ся, він зносив усе лагідно і говорив :

„Христос терпів і я буду терпіти.

„Ми були прямо в розпуці. В кінці Валериян Осінський, що поза тюрмою організував нашу утечу, впав на думку піти до гостинниці, куди ходив Микита; якось немов би випадково познайомив ся з ним і сказав, що шукає до-

зорця до сільської цукроварні. Умови були такі користні, що Микита зловив ся на вудку. Дістав гроші на дорогу і місячну платню на період і покинув службу в тюрмі, бо треба було сейчас їхати. Та тут приключила ся якась перешкода, потім друга, третя поки ми не втекли і тоді йому звернули пашпорт із карткою, що тепер від нього більш нічого не потребують. Чому, — він певно догадав ся сам.

„Як його місце було вільне, прийшов дозорець до Стефановича і Дайча поговорити з ними по приятельськи про наслідника.

„Правда, що Фоменко (Михайло) на се відповідний?

„Стефанович скривив ся і процідив крізь зуби :

„Як кажуть шіон.

„Що кажете! він чудовий чоловік — боронив його дозорець.

„Михайла зробили ключником у коритарі політичних.

„Що найтяжше зробило ся, та ще не все. Михайло міг нам повідчиняти двері наших кліток, але як видістати ся чотиром із тюрми обставленої військовою вартою?

„Та годї було тратити й хвилину часу. Положенє Михайла було незвичайно небезпечне. Тюрма була битком набита політичними всякого рода і всякої категорії від молодих людей, що їх увязнили за першим лїпшим підозрінєм аж до революціонерів, що були поважно скомпромітовані. Були се найріжнородніші люди і багато пізнало Михайла, бо стрічали ся з ним давнїйше. Правда нічого було бояти ся прямого доносу, бо Михайло, як чоловік, від давна нелегальний, обертав ся лишень у кружку

своїх. Та хто міг ручити за незловільну балаканку, а власне в такому незвичайному випадку.

„Ми сиділи як на жарі.

„Треба було покористувати ся догідними обставинами, які склали ся через Михайла, і тому як він лишень обзнайомив ся зі своєю службою, ми визначили ніч до утечі.

„Вийти з тюрми було найліпше переодітими за вартівників, що змінюють ся. Михайло роздобув для двох із нас військовий убір, та два другі мусіли йти в чому були. Для всіх чотирьох була лиш одна шабля, та ми постановили не відтягати довше.

„Вечером, в означений день, приніс нам Михайло військові убори. Ми передягнули ся, поробили з одягів, які лишали, опудала і положили їх на постіль, щоби сторожі як глянуть рано у віконце думали, що ми спимо.

„Коло півночі прийшов по нас Михайло. Та тут склала ся недожидана перешкода. Стійник, що мусів цілу ніч не спати, зайшов як раз у коритар і не показував найменшої охоти забирати ся.

„Тоді Стефанович упустив мов би мимо водї розірвану книжку в сад. Вона впала на землю і розсипала ся, а Стефанович звернув ся до Михайла з просьбою зараз її принести. Михайло післав за нею стійника і як він збирав картки, ми без гуку вийшли з кліток і прямували до виходу.

„Коли ми переходили через долішний коритар, склала ся страшна пригода; там висів мотуз від звінка, в який звонять на тривогу. В переході попід саму стіну, серед глибокої темноти, я спотикнув ся несподівано. Витягаю

інстинктивно руки наперід, чую що щось доторкаєть ся до моїх пальців, ловлю ся, щоби не повалити ся і нараз по цілій тюрмі розносить ся звінкий голос. То був мотуз від сигналового звона! Ляк, стид, комізм нашого нещастя, як блискавка перемчали ся поперід мої очі. Ми були переконані, що все — пропало. Вже чути було в коритарі голоси вартівників, вояків, що сквапно зривали ся. Та Михайло не змішав ся. Казав нам поховати ся, де хто може, а сам побіг на вартівню сказати, що він припадково зачепив за мотуз. Швидко все втихомирило ся. Та тут нова біда; ми поховали ся де попало і мало що не заблудили в темноті, як прийшло виходити. Михайло мусів доволі довго бігати з одного кінця в другий, щоби нас знова разом позбирати.

„В кінци ми знова уставили ся в два ряди і пішли дальше. Лишила ся ще найтяжша річ; перейти через тюремні ворота коло сторожа і вартівника. Та се пощастило ся нам, що й годї ліпше. На розказ Михайла дав нам сторож ключі від хвіртки, а вартівник, що стояв у своїй будці, не звернув уваги, ані на наш дивний убір, ані на незвичайний час нашого виходу, бо ще був час на зміну варти.

„Ледви ми увійшли кілька кроків, як нараз немов би виросла з під землі перед нами чорна постать, в офіцирській шапці. Розгортає плащ і ми бачимо прегарну голову Валеріяна Осїнського, що яснів із радости і простягав до нас руки. Він дожидав нас із возом, який завіз нас на беріг Дніпра; там колисав ся човен приладжений на довгу дорогу і заосмотрений у всякі запаси.

„За хвилию ми плили серединою широкої ріки і кермували на полудне. Та водна дорога тривала з тиждень. На ніч витягали ми човен в корчі, що ростуть на берегах і клали ся спочивати на кілька годин. Через день гребли, що сили, а як побачили на виднокрузі дим із парівця, ховали ся в високий очерет, який обріс Дніпро.

„Прибувши до Кременчуга, ми стрінули там Валеріяна Осінського, що приїхав залізницею з паспортом і зі всім, чого потреба.

„Від нього ми дізнали ся, що в Києві перевернули все горі ногами, так шукали за нами, поліція була певна, що ми сховали ся в городі.

„В тюрмі завважали нашу втечу аж пізнім ранком. Коли побачили, що разом із нами пропав Михайло, ніхто не догадав ся, в чому діло. Він з'умів з'єднати собі таке довіре, що дозорець і вся прислуга були певні, що ми його вбили, щоби могли втікати і даремно шукали всюди його трупа.

„Колиж стали провірювати його паспорт і показало ся, що він фальшивий, зрозуміли всі незрозумілу досі тайну нашого зникнення.

„Дозорець ходив кілька днів як божевільний і лишень говорив :

„А був отвертий немов скринка!“

Так закінчив козак своє оповіданє. По ньому говорили иньші, але що їхні пригоди мало цікаві, а в нас мало місця, то не будемо переповідати їхніх оповідань.

Переховники.

Ми знова в Петербурзі. Тяжкі були часи. Поліція наступала мені на п'яти. Я мусів уже двічі змінити помешканя і пашпорт.

Та я не міг виїхати нікуди на провінцію, бо в моїх руках була справа, якої не було кому передати. До того ще жаль мені було полишити той чудовий город, з його нервовим, кипучим життям, хоч на вид спокійний і холодний.

Я надіяв ся, що нагінка, яку періодично перебуває кожний нелігальний, поволи зменшить ся і що я буду в спроможі переждати бурю і відсидіти без помочи „переховників“.

Та що се за „переховники“?

То велика кляса людей найріжнородніших станів від аристократів і всяких вельмож до низьких, а навіть і поліцейних урядників, що спочувають революційним ідеям, але з різних причин не беруть уділу в борбі та користують ся своїм безпечним становищем, щоби переховати у себе як небезпечних людей, так і небезпечні папери. Треба би цілої книги, щоби описати подрібно той оригінальний свого рода сьвіт, досить численний і відай далеко більше перістий, як сьвіт справдішних революціонерів. Розкажу дещо про тих переховників, з якими я стрічав ся в ті дні, які описую.

I.

Я сидів рано за чайом, коли в мою кімнату ввійшов „Двірник“ — не справдішний двірник, але

один із найлюбійших і найдіяльніших членів нашого кружка і мій найбільший приятель Олександр Михайлів, якого жартом прозвали „Двірник“ за се, що пильно доглядав, аби ми вповняли всі правила обережності, які наказує наш статут. Що стало ся? запитав я і подав йому склянку чаю. Я добре знав, що без діла, не прийшов би „Двірник“ до мене.

— За тобою дуже слідають, відповів він. Се мусить покінчити ся, я прийшов перевести тебе в безпечне місце.

Я так і думав. Та що всякому хочеть ся бути по можности як найдовше на волі, я не зараз піддав ся, але домагав ся від мого гостя пояснень.

Він попивав чай і розповідав вислідки своїх дослідів. Я від часу до часу ставляв до нього маленькі питання, щоби собі виробити належний суд про небезпеку, яка мені грозить. Життя революціонера таке небезпечне, що хотівши звертати увагу на всяку дрібницю, то вже ліпше відразу зробити собі кінець. Правду сказати, не приключило ся нічо незвичайне і в даному випадкові. Правда, за мною слідили, та ще все могло добре покінчити ся і як би замість „Двірника“ прийшов до мене хто иньший, я запротестував би і правдоподібно лишив би ся ще якийсь час у своїй помешканю. Та „Двірник“ не любив жартів і я мусів піддатися по кількох даремних пробах опору.

Кудиж мене поведеш? запитав я.

До Буцефала.

Не доставало ще лишень сього. Я зітхнув тяжко при думці про гірку долю, яка мене чекає. Буцефал — се був один колегіальний

радник Тараканов*), що служив у міністерстві внутрішніх справ. Його прозвали Буцефалом, бо він як кінь Македонського Олександра боявся власної тіни.

Він був трусливий як заяць і боявся рішучо всего. Боявся підійти до відчиненого вікна, зі страху перед продувом; не їздив парівцем, бо боявся, що втопить ся; не їв риби бо боявся, що вдавить ся; не женив ся, бо боявся зради.

Та як горячий прихильник Чернишевського він спочував зі всеї душі революційному рухови, а що знав особисто багато революціонерів, приймав ся радо ролі переховника і треба сказати, що він був один із найпевніших. Його суспільне становище, а ще більше звісна всім лякливість, яка усувала найменше підозріне прихильности до збуреня основ, робила його дим зовсім безпечним.

Тараканов знав дуже добре, що йому не грозить ніщо, та все вважав за конечне стерегти ся як найбільше і всюди видів шпіїнів. Легко собі представити, яке приємне було житє тих, що попали ся під опіку такого агіуса.

Я зробив „Двірникови“ увагу, що відай булоб лїпше підїждати до вечера, доки шпіїни, яких він бачив коло мовї хати, не заберуть ся. Та він відповів ляконїчним „ні“ і додав, що за шпіїнів він відповідає.

Не було що робити. Ми випили чай і стали „прочищувати“ кімнату т. є. нищити все, з чого моглиб жандарми сяк або так скористати. Потім я попросив хазяйку і сказав, що виїжджаю

---

*) Ізза зрозумїлих причин імена і деякі подробиці в сьому оповіданю змінені.

на короткий час на село і що їй напишу на випадок, колиб там мав лишити ся. Ми вийшли.

Ледви встигли ввійти кілька кроків, як я побачив у вікні одного магазину двох молодців, що пильно розглядали товари, виставлені за шибою. „Двірник“ повернув головою в їхній бік: — вони — мовляв; опісля витяг бороду в перід, що значило: нам не завадить приспішити хід.

Почала ся погоня — сцена не цікава, щоб її аж описувати і дуже звичайна в життю революціонера, щоби нею непокоїти ся, і то ще в товаристві такого справного мисливця як мій товариш.

„Двірник“, як то кажуть, дідька з'їв в тому всему, що відносить ся до борби з полїцією і шпіонами. Він мав широкі відомости з тої області, які собі добув довгою і невтомною наукою. Раза найняв собі помешканє проти начальника тайної полїції і довгий час цілими днями робив дослїди над усіма, що там заходили і виходили з відти, тому знав із вида велике число петербурських шпіонів. Він слїдив пильно їхні рухи і вмів розповісти про се все не мало цікавого, як їх упорядкував по характеру, манєрі слїдження і т. п. Він вмів пізнати шпіона за першим поглядом, часто по зовсім ненаглядних прикметах, немов куперівські червоноскірі, в борбі з ворожим племенем. В додатку знав Петербург, як свої пять пальців і памятав чсто всі перехідні подвіря, які протягом якогось часу були предметом його подрібних студий.

Перейшовши через кілька таких подвір'ї і зробивши кілька закрутів, то пішки, то возом, ми за якої пів години „замели свій слїд“, себ то

остаточно спекали ся шпіонів. Аж тоді ми справили ся прямо до Тараканова. По безлічі всяких обережностей, знаків і сигналів, до яких „Двірник“ мав слабість, ми зайшли на кінець в його хату.

Тараканов, чоловік років около 35, не високого росту, товстий і повновидий, вже дождав нас, бо його звістили на перід про наш прихід.

Він сам відчинив двері і швидко завів нас в одну з задних кімнат. Се була злишна обережність, бо він був лиш сам один у своїй невеличкій хаті; та Тараканов не міг обійти ся без обережностей.

Ми знали ся трохи вже давнїйше і тому не треба було знайомити ся. Перш усього запитав Тараканов, чи нас хто не бачив, як ми йшли по сходах.

Знаєте, сказав многозначно, там на долині мешкає дівчина, смаглява з такими пристрасними очима — цвіточниця або модистка, хто її знав. Завсїгди оглядає мене, як я переходжу. Я пересвідчений, що се шпіонка.

Наша відмовна відповідь, видко, заспокоїла його: та все таки він звернув ся до мене і сказав, із поважним виразом лица:

На всякий випадок ви не потребуєте виходити. В день може вас підглянути та дівчина, в вечір сторож, а той вже певно на службі полїції. Тут дуже небезпечно. Все чого потребуєте, я вам сам принесу.

Я смирно похитав головою, тим більше, що чув на собі строгий погляд „Двірника“.

Коли той відійшов, Тараканов завів мене в назначену для мене кімнату, де я знайшов столик до писаня, кілька книг із полїтичної

економії і каналу, що мала мені бути за ліжко.

Кілька днів тому відправив Тараканов свою кухарку; жартівники говорили, що він підозривав її о шпionство. Та Тараканов перечив тому, казав, що се все неправда і що він відправив її тому, бо його обкрадала. Та він і не старався знайти иньшу прислугу, а брав обід із сусідної реставрації. Вірний раз заведеному порядку, мій хазяїн швидко вийшов із хати і обіцяв ся над вечір повернути. На вулицях позасвiчували ліхтарні, а його все ще не було. Я зачав вже бояти ся, як нараз двері відчинили ся і він став переді мною здоровий і цілий.

Я привитав його радісно і розповів про мій страх.

Видите, я ніколи не вертаю домів прямо, відповів, — бою ся, щоби не слідили і все люблю малий закрут. Ну, а ясно, що нині в такому випадку я зробив більший закрут.

Я не міг не усміхнутися, почувши признаннє того чесного дивака. В своїй обережності він подавав на лікаря, який напихав би себе своїми власними ліками, щоби вилічити свогого пацієнта.

Цілий вечір ми провели разом і говорили про ріжні річи. За кожним найменшим шелестом Тараканов лякав ся і надслухував. Я старав ся його успокоїти і казав, що рішучо нема чого бояти ся.

Знаю, батьку, відповідав простодушню; як би не се, я не запросив би вас до себе: та щож зроблю? Бою ся.

Ми розстали ся коло дванайцятої години. Цілий час, доки не заснув, чув я кроки мого хазяїна, що ходив по кімнаті.

Коли він другого дня по чаю пішов в уряд, зайшов до мене „Двірник“ із припорученєм — написати маленьку статейку по причині одної недавної події і принїс конечно потрібні матеріяли, часами і книжки. Я подякував йому сердечно, як за відвідани, так і за роботу, що менї принїс і просив його, аби зайшов знова, як можливо, завтра або позавтра і обіцяв скінчити до того часу роботу.

Я писав пильно цілий вечір і добру пайку ночі та від часу до часу зачував, як Тараканов перекидав ся на своїй постелі з боку на бік.

Вдарила друга година, трета, четверта, а він все ще не спав. Що за причина? Яж не міг його непокоїти, бо я навмисно взув його виступки. Не могло йому бути на заваді і світло, бо двері від моєї кімнати були щільно зачинені. Чи він не занедужав? Я пригадав собі, що він попередного дня досить зле виглядав, але я тоді не звернув на се уваги.

Рано збудив мене стукіт посуду, яку хазяїн приготовляв до чаю. Я швидко одягнув ся і ввійшов в їдальню.

Він справді виглядав погано; зовсім змарнів, поблід, а навіть пожовк; очи запали ся, а вираз лица був дуже сумний.

Що з вами? запитав я його.

Нічо.

Як нічо? Та погляньте на себе в зеркало в могилу складають кращих. Та ви й не спали до четвертої години.

Ліпше скажіть не спав цілу ніч.

Ну, то ви неадужаєте.

Ні, я прямо не можу спати, як у мене хто в.

Тепер я зрозумів усе.

Я вам дуже вдячний, сказав я і сильно стиснув його руку, та я не хочу більше вас непокоїти і сейчас від вас забираю ся.

Що? що? Ну, будьте ласкаві, не робіть того. Колиб я був знав, що ви се так порозумієте, я не сказав би вам ні слова. Ви маєте лишити ся у мене. Се все дурниця.

Алеж ви можете поважно занедужати.

Не лякайте ся. Найперш я можу спати в день, а в кінци ще ліпше взяти на ніч який лік.

Потім оповідали мені, що він справді в таких випадках брав хльораль, як уже не міг видержати.

На тому розмова покінчила ся.

Я глядів на Тараканова з почутем подиву і глибокого поважання. Той чоловік був забавний ізза своєї трусливості та за се яке дивне було його самовідреченє.

Я знав, що двері його хати були все відчинені для всіх, що попали ся в такі відносини як я і декого з наших він передержував цілими тижнями. Скільки мусів мати той чоловік моральної сили, щоби наражати ся добровільно на такі муки страху?

Коли другого дня прийшов „Двірник“ по рукопись, я сказав йому, що за ні защо не хочу лишити ся тут довше і просив його пошукати мені як найшвидше иньшого захисту.

На моє превелике здивованє „Двірник“ згодив ся на се без особлившого опору.

Я сього дня бачив ся з Серовим, сказав; — він розвідував ся про тебе. Як хочеш, я поговорю з ним.

Годі було й придумати щось ліпше. Справу швидко полагодили і за два дні я вже дістав прихильну відповідь від Серова.

Я сказав Тараканову, що мушу на якийсь час виїхати в справах із Петербурга і розпрощав ся з ним по приятельськи.

До побаченя! до побаченя! говорив на пращанє. Щасливої дороги. Дожидаю вас по повороті. Не забувайте, що я завсїгди на ваші услуги.

Під ослоною нічної темноти я покинув його житло. Сим разом мене ніхто не проводив, бо я знав адрес Серова, з яким від давна був у великій приятни.

II.

В залитій яскравим сьвітлом кімнаті, кругом великого стола, на якому виблискував кипучий самовар, сиділо декільки людей — ціла сім'я Серова і двох-трьох близьких приятелів. За мовою появою, хазяїн встав мені на стрічу і втішно простягнув обі руки.

Борис Серов, се був уже не молодий чоловік. Його довге, густе волосє було майже зовсім біле. Та не роки посріблили сю львину голову, бо Серову ледви переступило на п'яту десятку. Він належав до руху ще в перших роках царюваня Олександра II. Коло 1861 року, як військовий лікар у Казані, брав діяльну участь у військовій змові Іваницького і Черніка, в тому уваги гідному епізоді російського рево-

люційного руху, про який, на жаль, майже зовсім забуло нинішнє покоління. Серову що сам лишень якимось чудом вратував ся, довело ся глядіти власними очима на безпощадний суд правительства над усіми його товаришами. Швидко потім він переселив ся в Петербург. Та від того часу він усе був на прикметі в поліції, яка майже що року переводила в нього трусеницю. Десять разів його арештували і замикали в кріпость, та арешт обмежував ся все на кілька днів. Серов був старий вовк і жандармам не пощастило ся ніколи роздобути яких небудь доказів против нього. Правда, він уже не брав діяльної участі в руху, бо роки постійних проб, що покінчили ся невдачно, вбили в ньому се, що дав душу всякій революційній роботі — віру. Від палкого молодечого ентузіазма він дійшов до того убійчого скептицизма, який є справдішною болячкою російських освічених людей, де тому так мало дозрілих людей, а всі або молодики або старці. Та ніякий скептицизм не міг вгасити в серцю Бориса Серова горячої любови і свого рода культа для тих, що їм пощастило ся вдержати ся в рядах борців. Те почуття при його лицарській безмежно відважній вдачі приневолювало його до всяких прислуг революціонерам. Через довголітний досвід він знав прегарно цілу конспіраційну техніку. Він умів знаменито організувати кореспонденцію, вишукувати місця на склад заборонених видавництв, збирав складки, передплату, місячні вкладки. Та в чому не було йому рівня, се — в тяжкій і важній роли „переховника“. Він займав ся сим багато років, а раз навіть давав малий бенкет, щоби відсвяткувати десятилітний ювілей свого щасли-

вого переховництва. Як чоловік у повному розуміню слова відважний, він ніколи не прибільшував, ніколи не вважав міражів, що їх сотворила чия небудь буйна уява, за справдішну небезпеку. Та де була небезпека, там він її вже побачив. Він чув приближене жандармів немов добрий ловецький пес, добачав сліди їхнього побуту, як їх самих уже не було на місці.

По поставі сторожа, що стояв на розі, він угадував, чи той має підглядати його дім, чи ні. По деякій ледви замітній інтонації в голосі двірника, по вигляді, як він здіймав шапку при стрічи з ним, Сєров рішав непомильно, чи він говорив із поліцією і що. На основі якихось тайних признаков він міг розібрати чи його хаті грозить трусениця, чи ні.

Той, кого він брав під свою опіку, був немов би у Христа за пазухою. Щоби дати понятє його слави, як переховника, досить сказати, що як раз у нього примістили Віру Засуличівну по вироку, тоді як жандарми шукали по цілому городі, відшукували її і як для партії було під деяким зглядом справою чести, не віддати її в їхні руки.

Зофія Перовська, велика приятелька Сєрова говорила, що коли побачить у його вікні сигнал безпечности, то входить туди певнійше, як цар у свій дворець.

Такий був чоловік, під якого опіку я тепер дістав ся.

Я прилучив ся до товариства, що сиділо кругом стола і весело провів вечір, як і весь час, який я там прожив. Се був не лишень дуже безпечний, але і дуже привмний захист. Сєров не вязав ніколи чоловіка надмірно, що

так утяжливе, а деколи просто невиносиме. В день я працював звичайно в одній з задніх кімнат, щоби не впасти в очи, кому з випадкових гостей, або пацієнтів Сєрова; вечерами мав навіть дозвіл виходити з дому. Та я радше проводив вечері в дома, в його сім'ї, якої окрасою було двох любих дівчат, його доньок; я дуже швидко з ними щиро заприятелював; се зрештою звичайна поява у нас в Росії і природна в даному випадкові, коли взяти на розвагу наші ролі — опікунок і того, що стоїть під опікою. Та мій побут тутка трівав не довше, як тиждень.

Раз якось вернув Сєров на обід додів, звернув ся до мене з усмішкою і сказав потрисяючи з легка головою своє звичайне:

Щось чути!

Що таке? що таке? заговорили в один голос жінки.

Поки що нічо незвичайне, та — щось чути.

Сподіваєте ся трусениці, чи що? запитав я.

Як би то вам сказати, відповів задуманий Сєров, немов би над чимось роздумував. Я не надію ся зараз трусениці, та правдоподібно заглянуть сими днями. На всякий випадок вам треба звідси перенести ся.

Не було чого перечити ся; Сєров знав що каже.

По обіді пішов упередити наших і того самого вечера я попрацював ся нерадо з його любою сім'єю і пішов крутити ся по городі в товаристві одного приятеля.

За кілька днів я довідав ся, що у Сєрова справді була трусениця — „санітарна візита“ — як він називав сі періодичні знаходи поліції;

та не вайшли нічого і жандарми як завсїгди забрали ся як непишні.

III.

Отилїя Густавовна Горн була сїмдесяти лїтня бабуся. Вона була родом із Данїї і навіть не гаразд говорила по російськи. На всякий випадок були їй рівнодушні наші „прокляті“ питаня. А все таки вона була „нігілістка“, і навіть запекла терористка.

Історія її навернення на нігілізм, така оригінальна, що варто її розповісти.

Ще як молода жінка переселила ся Отилїя Густавовна з першим мужем у Ригу і тут швидко повдоїла. В якийсь час потім, вона звінчала ся законно з одним Росіянином і перенесла ся в Перербург, де її новий муж дістав якесь місце при полїцїї. Без сумніву вона дожила би тут спокійно свого віка і ніколи й не подумала би про нігілізм, тероризм і т. и. як би доля не забажала зробити з данської принцезни Дагмари, жінки наслідника російського престоло.

Хоч і яке се дивне, та як раз ся подїя загнала її в ряди невдоволених. Ось як се склало ся.

Як Данчанка і доволї химерна жінка, вона запустила ся у шанолюбні мрії, добути для свого побожного мужа один із численних надворних урядів у царстві царівни. Щоби перевести свій проєкт у діло, Отилїя Густавовна вибрала ся сама особисто до данського посла і просила його ужити своїх впливів у користь її мужа, на тій підставі, що її перший муж,

з пів столітя тому, був якийсь доставець чогось там, чи низький урядник на копенгагському дворі.

Можна було сподівати ся, що посол відправить її з нічим. Та Оттілія Густавовна не так швидко покидала ся думки, яка їй раз застрягла в голові. По якомусь часі появилася знова в посольстві з тими самими домаганнями. Сим разом посол був на стільки нечемний, що розсміяв ся їй прямо в очи.

Ся тяжка образа заворушила в горячому серці Оттілії Густавовни почуте неблаганої ненависти до бездольного дипломата.

Та як відвдячити йому за образу? На жаль не лишало ся нічо, як берегти в найглибших закутках душі свої пляни пімсти, без найменьшої надії здійснити їх коля небудь. Так минали роки.

Тимчасом почав ся революційний рух і перші терористичні події вразили як грим умн щасливих Росиян.

Тоді сьвітла гадка мелькнула нараз у голві палкої бабуся.

„Того, того потреба“, торочила день у день і довела до того, що переймила ся безмежним ентузіазмом для нігілістів. Може бути сподівала ся, як зачали від Трепова, Мезенцова і Крапоткина доберуть ся вкінці і до її смертельного ворога і вже певно найбільшого у сьвітї гільгата данського посла; а може бути, що прямо ненависть до одного з представників висших верств розширила ся звільна на всіх, рівних йому становищем. Годі розібрати психологію навісної сїмдесятилітньої бабуся. Про одно лишень не було сумніву, — Оттілія Густавовна була завзята терористка.

Вона удержувала уряджені кімнати, які займали переважно студенти, що майже всі менше більше „спочували“, як уже не були члени партії. З початку вони сьміяли ся з трохи припіаненого політичного запалу своєї хазяйки. Та поволи стали відносити ся до неї поважнійше. Підчас трусениць, від яких не свободна ні одна студентська домівка, показувала Отилія Густавовна незвичайну відвагу і спритність. Вона ховала перед самим жандармським носом різні компромітуючі папери, письма, книжки, бо користала зі свого похилого віка, що хоронив її від усяких підозрінь. А при допитах поводила ся все з гідним всякої похвали тактом і обережністю.

Студенти познайомили її з деякими членами організації і так вона почала свою революційну кар'єру переходуванем у себе заборонених видавництв, конспіративної переписки і т. д. аж на кінці стала одною з лїпших переховниць нелегальних людей. Їй можна було рішучо вірити, бо се було втілене чесноти і обережності, на що нераз дала докази.

Про всі ті риси з її житєписі і характеристики розказував мені мій товариш, як ми оба крутили ся по столичних вулицях і прямували до маленького дімка на Камінноостровському проспекті, що належав до Отилії Густавовни.

Хоча ми бачили ся в перше, вона стрінула мене радісно, як свояка, що повернув по довгій неприсутности.

На столі сейчас з'явив ся самовар із цілою тацою всяких паленаць і тїст. Вона показала мені мою кімнату, де я знайшов рішучо все, чого міг потребувати до вигоди і комфорта.

За чайом із цікавістю допитувала ся про кількох моїх приятелів, яким судило ся користати з її гостинности. Очевидно, що як познайомила ся особисто з терористами, що ними одушевляла ся з початку лишень із далека, вона полюбила їх як рідна мати. Не від річи додати, що вона була бездітна. Та вся її прихильність переходила на тих, хто в тій хвилі був під її опікою. Мені було дуже тяжко намовити її, щоби не непокоїла ся мною без потреби. Та вона постановила мене доконче познайомити з мужем.

Старець уже роздягнув ся і лежав у ліжку, але Отилія Густавовна казала йому встати і за кілька хвилі він увійшов у мою кімнату з заклопотаним виглядом, скоро лишень успів натягнути на сухі плечі з'ужитий шляфрок і виходжені виступки.

З лагідною усмішкою виновника, на беззубих устах, він простягнув до мене руку і кивнув своєю лисою головою.

Шановний старець слухав у всьому своїй суворой подруги.

Як треба, сказала Отилія і моргнула очима, то він піде завтра в поліцію роздобути яких вісток.

Старець усміхав ся і кивав головою.

Енергічна Отилія зробила із нього нігіліста.

*

*

*

У сеї доброї жінки я перебув цілий час, доки не перешуміла буря і поліція в погоні за иньшими не забула про мене; тепер я вже

міг знова видобути ся на волю під иньшим іменем і в иньшій дільниці города.

Тайна Печатня.

Пристрасним бажанем усіх організацій, які лишень чули ся на силах взяти ся за що небудь поважне, було завести тайну печатню і дати свободній думці, що бореть ся з деспотизмом таку могутню зброю, як друкарська праса.

Ще в 1860 р. коли почали завязувати ся перші тайні товариства, яких ціль була викликати мужицьку революцію, як „Земля і Воля“ „Молода Росія“, подибуємо в них у початкових формах щось у роді печатень, які удержували ся всего лишень по кілька тижнів.

Се ясне, що свободна преса, яка тоді була за границею навіть під кермою такого пасьменника як Герцен, вже не вдоволяла партії діла в Росії.

В останніх 10 або 15 роках, коли рух дійшов до небувалих доси розмірів і сили, ставали кожного дня наглядніші недостачі свободної печатні, що працювала в Швейцарії і Лондоні і чим раз наглійша потреба місцевої підземної преси, яка могла би давати відповідь на щоденні події.

Тому то і всі організації, що швидко приходили одна по другій, старали ся мати свої печатні.

Та немов би зловіща судьба висіла над того рода заходами; всі вони були зовсім не

довговічні. Поліція відкривала печатні, скоро лишень як небудь вспіли проявити своє житє.

Так, печатня Каракозівців вдержала ся всего лишень кілька місяців. Нечаївці постарали ся також о власну друкарську прасу, та мусіли держати її закопану весь час, аж поліція видобула її на божий сьвіт по розбитку організації. Печатню Долгушинців переловили швидко по виданю двох перших і одиноких листків. Чайківці трібували також не раз завести печатню і вже роздобули письмо і досконалу прасу. Та не пощастило ся їм забратн ся до роботи і цілих пять років валяли ся всі печатні прилади без пожитку по піддашу.

Справді здавало ся, що годї побороти перешкоди, з якими сполучено заведенє тайної печатні в краю, в якому слідять за кождим кроком, бо вони сполучені з самим характером друкарської роботи. Можна переховати книжки, часописи, людий; але як сховати друкарську прасу, що сама про себе дає звістку найперш голосною і зложеною роботою, що потребує доволі великої скількості людий, а потім безнастанним привозом і відставою безлічи паперу, то чистого то запечатаного.

По численних пробах, які одна за другою зовсім не щастили ся, почали всі уважати заведенє печатні не лишень за тяжку справу, але й за неможливу, за пусту мрію, що наражає не лишень на безцільну втрату грошей, але і на погибель лїпших сил. Остаточо закинули думку про тайну печатню. „Поважні“ люди прямо не хотіли про се більше слухати.

А прецінь найшов ся мрійник, фантаст, який ні за що в сьвітї не хотів признати непомильности загально прийатої думки і дока-

зував із жаром, що можна завести печатню навіть у самому Петербурзі і що він її заведе, як лишень заосмотрять його в конечні засоби.

Сей мрійник називав ся Арон Зунделевич; він був родом із Вільна, син якогось невеличкого купця Жюда.

В організації, до якої він належав (що прийняла пізнійше назву „Землі і Волі“) сьміяли ся з плянів Зунделевича як із фантазії непоправного оптиміста.

Та вода видовбує і камінь. По численних заходах пощастило ся Зунделевичу перемогти невіру товаришів і роздобути на свої видатки около 4.000 рублів. З тими грішми він поїхав за границю, купив там і доставив у Петербург все необхідно потрібне і в кінці, як підовчив ся сам складати і навчив тої штуки ще чотирьох своїх приятелів, завів із ними в 1877 р. в Петербурзі тайну печатню, першу, яка заслугувала на сю назву, бо в ній йшла правильно робота і виходили на сьвіт доволі порядні брошурки, а в кінці і часопись.

Плян Зунделевича був такий простий, природний і розумний, що поліція цілі чотири роки, без огляду на найзавзятійшу шуканину, не могла знайти сліду печатні і вислїдила її лишень через простий випадок; поліція помішала імена і через помилку зайшла як раз до того дому, в якому була народовольська праса.

Печатня пропала, та по втраті першої позаводжено иньші на такий самий лад і ті працювали безустанно.

І від тої хвилі розносив ся від часу до часу з якихось незвісних закутків, могутній голос, що перелїтав від моря до моря по

цїлому просторі російського царства і заглушував боязкий шепіт лицемірів і дике скомленє лгуунів. І втїшно трепочуть на його відголос серця борцїв, а деспот дріжить за стїнами свого неприступного двірця, бо чує, що підняла ся на нього велика сила, перед якою розвіють ся його лїґіони і розсиплють ся його твердинї; сила свободної думки сила любови і безкорисної вірности справі народного добра.

Ся сила уоружена в вогонь і динаміт кидать ся у смертельний бїй, який скінчить ся лишень погибілю деспотизма. І в тому славному бою була тайна печатня знаменем, кругом якого кипїла найзавзятїйша борба, і на яке звертали ся неспокійні погляди борцїв. Як довго видїло се знамя, доки нїяке вороже з'усилє не змогло видерти його з рук оборонцїв, нїхто не тратив надїї навіть по найлютїйших утратах.

Та як пояснити сам неймовірний факт істнуваця тайної печатнї сливе під самим носом полїциї в такому краю як Росія? Се можна пояснити виключно лишень вірністю справі з боку тих, що працювали і незвичайною запопадливістю, з якою робили найбільші заходи, щоби зберегти печатню від усякої небезпеки.

Нїхто туди не заходив; нїхто крім тих, що мусїли, навіть не знав, де вона була. Обережність доходила до того, що не лишень члени орґанїзацїї, до якої належала печатня, але навіть редактори і співробітники орґана, що там печатав ся, не знали, де вона. Звичайно лишень один знав тайну, а потім він вїв уже всї зносини, хоч по можности ухиляв ся від особистих відвідин.

В часі мого співробітництва в редакції „Землі і Волі“ ся роля припала мені. Мої зносини з печатнею були уладжені на найпевніших неутральних пунктах. Там я передавав рукописі, відбирав коректу і визначав час і місце найближшої стрічі. На випадок якої несподіваної перешкоди, або як особисті зносини ізза якої небудь причини перервали ся, я посилав звичайно звістку і сповіщав у відомий спосіб про речинець найближшої стрічі.

Я лишень раз був сам у печатні і се з ось якої причини.

Се було 30. падолиста, того самого дня, в якому мало вийти перше число нашої часописі. Рано зайшов до мене Александер Михайлів і оповідав, що мало не попав у засідку, коли йшов в одній справі в дім Трощанського, яку там зробили жандарми і вратував ся лишень своєю зручністю і спритністю. Тоді, як ціла поліційна ватага з криком наступала йому на п'яти, він почав сам кричати і вказувати рукою вперед „держі! держі!“ і так збив із пантелику і юрбу і поліційнянтів біля яких мусів утікати.

Я дуже бажав помістити сю звістку в числі, головно, щоби подрочити Зурова, тодішнього городського старшину, який впевняв, що печатня не може бути в Петербурзі, бо тоді він певно віднайшов би її.

Я скористав із тої причини, щоби оглянути нашу печатню і познайомити ся зі складачами, що давно мене запрошували у своє леговище.

Печатня була приміщена на Миколаївській вулиці, на два кроки від Невського. З найстараннішою обережністю зайшов я в домівку і зазвонив умовленим способом. Мені

відчинила Марія Крилова і я ввійшов із побожним почутем, яке переймає правовірного, коли переступає поріг сьвятині.

В печатні працювало четверо людей : двох муштин і дві жінки.

Хазаявка домівки, Марія Крилова, жінка 45 років, була одним із найстарших і найбільше заслужених членів партії. Її петягали ще за справу Каракозова і заслали в одну північну губернію. В 1874 р. їй пощастило ся втекти з заслання. Від тої хвилі вона була недігальна і не вгавала працювати для революції всіми можливими способами аж до 1880 року, в якому її увязнили в печатні „Чорного Переділа“ як вояка на його становищу. Так протягом шіснацяти років вона оставала в рядах революціонерів і працювала без упину і то при найскромнійшій, а рівночасно і найнебезпечнійшій праці. Вона була ві всіх печатнях від першої як одна з найліпших складачок, без огляду на се, що наслідком короткозорости, яка у неї поступово змагала ся, вона майже зовсім не добачала.

Василь Бух, син генерала і свояк сенатора, мешкав у Крилової як льокатор. У нього був пашпорт урядника якогось міністерства і він виходив, щоденно в означений час із величезним портфельом під пахою, в якому вносив числа часописи і приносив папір до печатаня. Се був молодий чоловік 26—27 років, блідий, з хорошим, аристократичним зверхнім виглядом і такий мовчаливий, що часом цілими днями зовсім не віддавав ся. Він був і посередник між печатнею та зверхнім сьвітом.

Імя третього жителя домівки лишило ся тайною. Вже більше як три роки був він

у рядах партії і всі його любили і поважали; та його справдішного імені не знав ніхто, бо той, що його ввів в організацію, умер, а всі інші називали його не інакше як „птах“ — назва, яку йому дали ізза його голосу. Коли печатня „Народної Волі“, в якій він працював мусіла піддати ся по завзятій, чотирогодинній обороні і вояки дістали ся до дому, він зробив собі кінець револьверовим вистрілом. Як жив безіменний, так пішов безіменний і в могилу.

Його положене в печатні було ледви чи не найтяжше: Діло в тому, що з огляду на обережність він зовсім не зголошував ся в поліцію, бо кождий папшорт, який показуєть ся, хоч би і найліпший, все таки зайва небезпека. Тому він мусів постійно скривати ся і цілими місяцями не виходив за поріг домівки, щоби не впасти в очи сторожеви. Загалом усі, що працювали в тайних печатнях, зривали майже всі зносини з дальшим світом і жили пустельничим життям. Та бездольний „Птах“ засудив себе на справдішну вязницю, немов замурував на все між чотирма стінами. Се був ще зовсім молодий чоловік 22—23 років, високий, стрункий, з худощавим лицем, отінений довгим, сивяво-чорним волосем, при якому ще більше відбивала його мертвецька блідота — наслідок довгої недостачі свіжого воздуха і світла і постійного проживаня в атмосфері переповненій отруйним порохом і оловом. Живі полишили ся лишень очи, великі і чорні як у газелі, промінні і безконечно добрі і сумні. Він знав, що нездужає на сухоти, але не хотів покинути свого становища, бо був вправний складач, а заступити його не було ким.

Четверта складачка була дівчина, що мешкала як служниця Крилової. Я забув її імя. Се була гарновида білявка 18 або 19 літня, з голубими очима, яку можна би назвати дуже хорошою, як би не важка, нервова натуга, що її пригнобляла і ніколи не щезала з її лица. Вона була живим втіленням тих безупинних мук, які переживають люди, що живуть довго в тому проклятому місці під грізбою погібелі, що години, що хвилі.

По звичайному поздоровленю, я пояснив ціль приходу і запитав, чи можливо помістити в числі звістку про забавну ранішню приклучку з Михайловим. Мені відповіли, що можливе і всім дуже сподобала ся моя думка. Ми сей-час взяли ся до роботи. Число було вже зложене і треба було щось викинути, щоби зробити місце для моєї звістки, яку я такої тут написав на клаптику паперу. Мене опровадили по всіх кімнатах і пояснили як йде робота. Сама печатня була дуже проста; кілька кашт із ріжними письмами, маленький циліндер, що лише вилитий з якоїсь темно-сірої, тугої маси, дуже похожої на столярський клей і солодкавої в смаку; великий, тяжкий циліндер, вкритий сукном, якого уживали за прасу; кілька щіток напуцених чорнилами і губок у кошику; дві три фляшки печатного чорнила. Се все так розкладали, що за чверть години могли спрятати в велику шафу, що стояла зараз у куті.

Мені пояснили техніку роботи і розповіли про деякі невеликі викрути, на які брали ся, щоби відвернути підозріне зі сторони сторожа, що приносив щоденно до хати воду, дрова і в. Основне правило було, як лиш можливо не ховати ся, а навпаки як найчастійше

показувати цілу домівку. Складачі використували кожду причину, щоби його пустити в середні кімнати, природно, як забрали з відти все підозріле. Як не було причини, то видумували її. Раз довго не могли видумати, чого би його затягнути до одної задної кімнати. В кінці Крилова пішла до сторожа і сказала, що там влетів щур і що його треба вбити. Сторож прийшов; правда не знайшов нічого, та справа була покинчена; тепер він був ві всіх кімнатах і міг посвідчити, що ніде не бачив нічого підозрілого. Раз на місяць заходили в домівку доконче фротери.

Складачі весело жартували і сьміяли ся, коли пригадували всі свої випадки. Та мені було не до сьміху.

Тяжкий сум опанував мене на вид сих людей. Я поневолі порівнав їхнє страшне житє з нашим і я почав стидати ся. Чиж уся наша діяльність при денному сьвітлі, серед обставин, що додають вогню до борби, в гурті товаришів і приятелів, чиж се не був бенкет у порівнаню зі справді тюремним житєм, на яке засудили себе сі люди в сумній, темній норі?

Ми попрощали ся. Я поволи сходив по сходах і вийшов зворушений і потрясений на вулицю. Самі суперечні думки роїли ся в моїй голові. Я роздумував про сих людей про революційну борбу, ізза якої вони так щиро себе посвятили, роздумував про нашу партію.

Нараз мені блиснула думка, що пояснила мов зворушенє. Чиж не вони, сі люди в цілковитим самовідреченєм, справдішні представники нашої партії? Чиж ся печатня не живе втілена цілою революційною борби в Росії? Почутє суперечнє з тим, яке мене доси непокоїло.

розгоріло ся в моїй груді. Ні, ми непобідами. думав я, доки ще не висохло жерело того скромного безіменного героїзма, найбільшого зі всіх героїзмів; ми непобідами, доки у нас будуть такі люди.

Подорож до Петербурга.

Передне слово.

Голосний і довгий стукіт у двері приневолив мене зірвати ся з постелі.

Щоби се було? Як би я був у Росії, то перша моя думка була би, що прийшли жандарми. Та се діяло ся в Швайцарії, отже не було чого бояти ся.

Qui est là, запитав я по французьки.

Я — відповів російською мовою добре звісний голос — відчиняйте швидше.

Я засьвітив сьвічку, бо ще було темно і став швидко вдягати ся. Моє серце зворушили недобрі прочутя.

Тому два тижні повернув у Росію один із моїх найблизших приятелів*), поважно вмішаний в останній замах на царя по короткому побуті за границею і ось уже від вількох днів ми дожидали з тривогою звістки про його перехід через границю.

Страшний здогад, якого я не важив ся означити навіть собі самому мигнув у моїй

---

*) Микола Морозов, що по звісткам умер у Шлісельбурській кріпости.

голові. Я швидко натягнув одуж і відчинив двері. В кімнату ввійшов поквапно Андрій; він не зняв капелюха, а навіть не привитав ся.

Миколу увязнили, — сказав нагло зломанним голосом і впав на сталець.

Микола був наш спільний приятель. Кілька хвиль я глядів на нього завзятим, неподвижним поглядом, немов би не розумів, що він говорить. Потім я повторив собі сї два страшні слова, найперш механічно, ледви чутно, а потім зі страшною сьвідомістю, що роздирав душу.

Ми оба мовчали. Немов би зі всіх боків повіяв на нас якийсь неблаганий, страшний холод, заповнив цілу кімнату, весь простір, перейшов у саму глибінь нашої істоти, заморозив кров і знесилив думки.

Се була ознака смерти.

Та розпука не помагає справі. Найперше треба було розвідати, чи справдї все пропало, чи можна ще що небудь вдїяти.

Я став розвідувати ся про подробицї. Показало ся, що Миколу увязнили на границї, а що зі всего найгірше, що від часу його увязнення минуло вже чотири днї; контрабандист замість щоби повідомити нас про випадок телеграмою, післав із ощадности простий лист.

Деж лист? запитав я Андрія.

У Володимира*). Він що лишень приїхав і дожидає вас у мене. Ходїмо.

Ми вийшли.

На сходї, що лише зазоріло і блїде сьвітло осьвічувало опустілі вулицї сонного города. Ми йшли мовчки в перід, похиливши голови, кож-

---

*) Іохельсона.

дий затоплений в свої хмарні думки. Володимир дожидав нас. Ми були приятелі і вже давно не бачили ся. Та не весела була наша стріча. Ані дружнього привіту, ані питання, ані усьміху. Так стрічають ся люди в хаті, де лежить небіщик.

Володимир відчитав на голос лист від контрабандиста. Миколу увязнили на пруській границі коло Вержболова і замкнули тимчасом у місцеву тюрму. Що стало ся дальше, не знав ніхто, бо контрабандист зі страху швидко переніс ся в Німеччину і дальші звістки, які подавав, були дуже попутані; з початку думали, що Миколу увязнили як дезертира, та потім розійшла ся вістка, що в справу вмішали ся жандарми; се вже пахло політикою.

Що до самого увязнення, то ясно було одно: контрабандист був тут зовсім невинуватий. Він оправдував ся в листі, як міг, висловляв свій задушевний жаль по причині того, що склало ся і просив прислати йому швидко належні гроші. Увязнене, очевидно, приключило ся через необережність самого Миколи; хоч просидів цілий день на якомусь піддашу, він в кінці не видержав і вийшов на прохід. Се була непростима дїтвацька нерозвага.

Що за глупота, що за дїтвацтво! — крикнув я. Вилазити на вулицю в маленькому сільци, де кожний новий чоловік сейчас зверне на себе увагу. Бавити ся в таку хвилю! Тепер всякий дурак переходить через границу. Так ні, йому доконче було пхати голову в петлицю. В тридцятomu році, і така нерозвага. Ну і по заслузі, по заслузі йому. Тепер буде знати, як горіжити ся.

Мене дусила лють, а рівночасно, я закусував губи до крови, щобн здержати ся від плачу.

Андрій немов би придавлений горем сидів за столом, всім тїлом спер ся на правий локоть, майже лежав на столі. Його довга поstattь у свїтлі тьмяного, блимаючого полуміни свїчки зовсім подабала на неживу.

Я задержав ся перед ним.

Ну і щож тепер діяти? — запитав він нараз мене.

Я що лишень хотїв завдати йому те саме питає. Я не відповів нічого, відвернув ся від нього і знова зачав ходити в зад і вперед по кімнаті.

Щож тепер діяти? питає ся я самого себе? Що діяти в такому безнадійному положеню? Як почислити дорогу Володимира, то від хвилі увязнення минуло пять днів. Дістати ся з відси до російської границі — промине ще три дні. А протягом сімох днів можуть жандарми сто разів розвідати ся про справдішне імя Миколи і перевести його під сильним конвоєм у Петербург. Безвихідне положеня! Та з відки певність? Може бути, що вони лишили його в Вержболові або де небудь недалеко. Він попав ся так глупо, що як на щасте, вони возьмуть його за невинного дїтвака. Та ні, неможливо! До нас дійшли вісти, що жандарми дожидали когось зза границі. Та як би не було, треба щось почати.

Треба післати Ріну, — сказав я в кінци і зітхнув. Як ще можна що небудь вдіяти, то лишень вона зробить.

Так, так, пішлимо Ріну — заговорив Андрій і немов би промінь надії оживив його бліде лице.

Так, треба післати Ріну, — підхопив із запалом Володимир. Як іще не все пропало, то вона найпевніше щось вдіє.

Ріна була Полька, донька одного з численних мучеників за свободу своєї бездольної вітчизни. Свої дитячі роки пережила в маленькому надграничному містечку, в якому контрабанда була головний і сливе одинокий промисл. Коли переселила ся в Петербург на науки, познайомила ся там із соціалістичними ідеями, пристала до революційного руху, який тоді що лишень зачинав ся і швидко заняла в організації спеціальне становище; вона, як тоді говорили „держала границю“ т. є. кермувала зносинами між Росією і за границею, де тоді печатала ся майже вся революційна література.

Її рід і ся практична жилка, якою відрізняють ся Польки, разом із її питомим делікатним чутем і спритом робили її не лишень найздатнішою до зносин із контрабандистами, але навіть виробили їй свого рода славу між ними. Вона говорила на пів поважно, на пів жартом, що вона може на границі більше зробити як сам губернатор; і так було справді, бо там було можна купити все і всіх, від граничного вартівника до представників граничного уряду і адміністрації. Треба було лишень знати, як підступити до кого.

Під кінець періода пропаганди і з починком кривавої доби терора Ріна перестала брати участь у руху, бо не вірила в можливість успіхів при таких способах борби. Вона виїхала за границю, учила ся в Парижі, а потім ізза підкошеного здоровля осіла в Швейцарії.

Я пішов до неї і просив моїх приятелів дождити мого повороту.

На моє звонення вийшла служниця, бо вже був ранок, а в Швейцарії встають рано.

Паннунця сплять, — сказала.

Та я знаю, але тут приїхав її свояк, з яким вона певно схоче зараз побачити ся — відповів я по російському звичаю таїти перед посторонніми людьми всякі конспірації.

Я підійшов до її кімнати і голосно застукав.

Я мушу зараз поговорити з вами, сказав я по російськи.

Сейчас, сейчас, дав ся чути трохи наляканий голос Ріни.

За п'ять хвиль вона вийшла до мене, хоч не встигла навіть впорядкувати свого гарного, довгого, чорного як гебан волосся.

Що стало ся? запитала і неспокійно вліпила в мене свої великі, сиві очі.

Я оповів їй двома словами, що приключило ся.

Без огляду на смаглу краску її лица, видко було як вона поблідла, від тої страшної звістки. Вона не відповіла ні слова, лишень похилила голову. Вся її невеличка майже дитяча постать показувала в тій хвилі лишень одну безмежну журбу.

Я не важив ся переривати її мовчанки і чекав аж сама промовить.

Як би ми були довідали ся про се в час, почала в кінці тихо, немов би говорила сама до себе, можна би було відай все зробити, та тепер...

Хто знає, відповів я. Може бути, що його ще держать на границі.

Вона з сумнівом похитала головою.

На всякий випадок, налягав я, треба донче стрібувати. Я прийшов до вас із просьбою поїхати там.

Ріна стояла мовчки і неповоружно, немов би не чула моїх слів, або вони не її дотикали. Вона навіть не підвела своїх довгих вій, що зовсім закривали її очі і її погляд спочивав на долівці.

А що до мене, сказала в кінці пів голо-
сом — то я певно, поїду, але...

Вона стрепенула ся і почала розбирати справу з практичної точки погляду. Треба було порозуміти, що з тої сторони справа була дуже погана. Та все таки й вона се признавала потребу стрібувати. В пять хвиль було вже все полагожене.

В кілька годин потім гнала Ріна заосмотрена в кілька соток франків, які ми зібрали на скорі між товаришами, курьерським поїздом до російської границі і забрала з собою всі наші вадї.

Справа стояла погано. По приїзді на границю вона мусіла стратити два дні, щоби розвідати ся за контрабандистом, бо лишень від нього могла дістати докладні звістки. Той ховав ся, відтягав і в кінці втік до Америки, забравши з собою гроші, які ми йому післали на випадок непредвиджених видатків.

Коли Ріна про се довідала ся, сама перехопила ся через границю, без ніякого означеного пляна і наразила себе на дуже поважну небезпеку, щоби лишень не тратити ні хвилини часу. На горе забрали вже Миколу з Вержболова на кілька днів перед тим. Його пізнали і за-

везли з початку в губерніяльний город, а потім до Петербурга.

Тоді Ріна поїхала до Петербурга раз ізза того, щоби стрібувати зробити ще що небудь для увільнення Миколи, та більше ізза прямого бажання навідати ся в той город і побачити ся зі старшими приятелями, коли вже їй судило ся бути так недалеко від них.

Приїхала тут на кілька днів перед 1. мартом і прожила в тому кромішньому пеклі, яким був Петербург по вбийстві Олександра II три тижні.

Коли я задумав писати мої нариси, прийшло мені на думку, що булоб цікаво долучити до них і її спомини про ті дні. Я написав до неї і дістав отсе оповіданє.

I.

По приїзді в Петербург, — так зачинає Ріна своє оповіданє, — я сейчас взяла ся відшукувати одної моєї землячки і давної приятельки Дубровіної. Я знала, що вона не бере діяльної участі в руху, та у неї був немов би революційний сальон і тому сподівала ся роздобути в неї всякі потрібні мені звістки і відшукати жінку Миколи Ольгу, яка тоді була в Петербурзі. Дубровіна сказала мені що до неї справді заходить часом дехто з терористів, але про Ольгу рішучо нічого не знала.

Я вже давно покинула Петербург і мені здавало ся, що жите революціонерів повинно бути в останні часи страшне. Дубровіна навпаки впевняла, що хоч справді по кождому новому замаху на якийсь час стає трохи важко, та

буря переходить і все іде знова своїм звичайним ходом. Вона думала, що в нас тепер цілковитий спокій.

Для мене була досить великої ваги також недостача паспорту. Та Дубровіна думала, що се дурниця і що я зовсім без нього обійду ся.

Тимчасом, треба було відшукати Ольгу; не дуже легка се задача з огляду на те, що революціонери пильно бережуть своїх адрес. Мені оповідали приміром, що якийсь Д. мусів ізза того, щоби відшукати приятеля, що проживав так як і він сам у Петербурзі, виїхати в Київ виключно ізза того, щоби там розвідати ся про його адрес.

Я мусіла не мало натовкти ся по Петербурзі, навідувати ся до різних осіб, у яких я сподівала ся роздобути яку вістку про Ольгу. Та все було даремне.

Так проминули два дні. Я рішучо не знала, що мені почати. Та Дубровіна, що знала добре звичаї радикального сьвіта, радила не попадати в розпуку і здати ся на божу волю.

Діло в тому, що всі новинки, навіть найдрібніші розходять ся поміж революціонерами везвичайно швидко. Тому надіяла ся Дубровіна, що звістка про мій приїзд із Швайцарії швидко рознесеть ся всюди і що Ольга, як дізнасть ся про се, догадасть ся від кого я приїхала і постарасть ся сама мене відшукати.

І справді так стало ся.

Третого дня по мойому приїзді ми про щось весело балакали з Дубровіною і одною її приятелькою, як нараз відчинили ся двері і на порозі показав ся Факір — той самий, що чотири рази мало не отруїв ся всякими

трійлами, коли робив із цікавості досвід над собою — і промовив таємно, звертаючи ся до мене :

Я мушу перейти ся з вами. Чи зробите мені сю приємність, щоби я був ваш товариш ?

Він сказав се з таким сьвяточним виглядом, що ми всі вляли ся зі сьміху. Але він перейнятий неповоротною повагою спокійно заціпав свої рукавички. Його висока, сухорлява постать стояла прямо як стовп.

Я серед загального сьміху підняла ся з місця, взяла його попід руку і показувала, як буду вдавати сьвітову даму ідучи з ним вулицею. Факір навіть не усьміхнув ся. Поважний як перше, із лисою головою, перегнутою трохи в зад, із безбровим чолом бронзової краски і незвичайно худим лицем, він пригадував то лицаря з сумного образа, то якогось індійського боввана.

Не було ніякої потреби говорити мені, де ми йдемо. Я знала, що Факір се приятель Ольги і Миколи, який його любив за рішучий характер, хоч нераз глузував із його пристрасти до всяких конспірацій. Увійшовши коло двіста кроків попід руку ми взяли звозчика на Піски. Дорога була не близька. До того ще й конина ледви нас везла і мені здавало ся, що ми ніколи не доїдемо.

Але як се далеко, — звернула ся я до мойого товариша.

Так, притакнув ; а до того ще зважте, що ми тепер ідемо в противному напрямі, як наша мета.

Я обрушила ся не на жарт проти такого гайнування часу і заявила, що хочу їхати прямо до Ольги ; та мій провідник був неблаганий.

Заїхавши на Піски, ми знова перейшли шматок пішки, а потім взяли другого звозчика, який завіз нас до Технольоґічного Інститута.

Що лишень ми злізли з нашого звозчика, як його взяв якийсь офіцер, а ся подія дуже напудила мого товариша. На хіднику стояло двоє жебрущих дїтий, осьмилїтний хлопчак і дївчинка. Дїти були такі гарні, що я по неволї стала перед ними.

Дай копїечку, панї, закричали дїти і про-
стягнули руки.

Я погладила їх по лицї і дала кождому по копїїці.

Ну і по що ви се робите? — заговорив наляканим голосом Факір, як ми відійшли від них. Чи ви не знаєте, хто се? Полїція держить на службі сотки таких голодранцїв. Вони лишень удають жебраків, а справді займають ся шпїонством.

Я усмїхнула ся. Перечити ся з ним на ніщо не придалось би. Ми йшли дальше ще з добру годину, так що на вулицях уже сьвітили лїхтарні, коли ми дійшли в кінцї до дому, в якому Ольга дожидала мене.

Бездольна жінка виглядала страшно. Вона так поблїдла, помарнїла і загалом змінила ся, що я ледви її пізнала. Я хотїла говорити з нею про Миколу, та ми не були самі. Звільна почала кїмната, в якій ми сидїли, заповняти ся людьми. Більшість тих, що приходили, була в блюзах і незмінних студентських плєдах. Швидко ввійшла молода хазяйка, гарна чорнявка, взяла Ольгу на бік і сказала їй, що в кїмнатї нинї в вечір студентські сходина.

Вона просила нас лишити ся, та нам було не до сходин. Я не вдержала, щоби не виска-

зати мого здивування, та заразом і втіхи, що по цілому ряді замахів живе в Петербурзі відповідно свободне.

Так, відповіла Ольга. Люди розледащили і се дуже погано; та прецінь знаєте, мужик не перехрестить ся, аж грім ударить.

Нам предложили піти на долину, де були вільні кімнати. Ми там провели решту вечера і розбирали свої справи. Я оповідала Ользі, про мої заходи і пригоди на границі. Вона повідомила мене про все, що успіла вдіяти в Петербурзі. Зробили справді дуже мало: на мою думку положене було безнадійне. Та Ольга не годяла ся зі мною. Вона все ще надіяла ся.

II.

Другого дня, я стрінула в перше у Дубровіної Гесю Гельфман. Що найбільше мене вразило в її лиці — вираз безмежних мук коло рота і в очах. Лишень ми познайомили ся з собою, вона почала оповідати мені про „справи“, про напрями різних революційних груп, про Червоний Хрест і т. д.

Я бачила її потім багато разів і вона зробила на мене вражінє найсердечнійшої, найпростійшої і найскромнійшої жінки до глибини душі відданої справі, та без усякої інцвятиви.

Її мужа, Колоткевича, увязнили в кілька днів перед моїм приїздом. Без огляду на своє страшне горе, яке її пригнітало і яке по неволі слідно було в її обличу, очах і голосі, вона занимала ся весь час справами партії і виповняла цорученя кожного, що звернув ся до

неї з чим небудь. Дубровіна і всі, що її знали, говорили, що її доброта безмежна.

Здавало ся, що в неї не було ні одної хвилини, щоби подумати про себе і своє горе.

Я пригадую собі, як вона раз віддавала Дубровіній картку для Скрипачевої, яка була в постійних зносинах із жандармом, що передавав письма в'язням у Петропавловській кріпости. Який безмежний жаль звенів в її голосі, хоч і як старала ся скрити своє зворушене, коли просила Дубровіну віддати сю картку Колоткевичу, що також сидів у кріпости!

На горе зносини з кріпостю перервали ся і картка не могла дістати ся на місце.

Гесья Гельфман бувала часто у Дубровіної і всі домашні аж до старої бабусі любили її немов би своячку. Вона була незвичайно соромлива. Кілько разів її просили до обіду або до якої небудь перекуски, вона все відмовила. Мало коли згодила ся винити філіжанку чаю. Хоч я переконана, що вона нераз прийшла дуже голодна, бо по самі вуха занята „справами“, часто не мала часу піти домів що з'їсти.

Серед мого скитаня і шуканини за нічлїгом, менї довело ся бувати в безлїчи домів. Всі знали Гесью, а молодіж говорила про неї з найбільшою пошаною. Всі її дуже любили і все стрічали дуже радо. Вона була все au courant усіх новинок із революційного світа, якими так цікавить ся суспільність, а головно молодіж. Її кишені і велика скіряна торбина були все повні проклямацій „Ісполнїтельного Комітета“, чисел „Народної Волі“, білетів на балї, концерти, вистави, льотерії на дохід за-славних в'язнів, або на видавництво підземної літератури. Гесья, се була ходяча адресова книга

і могла вас звести, з яким захочете з визнатних терористів.

Вона переказала мені раз від Зофії Перовської, з якою я давніше була знайома, що вона бажає побачити ся зі мною. Вона хотіла сама прийти до мене, та не дозволила їй недуга.

III

З Перовською я побачила ся перший раз у мого давного приятеля Оленіна, що був урядником в якомусь департаменті. Вона була бліда як полотно і ледви волікла ноги; скоро лишень увійшла в кімнату, сейчас сіла на канапу. Прийшла по місячну складку, яку Оленін збирав між своїми товаришами; се була дуже невеличка сума — всего яка сотка рублів місячно. Та на горе гроші ще не були зібрані і Оленін не міг їй нічого дати. У мене було сто рублів, які я мала передати одній особі, що приїде сими днями в Петербург. Я хотіла їх позичити Перовській на два дні, бо годі було сумнівати ся, що при такому стані здоровля, та ще в таку пізну пору — було вже коло одинадцятої години — ніхто не приїде по гроші, хиба в крайній потребі.

Та Перовська не прийняла моєї пропозиції, бо, казала, що не певна, чи зможе мені їх звернути в такому короткому часі. Заразом оповідала нам, що витратала ся до копійки, бо за нею летів шпiон і вона мусіла кілька разів переміняти звощика. Додала, що не зовсім певна, чи їй пощастило ся затерти свої сліди і що кождої хвилі може поліція зайти за нею до Оленіна.

Треба було її випроводити, як найшвидше. Ми висипали все, що було в наших мошенках, в її мошенку. Що до Оленіна, то се був старий вовк і його мешканє все було „чисте“ лишень у мене в кишені була пачка останнього числа „Народної Волі“. Щоби не метати в піч, забрала її Перовська з собою, бо казала, що як її увязнять із тим усім, то її те ні зачече ні загрівє.

Вийшла поквапно, та перед відходом сказала, що хотіла би побачити ся зі мною, коли буде „жива“.

Ми визначили час і місце; та вона не прийшла і я дуже налякала ся, бо мені прийшло сейчас на думку, що її увязнили. Та мене на другий день успокоїли. Перовська була „жива“, але не могла виходити з хати ізза тяжкої недуги.

Се все діяло ся на два або три дні перед першим (тринадцятим) мартом. Як я потім довідала ся, день перед нашою стрічею в Оленіна, увязнили Желябова...

Першого марта рано — се була неділя — я вибрала ся до одної приятельки в Гатчину, що тоді була не те, що тепер, а одно з найзатишнійших місточок богаспасаємої матінки Росії.

Першу звістку про петербурські події ми дістали в понеділок рано від кокоївки. Коло першої в полудне прийшов до нас місцевий піп і сказав, що він також щось чув про се від мужиків, що повертали з Петербурга. Та поки що не було ніякого урядового доповнення. Аж вечером приїхала старша сестра Надї і привезла цілу пачку часописий.

Не треба описувати, що ми тоді пережили. Надя навіть положила ся в постіль.

Потім прийшли справді страшні дні, дні болісної зневіри, непевности, страху. Здавало ся, що йде кінець світа. Кожде число часопису приносило звістки про нові поліційні відкриття та нові строгости. Ми довідали ся про страшну справу на Тележній вулиці, про самовбійство незнайомого чоловіка. І кожного дня увязнення, увязнення без кінця, то одним, то цілими юрбами.

Як пхати ся в се пекло? Як лишити ся в Гатчині на муках, ізза невідомости? Кінець кінцем я не вдержала і поїхала в Петербург. Се було в четвер.

Весь город у жалобі робив невисловно тяжке, пригнітаюче вражінє. Доми, балькони, вікна, ліхтарні на вулиці — все було прибранє в чорну та білу краску. Я справила ся прямо до Дубровіної.

Ціла сім'я була зібрана і на всіх лицах слідно було один тривожний ляк. Як Дубровіна мене побачила, зойкнула з переляку. Інші мали не інакший вигляд.

І мара вас принесла! Чому ви не сиділи в Гатчині? Пощо ви сюди прийшли? Чи ви не знаєте що за мною слідять? Що я тепер із вами зроблю?

Се все говорила Дубровіна вриваним зі зворушеня голосом, бігала по кімнаті з кута в кут і лишень деколи здержувала ся переді мною.

Чому я не лишила ся в Гатчині? Пощо приїхала сюди? Ось тобі й на! — думала я собі.

За кілька днів моя приятелька подобрила і я не раз як давнійше ночувала в її хаті в дальших трьох тижнях. Та того дня була безпошадна. Її гнів на мене був у самому розпалі, як нараз у кімнату ввійшла, якась незнайома, дуже порядно прибрана пані і сказала, що хоче поговорити кілька слів на самоті з панею Дубровіною.

В кімнаті запанувала в мить мервецька тишина. Ми з ляком переглянули ся. Сімя була вже у трівозі, бо молодша сестра Дубровіної вийшла рано з дому і доси не вернула. Ніхто не знав, де вона і найперше прийшло нам на думку, що їй приключило ся щось погане.

Однак Дубровіна швидко вернула ся, взяла мене на бік і сказала, що ся пані прийшла до мене від Зофії Перовської.

Я трохи не підскачила з утіхи. Зоня була „жива“ і швидко збирала ся їхати за границю. Мені й на думку не прийшло, щоби вона могла мене потребувати до чого иньшого, бо перевіз через границю, се було мов давне і одиноке занятя

Я ввійшла з такими рожевими думками в кімнату, де мене дожидала Перовська. Вона пігнула ся мені на зустріч. Я почала з того, яка я втішна, що вона рішила ся в кінці їхати за границю.

Видивила ся на мене, немов би я сказала найбільшу дурницю.

Я зрозуміла помилку і стала просити, благати її, щоби забрала ся з Петербурга, де за нею так дуже шукають. Я тоді навіть не догадувала ся того, яку вона роль відіграла в справі першого марта, але Гольденберґ уже розповів про її участь у московському замаху,

бо про се печатали всі часописи, а сього по
моєму було наглядно досить, щоби в такому
часі забрати ся з Петербурга.

Та вона відповідала категоричною відмо-
вою на всі мої докази і просьби.

Годї покидати город у таку тяжку хвилю.
Тепер тут тільки праці; треба доглядати таку
безліч людей.

Була в найбільшому ентузіязмі ізза стра-
шної побіди партії, віри в будучність і все ба-
чила в рожевому сьвітлі.

Щоби зробити кінець моїм просьбам, ска-
зала, чого мене закликала.

Вона хотіла щось довідати ся про процес
царевбійців. Ходило про те, щоби піти до одної
високопоставленої особи, „генерала“, чоловіка,
який служив у висшій поліції і певно міг нам
подати звістку про процес, хоч слідство в тій
справі вело ся в найбільшій тайні. Сей чоловік
не був у сталих зносинах із революціонерами.
Та я була з ним знайома кілька років тому.
Тому Перовська згадала про мене. Справа
була їй дуже близька. Між обжалуваними був
чоловік, якого вона любила. Хоч незвичайно
скомпромітований він не брав безпосередної
участі у справі першого марта. І вона мала
надію.

Я сказала їй, що піду рано не лишень до
моєго „генерала“, але як вважав се за по-
трібне, навіть до моєго „жандарма“, з яким
я кілька років тому мала зносини ізза пере-
писки з вязнями. Та Перовська на се не зго-
дила ся і сказала, що мій жандарм закинув
всякі зв'язини з революціонерами і певно від-
дасть мене поліції, або як буде лякати ся
моїх зізнань, пустить за мною в слід цілу

ватагу шпiонiв. На всякий випадок не скаже нічого, а може бути і сам нічого не знає. Генерала натомiсть не було чого лякати ся, бо він особисто не спосiбний до пiдлости і в глyбинi душі співчував, до певної мiри, революцiонерам. Ми постановили, що я пiду завтра о десятiй годинi до генерала. Перовська хотiла мати вiдповiдь як найшвидше. Та хоч і як бажала, не могла менi визначити стрiчи швидше, як о шестiй годинi ввечером. Коли я здивувала ся, вона оповiла менi про розклад свого часу; показало ся, що вона має бачити ся з сiмома людьми і зi всiма на супротилежних кiнцях мiста.

По скiнченю наших пересправ закликала Перовська молодого чоловiка, із сiм'ї, в якiй хатi ми бачили ся і пiслала його в адресове бюро, розвiдати ся про адрес мойого генерала. Дiвчину, приятельку хазяйки, пiслала глядiти менi нiчлiга, бо я сказала їй, що ще не маю нiчлiга.

Ми знова лишили ся самi і я знова зачала їй вговорювати виїхати за границю. Я предложила їй, що коли їй неможливе виїхати на довго з Росiї, виїхати в яке небудь маленьке надграничне мiстечко, де зможемо з нею перебути два-три тижнi. Не хотiла нічого слухати і сьмiяла ся добродушно з моєї лякливостi. Потiм змiнила тему розмови. Розповiла менi, хто був молодий чоловiк, що погiб вiд вибуху бомби, яку кинули цареви пiд ноги. Сказала також, що се Микола Саблiн, з яким я була давнiйше знайома, застрiлив ся на Телешнiй вулицi. Мороз перебiг менi поза скиру, при сiй звiстцi.

Коли повернула дівчина, що ходила шукати мені нічліга, ми попрощалися. Перовська запитала, чи не потребую грошей, щоби як слід одягнути ся, наколи піду до генерала.

Тепер мала повні кишені грошей, та я сказала їй, що не потребую нічого, бо мала з собою досить відповідну сукню.

Другого дня я пішла до генерала, який приймив мене далеко ввічливіше, як я сподівалася і подав найдокладніші, подрібні відомости про справу. Але які страшні! Судьба Желябова і всіх иньших обжалуваних була невідклично порішена. Процес мали перевести лишень про форма для публики.

З такими вістями я прийшла о шестій годвині на стрічу. Перовська прийшла аж о девятій. Я віддихнула легше, коли побачила її у дверьох. Годі сказати, щоби ми обі дуже добре виглядали; я з муки, яку мені завдало її спізнєнь, вона, як сказала, з великої втоми, а може бути іще з чого. Нам принесли самовар, і полишили нас самих. Я розповіла їй, що знала без ніякої передмови. Я не виділа її лица, бо гляділа на землю. Колиж підвела очи, побачила, що вона дріжить на цілому тілі. Потім ухопила мене за руки і почала схиляти ся чим раз нижше, аж повалила ся ниць, аж склонила голову на мої коліна. Так минуло кілька хвиль. Вона не плакала, лишень ціла стрясла ся. Потім підвела ся, сіла і хотіла очуняти, та знова вхопила мене судорожно за руки і стала їх стискати, аж заболіли.

Пригадую собі, що я заявила охоту поїхати в Одесу, привести кого з рідні Желябова, щоби з ним бачив ся. Та вона відповіла, що не знає докладно їхнього адреса, а до того

вже за пізно, щоби поспішити на процес. Генерал дивувався, чого Желябов подав себе за організатора замаху. Коли я се сказала Перовській, вона відповіла мені слово в слово так :

Годї було інакше. Процес против одного Рисакова був би дуже блідий.

Генерал розказував мені безліч подробиць про горде і шляхотне поведене Желябова.

Коли я оповідала се Перовській, то завважала, що її очи засьвітили ся і лица румяніли. Видко, се була для неї найбільша втіха. Генерал говорив також, що всі обжалувані знають, яка доля їх чекає і вислухали звістки про близьку смерть із дивним спокоєм і холоднокрівністю.

Коли почула про се, зітхнула; її мука була страшна; хотіла плакати, та здержувала сльози. Та була хвиля, що її очи зайшли сльозами.

Тими днями розходили ся по городі завзяті поголоски, що Рисаков зраджує. Та генерал заперечив тому, не знаю для чого. Пригадую собі, що я звернула її увагу на сю суперечність і висувала думку, що може бути генерал і сам всего не знає. Я прямо хотіла успокоїти її сим або иньшим способом, та вона мені відповіла :

Ні, я пересьвідчена, що річ так маєть ся, бо і в тому мабуть його правда. Я знаю Рисакова і пересьвідчена, що він не скаже нічого. Михайлов також.

І розповіла мені, хто то сей Михайлов, кільки иньших Михайловів між терористами і поручила мені переказати одному з моїх приятелів, що один із них говорив про нього.

Ми просиділи разом майже до півночі. Вона хотіла йти швидше, та була така втоплена, що ледви держала ся на ногах. Сим разом говорила мало, коротко і уривково.

Перовська обіцяла зайти завтра в той сам дім між другою і третьою годвиною. Я прийшла пів до третьої. Була, але пішла, хоч не діждала ся мене, бо дуже не мала часу. Ми більше не бачили ся.

Два дні опісля її увязнили.

IV.

Почали ся болісні дні. Мое неозначене становище — ні „легальної“, ні „нелегальної“ — дало мені товчок до безлічи непримностей; я була для руху чужа людина, отже не хотіла брати фалшивого пашпорта; без документів я мусіла раз у раз шукати захисту і нічлігу, що було доволі тяжко. Я не могла користати з мешкань терористів, бо вони в тому страшному часі були їм самим дуже потрібні. Я мусіла сама про себе дбати. Та де подіти ся? Мої особисті приятелі, які одні могли що небудь для мене вдіяти, були всі, як Дубровіна „підозрілі“, і заходити до них можна було лишень у ряди годи.

Я по неволі мусіла, що так скажу, користати з публичної добродійности і тиняти ся по чужих людях. Та за се мала нагоду придивити ся посередним, більше або меньше неутральним суспільним верствам, що їхні представники, або зовсім не займають ся політикою і думають лишень про власну шкіру, або як значна частина студенства спочувають революції зага-

лом, але не пристають до ніякої організації. Лишень про сі два гурти можу говорити, бо лишень із ними я зносила ся.

Що до перших — скіролюбців — то про них справді нема що говорити, та признаю ся, що й не маю охоти. Загалом я завважала ось що: в Росії чоловік лякаєть ся тим більше, чим менше має до того підстави*).

---

*) При сій зовсім правдивій увазі пригадав ся мені один випадок із мого особистого досьвіду. Якийсь П—в, чоловік коло сороклітний, власник якогось промислового заводу, дворянин і як не помиляю ся, член якоїсь адміністративної ради, словом чоловік із прегарним становищем, задумав якимось способом зробити партії грошевий подарунок. Але що був дуже підзорливий, не рішив ся передати гроші через третю особу, але хотів вручити їх безпосередно якомусь членови партії. По довгому ваганю зібрав у кінці відвагу, сказав про свій замір одному Н. Той в повні похвалив його постанову і сказав, що може легко звести його зі мною, бо ми з Н. були великі приятелі. Сума була не Бог знає яка велика, але й не мала; коло пять соток рублів. Годі було помітувати такими грішми. В означений день і годину пішли ми з Н. до П—ва, що мешкав у власному домі. Він ізза обережности виправив із дому і сторожа і льокая. Його сім'я була десь у купелях за границею, так що він лишив ся дома один одинокий. На наше зворення зійшов зі свічкою в руках на долину (се був уже вечір), та як нас лишень побачив, в мить загасив свічку ізза обережности. У глибокій темряві ми підняли ся по сходах. Хазяїн завів нас в одну з найбільш відокремлених кімнат на другому поверсі зовсім порожньої хати і аж тут засвітив знова свічку. Потім почала ся між нами розмова, яку він часом вів доволі дивно. П—в не хотів за ніщо в світлі звернути ся прямо до мене і безустанно повторяв: „Памятайте, я з ніким не бачив ся; ніхто крім Н. не був в моїй хаті“. І тим самим способом торочив дальше, звертав ся виключно до останнього, немов би мене зовсім не було в кімнаті. Я поводив ся так само. Коли по деяких вступних поясненнях прийшла на порядок грошева справа, П—в здивував мене дивним доматанєм — яке звернув до мене знова через

Розповім лишень про одну подію.

Я випадково довідала ся, що в Петербург приїхала одна з моїх давних приятельок Емілія * *, з якою я давніше жила в найліпшій злагоді, як рідні сестри. Вона, що лише приїхала і про її адрес годі ще було розвідати в адресовому бюрі; я мусіла прохати помочи в тій справі земляка і приятеля моєї рідні, професора Бойка.

Я стратила пів дня на шуканину, і весь час була сливе горячково зворушена. Бойко радив мені не йти, і говорив, що Емілія чула певно, що я втікла за границю і тому мої відвідини можуть у найліпшому разі, налякати її. Та я була така певна за приятельку, що не звертала уваги на його слова.

третю особу — щоби я dokonче підписав, не правдивим моім іменем вексель на суму, яку мав мені передати. „Я радо вволю просьбі поважаного п. П—ва, — сказав я звертаючи ся до Н., — але чи ви не запиталиб його, яке значіне має ся формальність, бо я рішучо не в силі сього розібрати“? Тоді П—в пояснив Н. що ціль, яку він має на прикметі, ось яка: Колиб поліція як небудь звітрила його вчинок і прийшла в його контору провірювати його книги, то в касі покажуть ся недобір, якого нічим не буде можна пояснити. Таку вагу мав для нього мій вексель. Я вислухав се пояснене і заявив, що воно мене зовсім вдоволило. Та Н. порадив від себе вигадливого жертволюбцеви, не брати вїякого вексла від мене, бо жандарми можуть знати мій почерк, а місто мойого предложив йому свій підпис. Не знаю, як вони конець кінцем полагодили справу. Коли наша справа покінчила ся, П—в набрав такої відваги, що почав звертати ся прямо до мене. Пригадую собі між иньшим його вислов, що він не вірить у можливість революції в Росії. „Росіяни-боягузи“ казав, і пояснив: „Я се дуже добре знаю, бо я сам Росіянин“. Та попри се все таки його одушевляла відвага революціонерів і тому рішив ся в кінці „по довгій розвазі“ віддати і свою лепту на справу. Розповідав мені також, що в його руки попадали

Як лишень роздобули адрес поїхали ми з Бойком до Емілії.

Чи в дома? питаю зі зворушенням сторожа.

В дома.

Я без віддику побігла горі сходами і лишила далеко за собою мого поважного товариша.

Се була неділя. Прислуга пішла мабуть гуляти і тому відчинила нам сама Емілія.

Події, що потім склали ся, годі описати.

Коли мене побачила, задрожала Емілія на цілому тілі. Я кинула ся вперед і простягнула до неї руки, але вона несподівано подала ся в зад, вихопила ся як тїнь і аж по кількох марних заходах пощастило ся мені зловити її постать у мої обійми і обцілувати се блїде з переляку лице.

Коли ми в кінці ввійшли в гостинну, побачили мої очі ось що: муж і брат Емілії — оба також приятелі моїх дитячих років — сидїли за розложеним карточним столом.

ся від часу до часу наці проклямації, та він переховував їх не де інде, як у виходку і читав нараз по одній сторінці, щоби через довге сиджене „не розбудити підозріння у прислуги“. Ховав їх на тонкій нитці так приладженій, що як би хто захотїв необережно підняти накривку, нитка пірвалась би і ся ціла небезпечна збірка полетїла би в таке місце, де, як він надїяв ся, не полїзла би поліція шукати. „Щож, ви на се скажете, га?“ додав із урочистим виглядом. Мене трохи образило таке неважливе поступоване з нашими проклямаціями, та годі було не похвалити його завігадливїсть. Іще забув я додати, що весь час нашої візити П — в що пять хвиль зривав ся зі свого місця і біг до дверей переконати ся, чи за ними хто не сховав ся, хоч знав, що в домі не було й живої душі крім нас і що входові ворота були зачинені на ключ.

По нашій появі ні один, ні другий не підняв ся з місця і не поздоровив ся зі мною ; оба немов би скаменіли.

Якийсь час трівала незвичайно напружена, пригнітаюча мовчанка.

Не можуть перервати гри! — сказала я в кінці, щоби вивести Емілію з недогідного положення.

Вона пробувала засьміяти ся, але її усьміх був похожий на гримас. Я почала оповідати про себе; сказала, що я в остатні роки не брала ніякої участі в руху, що я майже легальна людина, що як би не події першого марта, я старалась би навіть виробити собі пашпорт; словом що для них не має найменшої небезпеки ізза того, що гостять мене у себе, бо інакше я сама не прийшла би до них.

Емілія знала дуже добре, що я не вмю обманювати і тому я сподівала ся, що мої слова її успокоять. Де там! се був голос вопіючого в пустині, бо мої приятелі були під впливом того несвідомого тривожного переляку, над яким годі чоловікови запанувати і який не піддасть ся ніяким переконуваням.

Емілія, як перше, бліда немов полотно, спромогла ся ледви вишептати, що вона дуже перелякала ся, коли побачила мене в такий час.

В кінці мущини підвели ся зі своїх місць і привитали ся зі мною; здавало ся, що остовпіне, яке їх із початку опанувало, по трохи переходить.

Ми просиділи там дуже коротко. Емілія немов би на оправдане говорила без упину, як проводила нас до передпокою: „Я так налякала ся, так налякала ся“. Се були відай

одинокі слова, які я від неї чула. Що лишень ми опинили ся на вулиці, став Бойко з мене глузувати.

А що, адже говорив вам, що не було чого йти! А ви все своє — скорше, тай скорше! і глумливо вдавав мій голос.

Я відповіла, правда, неспокійно, що се дурниця, що я все таки рада, що побачила Емілію, хоч душу мені, як то кажуть, дерли коти.

Тимчасом треба було поладити дуже важну справу, справу нічлґа. Було вже пізно і не легка була справа знайти що небудь відповідне.

Звичайно, як лишень протерла очи, я вже зачинала думати про се, де маю переночувати, а потім тратила цілий день на шуканю. Та нині, я про се забула, бо мала на прикметі відвідати Емілію.

Прийдець ся ночувати на вулиці, — сказала я.

Бойко не хотів до сього допустити і став роздумувати, аби мені нині знайти нічлґ. Та хоч і як думав, не міг нічого придумати.

Він сам був у політиці чистий, як дитя по купелі і знав ся з людьми так само невинними і ізза того дуже боязкими. Ні один із них не пустив би мене на поріг.

Так щож, сказав у кінці: Ходім до моєї хати.

Я знала його від дитинства і любила як брата. Та годі сказати, щоби мені дуже усміхав ся нічлґ в його хаті, тим більше, що він мав усею одну кімнату. Я розвела ся про недогоди його пропозиції, про сторожа, хазяйку, служницю.

Се дурниця, відповів Бойко. Хазяйка нічого не довідаєть ся аж до завтра, служниця також. Се дурниця.

Як дурниця! Сторож дурниця? Впустити нас впустить, але сейчас піде по поліцію.

Ось тобі й на! сказав Бойко. З якої причини йти сторожеви по поліцію? Він лишень подумав, що я собі привів...

Мовчіть! мовчіть! — сказала я зі сьміхом. Так сторож не подумав.

Ну, то ще лїпше. Отже йдемо.

Що мені справді почати? Лишити ся цілу ніч на вулиці, не лишень немило, але навіть дуже небезпечно. Я була приневолена згодити ся на пропозицію мойого товариша.

Ми справді перейшли зовсім добре попри сторожа. Він не лишень нас не задержав, але ще й зняв шапку. Хазяйка і служниця вже спали і ми зайшли непомітно. Я віддихнула свобіднійше та все таки не могла успокоїти ся.

Та й що, що ми добре зайшли, сказала я; се нічого; сторож певно пішов на поліцію.

Бойко торочив своє і щоби мене розвеселити, оповів, як недавно він із одним своїм товаришем працював до пізної ночі і той кілька разів лишив ся у нього ночувати. Все було добре, аж одного гарного дня причепив ся до нього головний сторож із докорами, що він передержує в себе людей без пашпортів.

Так, відповів йому Бойко і то навіть не одного, але цілу купу, і буду тобі дуже вдячний, як їх виженеш із моєї хати.

Сторож вибалушив очи і нічого не розумів. Тоді Бойко показав йому в куті цілу купу тарганів: „Отсе прибуду без пашпортів. Диви, вілько їх. А мій приятель осілий тарган із

пашпортом“. Сторож розсміяв ся і не чепляв ся вже більше.

Ми булиб радо перебалакали цілу ніч, та треба було гасити сьвітло, бо вікно виходило на подвіре і сьвітло могло навести сторожа на думку, що тут дієть ся щось непевне.

Бойко відступив менї своє ліжко; сам примістив ся на долівці і скинув лишень сурдут. Я положила ся зовсім одїта, не скидала навіть ковнірця і маншетів, а що подушка дуже воняла тютюном, то завинула ся з головою в чорну хустку.

Як у ночі прийдуть жандарми — думала я собі — то не довго будуть на мене ждати.

На щастє ніхто не прийшов і все минуло як найлїпше.

V.

Тепер скажу кілька слів про другу верству російської суспільности, з якою я часто стрічала ся підчас мого тиняня за нічлігами — про молодїж, про студенство.

Як би менї не довело ся бачити того на власні очі, я ледви повірила би, що в одному і тому самому городї, можна сказати о межу, можуть бути такі разючі контрасти, як між студентством і спокійними, російськими горожанами, яких я що лишень описала.

Ось примір горожанської відваги, про яку довго говорив цілий Петербург.

Одному зі студентів медичної Академії, „князеви“, що причисляв ся до щедринівських „намащених помадою душ“, захотїло ся зробити складку на вінець на могилу Олександра II.

Всі вислухали пропозицію серед гробової мовчанки. По скінченню бесіди, князь кинув у капелюх п'ятирублевий папірець і зачав обходити студентів. Та ніхто не дав йому й копійки.

Панове, щож тепер буде? — закричав переляканий князь.

Виклад професора Мержеєвського, — відізвав ся глушливий голос із юрби.

Та князь не втихомирив ся і обходив дальше студентів і чіпляв ся всіх разом і кожного осібно. В кінці пощастило ся йому відшукати одного, що докинув йому в його капелюх ще два рублі. По скінченню викладу Мержеєвського князь узяв ся знова за своє, але не дістав більше й нового.

Панове — крикнув у розпуці, — а що тепер буде?

Виклад якогось там (не пригадую собі його імени) професора, рознесло ся знова з юрби.

Минув і той виклад. Тепер князь рішив ся вже приперти студентів до стіни, кинув гроші на стіл і крикнув:

Що я маю робити з тими грішми?

Віддати на увязнених, відповів йому хтось, а пропозицію стрінула запальна похвала. Князь забрав ся зі своїм приятелем із аудиторії. Тоді встав один студент і взяв гроші, що лежали на столі, щоби їх передати, кому слід. Студенти зібрали сейчас для вязнів ще пятьдесят рублів.

Се діяло ся в кілька днів по 1. марті, коли сливе ціле столичне населенє було перелякане.

Треба було тоді жити в Росії, щоби зрозуміти, кільки треба було відваги на се, зробити так, як зробили студенти медичної Академії. І се не одинока в своєму роді подія.

Що бє в очи в житю цілого російського студентства, се цілковита погорда особистих, кар'єровичівських справ, а навіть до сих усіх приємностей, які по загально прийнятим думкам „оздоблюють ранок життя“. Можна погадати собі, що для них не має иньших інтересів крім умових.

Безмежна, загальна симпатія до революції — се щось майже невідлучне від самого понятя російського студента.

Вони спосібні віддати останню копійку на „Народну Волю“ або „Червоний Хрест“, т. є. для увязнених і засланих.

Студенти піддержують усі „добродійні“ концерти і балі, які уряджують, щоби видерти на революцію кільки зложених десятків рублів. Безліч їх живе в голоді і холодї, щоби лишень зложити свою лепту на „справу“. Я знала цілі „комуни“, що жили місяцями хлібом і водою і віддавали все, що заощадили, на революцію. Можна сказати, що революція — се головний і виключний інтерес студентства. Підчас увязнень, судових розправ, кар, покидають занятя, екзамени, все. Молоді люди сходять ся гуртами у кого небудь із товаришів і там за самоваром розбирають події дня, обмінюють ся поглядами, почутєм невдоволення, страху або втіхи і так скріпляють свій революційний запал і вразливість. І треба видіти їхні лица в сі хвили; вони такі поважні, задумані.

Студентство з жадобою кидаєть ся на всяку новину з революційного світа. Прямо

неймовірна швидкість, із якою кожда така дрібниця розноситься по городі. Навіть телеграф не в силі йти на взводи з дивною хуткістю студентських ніг.

Ув'язнили кого небудь; завтра вже вспіла ся жалібна вістка облетіти весь Петербург. Хто небудь прийхав, хто небудь зраджує, або навпаки виявляє непохитність і відвагу, все се став сейчас всюди звісне.

Студенти завсїгди готові робити всякі прислуги революціонерам і зовсім не думають про небезпеку, на яку себе самих виставляють. І з яким жаром і запалом вони беруть ся до того!

Та досить про молодіж; загалом се тема, що переходить мої сили.

Поверну до мого тиняня.

Потім, як Дубровіна і иньші приятелі не могли мене дальше переховувати, я майже все діставала нічліг у студентських домівках. Годі тут замовчати про одну річ.

Звичайно, як я лишень прийшла до людей, що бажали дати мені нічліг, я незмінно зачинала одну й ту саму стару пісню, що я не маю нічого спільного з конспіраціями, що я навіть не „нелегальна“, а прямо без паспортів. Ніхто мене не тягнув за язик, ніхто не допитував, хто я і з відки — се було би протинне ненарушним правилам революційної гостинності. Та я не хотіла прибирати ся в чуже піре і вдавати з себе се, чим я не була. Крім того, признаю ся, що в мене була тайна надія, що так успокою моїх іздів що до мові особи і впевню собі ще одні запросини.

Та на диво, моя хитра дипломатія довдила зовсім не до тих наслідків, яких я сподівала ся. Не вважаючи на мою короткозорість,

годї було менї не добачити на лицах моїх слухачів виразу деякого розчарування, немов би говорили : то тільки всего ?

І ніхто мене в друге не просив. З початку се мене дуже журило, та потім почало бавити і я помирила ся з мовою судьбою, проводила цілі дні на шуканю нічлїга. Загалом я завважала, що чим небезпечнїйший революціонер, чим завзятїше його переслїдує поліція, тим раднїйше його всюди стрічають, тим більш залюбки дають йому захист і роблять для нього все. Се й зрозуміле. Найперш чоловік, що належить до організації, може все щось цїкаве розповісти, крім того переховництво такого чоловіка, власне наслідком небезпеки, се деяке служенє справі, в кінцї се, як хочете, свого рода честь.

Оден студент із багатї купецької сїмї сказав менї ось як :

Знаєте, у нас є крісла і канапа, на яких сидїли Желябов і Перовська. Ми за ніякі гроші не розстанемо ся з тими річами, — додав ; се прецінь тепер усе історичне.

VI.

Та час покинути сю спокійну царину і знова повернути в пекучу революційну атмосферу.

Пригадую собі, се було ві второк. Точно о четвертїй годинї, без огляду на заливний дощ, я пішла на стацию стрічати Варку, що мала приїхати виключно, щоби побачити ся з Тетяною Лебедовою.

Запитають мене, може бути, по щож мені було йти на дворець у таку погоду, як люди-на приїхала зовсім не до мене?

Діло в тому, що перший клопіт, який стрічав кожного революціонера, що приїде в Петербург, се питане, куди йти? Хто з товаришів живий, а хто в тюрмі? Де можна справи-ти ся, без небезпеки впасти в засідку? Тому то кожному любо, як його хто небудь стріне на двірці.

Я хотіла зробити сю приємність Варці. На жаль вона не приїхала. Ми умовили ся, що в такому випадку я побачу ся сама з Танею. Треба було передати їй призначені для неї 200 рублів, які були переховані у Дубровіної. Я пішла там, дістала гроші і вибрала ся на означене місце сходу в надії, що Таня зможе з такою сумою виїхати на провінцію, або навіть за границю.

Я не встигла ввійти в кімнату, як і Таня і Слободіна, у якої ми мали бачити ся, крикнули в один голос:

А деж Варка?

Вістка, що вона не приїхала, дуже занепокоїла Таню. Вона навіть поблїдла і кілька хвиль не могла промовити ні слова.

Я не гаюла часу і сейчас передала їй 200 рублів. Та вона заявила, що їй треба ще 80; в противному випадку годі їй думати про подорож, бо сі 200 рублів призначені зовсім на що иньше.

Того дня увязнено Михайла*) на вулиці, як йшов на якусь стрічу.

---

*) Фроленка.

Я потім довідала ся, що сі гроші мали вислати ся до Михайлової матері, що мешкала на Кавказі, за що вона могла приїхати в Петербург.

Я сказала, що справу не тяжко поладити. Дубровіна все переховувала якись невеликі суми на революцію і я обіцяла вистарати ся.

Най буде й так, згодила ся Таня, зробіть ласку. Зрештою, сказала подумавши, най ліпше піде Слободїна. Я маю вам щось розказати. А тимчасом, скажіть, чи ви певні, що вас не підглянули?

І обі приятельки стали мене розпитувати, чи я не добачила чого небудь непевного на вулиці, при вході в дім, або на сходах. Я відповіла, що не бачила нічого; та додала, що ізза короткозорости могла й не добачити.

Йду в заклад, що були шпіони, а ви не добачили нічого! — заговорила Таня швидко а потім оповіла ось що:

Сьогодні я що лишень вийшла з хати, як за мною з відкись взяв ся шпіон. Я взяла першого стрічного доброго дорожжаря. Шпіон мусів вдоволити ся простим візником і на якийсь час стратив мене з очий. Та на розі Басейної нас задержав трамвай, а се дало йому можливість мене дігнати. Як у кінці мій дорожжар рушив із місця, шпіон свиснув і до його дорожки скочив другий помічник. Я казала звощикови їхати на Лигівку, потім на Піски, потім у Коломну до Архангела Михаїла, словом майже цілий час крутила ся по городі. Як переконала ся, що шпіони остаточно стратили мене з очий, я здержала звощика перед склепом із тютюном і зайшла розміняти гроші. Коли вийшла, не було на вулиці крім мойого зво-

щика нікого. Тоді я обчислила ся з ним і прийшла пішки домів. Та все таки я непевна, що мене не підглянули,

Потім розповіла все, що знала про ув'язнене Михайла. Вони жили разом і тому вона сама дивувала ся, що й У не ув'язнили.

Я вислухала її оповідання, а що знала добре її минувшість, почала У намавляти найбільш переконуючо, щоби сейчас виїхала з Петербурга.

Хвилю вагала ся.

Ні, не можливо — сказала в задумі, немов би говорила сама до себе. — Я мушу очистити хату.

Чому ж би ви не мали сего поручити мені? Я можу се за вас зробити.

Таня похитала мовчки головою. Тоді я сказала їй, що як не вірить у мою скромність, то несправедливо; що я не буду нічого читати навіть не буду оглядати ніяких паперів, листів і т. и. Ми дуже поперечили ся, мало не посварили ся. Сказати правду, я дуже лякала ся йти до терористів, в їхні страшні норі; та ще більше лякала ся пустити там Таню, якій на випадок ув'язнення, грозив стричок. Се додавало мені відваги і я знова і знова поновляла мої наляганя.

Ну то підемо разом, сказала я в кінці. В двійку швидко очистимо мешкане, а потім ви ще сьогодні можете виїхати з Петербурга.

Ні, се неможливо, тим більше, що мушу ночувати в дома.

При сих словах волосе стало мені дубом. Я молила її мати розум. Я була певна, що її ув'язнять, а навіть думала, що вона з розпуки

умисно йде на погибель. Вона задумала ся і се додало менї надїї. Я знова стала налягати.

Нї, неможливо, рішила в кінці. Як я не буду в дома ночувати, то сторож, що кожного ранку о семїй годинї приносить воду, застане порожню хату і піде сейчас на поліцію. Всї стациї обставлять шпіонами і мене певно спіймають. А виїхати сьогодні в ночі не можу; мушу побачити ся зі своїми. Будь що будь, а мушу ночувати в дома.

Моя розпука була безмежна. Я предложила їй, що піду замість неї переночувати.

Як прийде сторож — казала я — відчиню йому, скажу, що я доглядачка і що хазяйка лежить хора. Прецінь він не піде у спальню переконувати ся, чи се правда.

Та Таня, не знаю чому, відкинула і сей плян. Згодила ся тільки, що я їй поможу очистити помешканє на другий день. Ми докладно умовили ся і уложили стрічу о десятїй годинї на Могилевській.

Таня рішила ся їхати в Москву, а що годї було повідомити про се своїх, мусїла заїхати в гостинницю. Щоби не викликати підозріння між прислугою, треба їй було до сього валізки, торби на їдло, біля і н.

Я мала купити все потрібне і принести в хату Слободїної. Таня просила мене видати як найменше грошій, не хотїла навіть нових рукавичок і капелюха, хоч старий був добре сходжений.

Чорна жалібна вуалька се заслонить, сказала.

Коли обговорили все, прийшла на порядок справа, як виходити з хати. Таня думала,

що на вулицю найліпше вийти разом, бо шпіони слідають за одною панею, а як побачать дві, можуть змилитися.

Ми вийшли разом. Ледви ввійшли кілька кроків, під'їхав до нас звощик і зачав уперто накидати ся зі своїми послугами.

Се шпіон — шепнула Таня — я його знаю, побачите як тяжко буде його спекати ся. Справді через десять хвиль він не відчепляв ся від нас.

Ми перейшли кілька дільниць і знайшли на одному розі дорожку, на якій дримав візник. Таня взяла його і поїхала.

Коли ми розстали ся, було вже пізно і я пішла на свій нічліг, бо годі було заходити там дуже пізно. Я взяла також звощика і поїхала прямо в означений дім, що його мала пізнати по названих прикметах. В воротах сидів природно сторож. Та годі було розвідувати ся у нього про що небудь, або пригладати ся на число. Таке було правило. Я ввійшла рішучам кроком, хоч ізза короткозорости не була певна, чи потрапила як слід. Я пішла сходами на другий поверх і задержала ся перед троїма зачиненими дверми. В темноті я майже нічого не пізнавала і зазвонила навгад, хоч серце товкло ся зі зворушення. Можете собі уявити мою втіху, як на мов, тепер конечно питанє, чи тут живе той і той, відізвав ся з глупини хати дивно милий жіночий голос: Так, так, тут, прошу.

В означену годину другого дня рано я пішла на стрічу. Ще не дійшла до умовленої точки, як побачила Таню з повним зеленим кошником у руках, у чорній хустці, які звичайно вбирають хазяйки, коли йдуть на ринок.

Ми пішли до неї. Заки дійшли до дому, дала мені ключ від хати і виправила саму наперед, щоби сторож не видів, що йдемо разом.

Мешкане Тані складалося з двох кімнат із кухнею. Мою увагу звернув дивний порядок. Кухня, невеличка гостинна, де стояв столик до писання — все було таке любе і заглишне. Справдішне гніздочко щасливої пари.

Незабаром за мною прийшла і Таня, обладована поживою на обід і розпалила вогонь. Ціла ся церемонія була виключно для сторожа. Потім ми поскладали річи до подорожі. Таня брала з собою лишень се, чого не було слідно, щоби у сторожа не викликати підозріння, як би той відчинив хату другим ключем, який сторожі все мають і увійшов, як їй не буде.

Перед моїм відходом Таня поглянула в вікно, що роблять сторожі. Вони рубали дрова. Навчила мене, як маю незамічена для них перейти подвір'я; треба було вибрати хвилю, коли вони понесуть дрова, до когось із горішних мешканців.

Я так зробила і вийшла від неї неспостережена з порядним клунком у руках. На вулиці взяла зовщика і поїхала до Слободіної. Там ми зложили річи в валіаку і я відвезла їх на дворець.

Треба було взяти білет, надати пакунок і загалом зробити все, щоби Таня як найменше показувала ся на стації. Вона мала прийти п'ять хвиль перед від'їздом поїзду і піти прямо в вагон. На горі поїзд був заповнений пасажирами. Не було ні одного вільного місця, так що мусіли причіпляти ще один вагон.

Ми перечекали на пероні п'ять зайвих хвиль, що були для мене вічністю. В кінці причіпили вагон. Таня примістила ся і сейчас переділ заповнив битком всякий народ. Та се все була мало цікава публіка. Таня жалувала, що не взяла з собою якої книжки. Я дала їй часопись, що була в мене у кишені і завважала, що на першій більшій стації може собі купити якусь книжку; потім звернула їй увагу на пакет із помаранчами, які я вмисно положила їй в кошик, бо вона їх дуже любила і порадила їй на вухо не курити через дорогу.

Вона усміхнулася ся, подякувала за помаранчі, а що до куреня, сказала, що не обіцяє.

Як вийшла вже перед третім звоненням з вагона на поміст, зачала верати сама не знаю по що, всякі нісенітницї.

„Поклоніть ся дядькови! Поцілуйте діти“ і таке инше.

Поїзд рушив із місця, а я відітхнула немов би камінь упав із моїх грудий. Таня відїхала. Та задержала ся в Москві не довго. Я читала їй лист, який писала відти. Писала, що в Москві нема що робити, що вона скучає і що хоче вертати в Петербург.

Справді, вона швидко повернула, та мене вже там не було. Я вибрала ся в гостину, на запросини одного приятеля, який мав маєток над Волгою. Не треба додавати, як мене радувала ся подорож.

В чотири місяці по 1. марті, як трохи успокоїло ся, пощастило ся мені дістати через мужа одної моєї приятельки правдивий наш паспорт і на тому вінчить ся моя „нелегальна“ одисея.

Закінчене.

I.

Від часу появи сих нарисів на італійській мові, минуло дванадцять років; дванадцять років — се цілі віки в калейдоскопі російського життя, який так швидко зміняєть ся.

„Минув ся той вік, і сї люди минули ся, прийшли иньші на їхнє місце“.

Про се вже тепер не має суперечки, що той період, се один із найвизначнійших у російському життю і що титанічна борба, яка йде в ньому, се щось свого рода одиноке в літописях історії. І чим більше ми будемо віддаляти ся від того часу, тим він буде для нас величнійший і величнійше будуть нам являти ся лицарські постатї людей, які двигали сю борбу на своїх плечах.

Мало де в російських виданях доводило ся менї заводити ся тим, що відносить ся до характеристики людей тодішнього часу; дальші роки мало принесли поправок і доповнень навіть що до житєписних матеріалів.

Але життя принесло безліч нового з огляду на освічене цілої доби, як цілости, прояснило безліч помилок, розвіяло безліч ілюзій, але за се показало і справдішні заслуги і шанси партії, яких не добачали і самі учасники борби. В боевому димі і вогню погано видно поле борби і тяжко, часом неможливо, означити коли, де і як рішаєть ся її доля.

Доба і діячі, яких я описував тут, перейшли вже до історії. Погляньмо на той бурля-

вий період без пристрасти і партійности як слід для історика, що бажає витягнути з минулого досвідку корисну науку для теперішности.

Ніхто не старався, та ніхто і не спромігся зіставити хоч би приблизної статистики революційної партії, як такої, т. є. людей, що годилися з поглядами і стремліннями революціонерів.

Певно лишень, що сі сили були дуже великі. Молодіж, що вчила ся, студентство майже в повному складі, тисячі столичних робітників і велика безліч інтелігентних людей, всюди розсипаних — се все становило той континент на якого поміч могла організація, що була в борбі, числити і з відки добувала нових сил і засобів.

Та ціла ся юрба людей не брала безпосередньої участі в борбі, та й не могла брати. Заговор, тайне товариство — се одинока форма, в яку могла втілитися в Росії діяльна опозиція. А тайні товариства не можуть обіймати в собі значвійшого числа людей. Заговор, се сітка, яку правда можна дуже розтягнути, та вона неминуче рветь ся і з якої вилітає все, що в війні, як її переповнити поза звісну, обмежену границю. Безумовної безпечности не має в революційній діяльності; безпечний лишень той, хто сидить із заложеними руками. Тайне товариство вислідять швидше або пізнійше. Чим воно швидше зростає, чим енергічнійшу діяльність проявляє, тим швидше прийде нещасна хвиля. Се кривавий і невблаганий математичний закон, що кермує долею всіх конспірацій і не знає виїмок.

В періоді, про який пишу, становив організацію, що боролася, все невеличкий гурток людей, а можливість їхньої борби і успіхи мож- пояснити лишень тим, що правитель-ство було відокремлене, як чужоземна ватага в завойо-ваному краю.

Наведу кілька характеристичних фактів з тогочасного революційного життя, які жаль булоб поминути.

Треба додати, що Росіяни, як говорити загально, були все погані конспіратори. Люди, як Зоя Перовська і Олександр Михайлов се в нас незвичайні виїмки. Широка російська вдача, привичка робити все „спокійно“, близькі особисті відносини і треба признати ся, сла-вянська забуялість — се все годі примирити з основним революційним правилом; про сираву говорить ся лишень із тим, із ким треба про се говорити, а ніколи з тим, з ким можна про се говорити, хоч би зовсім видимо безпечно.

Тому революційні тайни доховують зви-чайню не дуже строго і як видобудуть ся з вузкого кружка організації, вони розходять ся з дивною швидкістю по цілому радикаль-ному світі. Та все таки правитель-ство ніколи нічого не довідало ся.

Так на примір перед появою „Землі і Волі“, яку видавали „нелегальні“ люди, вихо-дила в Петербурзі досить слаба підземна ча-сопись „Начало“, яку видавав малий, незави-симий кружок під редакцією чотирох або п'ятерох „легальних“ людей. Про них знав і на-зивав їх по імені цілий Петербург. Але поліція не знала зовсім нічого, хоч часопись була для неї солю в оці і всі жандармські гончі ви-скакували зі шкіри, щоби попасти на слід тай-

них видавців. Нікого з редакції не увязнили і ті, що не попалися за иньшу справу, здорові й досі.

„Народну Волю“ продавали в Петербурзі і на провінції майже явно. Ві всіх висших наукових закладах, ві всіх відокремлених гуртах — між адвокатами, літератами, деколи урядниками, були звісні всім люди, що занималися тою справою, діставали точно означене число примірників часопису і продавали її всім, хто хотів, по двацять п'ять копійок у Петербурзі і Москві, а по трицять п'ять на провінції.

Ще один факт, що стоїть за богато.

Великий, динамітовий заговор, що його з'організував „Ісполнітельний Комітет“ в 1879 році, як сподівався царського повороту з Криму, був ледви чи не найбільш великанським ділом, яке коли небудь заговор спромігся задумати і довести до кінця. Дійсних сил організації зовсім не вистарчало, щоби його перевести і тому треба було з конечности, широко покористуватися послугами посторонних людей, яких брали з численного світа тих, що спочувають, який завсігди гуртується коло такої популярної організації, як ся, що нею кермував „Ісполнітельний Комітет“. Тому не диво, що при такій безлічи учасників, вістки про замах, які готують ся, дуже швидко розійшли ся буквально по цілій Росві. Певно, публика не знала, де як раз має бути вибух. Та всі студенти, адвокати, літерати крім тих, що їх оплачувала поліція, знали, що царський поїзд вилетить у воздух підчас подорожі з Криму в Петербург. Про се балакали, як кажуть, всюди. Один доволі звісний літерат збирав

майже явно в Одесі складки на вибух і передав комітетови цілої півтора тисячі рублів, які так призабрив. А поліція не знала нічого.

Зі всіх п'яти замахів, які готовилися, вислідили завчасу лишень один — Логовенківський зовсім випадково. Аж ув'язнення Гольденберга в Єлисаветграді з динамітовим набором, яке також склалося випадково, викликало у поліції підозріне, що десь думають про вибух і сим треба пояснити всі хитрощі при висилці царського поїзду.

Сей і подібні факти, яких можна би навести безліч, дають понятє про обопільне становище сторін, що почали борбу.

Революціонери мали до діла не з правительством в європейському розуміню слова — при таких умовах була би борба ізза величезної нерівности сил не мислима — але з відокремленою ватагою, яку ненавиділа ціла свідома Росня. Одинокі союзники правительства були шпіони і жандарми.

Російські соціялісти, що почали в 1870—1873 роках від голошеня анархістичної теорії не втручувати ся в політичну борбу, як у чисто буржуазну справу, що не має ніякого інтереса для робітничої кляси, відчули дуже швидко на власній шкірі, що є деяка різниця між російськими і швайцарськими, або англійськими порядками. Житєва лєогіка невблагана. Соціялісти не могли непорозуміти потім як тисячі любих товаришів пропали даремне по перших кроках і по перших пробах пропаганди, що політична свобода не лишень корисна, але й необхідна для них, як і для всіх, хто має які небудь ідеї або переконаня, які йому дорогі і які

Йому хотілось би ширити між своїми співгромадянами.

З 1879 роком проголошують російські революціонери, як звісно, революційну програму.

Змагання соціялістів і цілої російської суспільності зійшлися і революціонери голосили серед гуку вибухів і лоскоту бомб се, що собі всі думали або шептали боязким голосом зі всякими застереженнями і недосказами.

Щоби про се перекопати ся, вистане перечитати численні земські адреси, які посилали в відповідь на правительственні благання о поміч і переглянути тодішню печать.

Се, що говорило ся в чотири очи на приватних сходах, коли не вязав язика переляк перед адміністративними заходами і цензурою, було, природно, більш рішуче і різке, як сі явні, зрештою доволі не двозначні заяви.

Революціонери сильні тою помічю, одушевлені вірою в народ, не лишень удержали ся в безнадійно нерівній борбі, але і придбали здобутки, які годі інакше назвати, як бабачні, коли зважити всі обставини.

Замахи гуртка людей довели Олександра II до того, що він справді зложив цілковиту повноважність у руки чоловіка, якого всіма прикметами було уміне бавити ся з „громадським судом“.

Льоріс Меліков не робив нічого цілий рік, а навіть був на стільки нерозумний заявити (в звісній розмові з представниками преси), що не має на думці брати ся за що небудь по-важне.

Наслідком була катастрофа першого марта. Правительство було в кінці переможене і розбите, далеко більше, як по вибуху в Зимному

двірці. Воно неминуче мусілоб було звернути ся поважно по поміч і оборону до суспільности і народа, як би терор вдержав ся без впи ну ще рік або два.

Всі дожидали того.

„Ісполнітельний Комітет“ не думав кидати свогою оружя на другий день по найстрашнїйшому зі своїх ударів, як дізнав ся про його силу. У звіснім письмі до Олександра III говорить ся виразно, як про неминучу річ, про яку не може бути й бесіди, що на випадок за пеклости правительства „терор візьметь ся за більше різкі способи“.

В один час Олександр III дуже вагав ся і був склонний поступити ся. Та по тім несподівано пішов зовсім на вислуги реакції. Прийшов прикрий зворот у політиці. Самодержавство скріпило ся і очуняло, а тепер перестало й думати поступати ся. А тимчасом терор не лишень не взяв ся за більше різкі способи, як „Ісполнітельний Комітет“ обіцяв Олександру III, але навіть зовсім втихомирив ся ; а потім завмер і сам рух. Революцію немов би вітер розвіяв. Ціле грізне пятайте можна було вважати за великий динамітовий вибух, який не пощастив ся.

Пригляньмо ся, як і чому се все склало ся.

II.

Post hoc, ergo propter hoc. По тому, значить, наслідком того, — така людська льогіка.

Деякі люди, навіть із тих, що спочувають революції і теророви, як розглядають чисто

внішню сторону російського життя, відповідають на питання, якими ми закінчили попередній розділ дуже легко; причина невдачі руху з 1879—1881 років був день першого марта. Революціонери переборщили. Вони повинні були вдоволити ся скромними, але реальними добутками, які вибороли т. в. іменоване „ліберала“ Льоріс-Мелікова диктатором. Олександр II з Льоріс-Меліковим думали про ряд перемін, які за кілька років довелиб до конституції. Убійство Олександра II зробило всему кінець і завершило Росію знова в часи Миколаївщини.

Такі фантазії вибачні і зроаумілі, особливо у людей химерного Манилівського типа, як взяти на розвагу земських начальників, загальне нищення, обезсилене земств і городських заковів, нищення преси, замкнене шкіл, переслідуване Жидів і всю гадоту нинішних часів.

Та пригляньмо ся ближше справдішним російським відносинам, а не видуманим у часі перед першим мартом.

Можемо тепер се зробити на основі точних і правдивих дат. Перед нами брошурка „Конституція“ графа Льоріс-Мелікова, що подає деякі дорогодінні вказівки про стан умів і справдішні наміри правительства.

Відсилаємо читача за подробицями до неї. Він дізнаеть ся з неї, що правительство було прямо приголомшене страхом перед революцією, та зовсім не думало, що вже відспівало свою пісню, ані не думало відказувати ся від найменьшої частини своїх прав.

Так прозвана „Конституція“ зводила ся до скликаня дорадних комісій у двох інстан-

циях, з яких першу (предварительная комісія) мало іменувати зовсім правительство, а до другої (общая комісія) був допущений якийсь процент представників, що їх вибирали земські збори під губернаторською опікою. Ці комісії не мали ані права почину в укладанню законів, ані права вибору предмету нарад, ані навіть права самостійно обговорювати справи. Се все було полишене теперішнім міністерствам, на давних основах. Роля комісії зводила ся до оброблення поданих міністрами проєктів, які тепер розбирають у міністерських канцеляриях. Потім йшли сі проєкти з міністерськими увагами, звичайним порядком у державну раду, яка лишала ся в своєму теперішньому складі і задержувала не дуже велике право предкладати свої виводи і спостереження до розгляду цареві. Остатній мав безумовне право вязати і розрешати, погодити ся з більшістю, або меншістю, або з „власними поглядами“ якого з вибраних радників.

Не тяжко порозуміти, що ці комісії нічим знаменним не відрізняли ся від якої небудь Кохановської комісії, або від комісії досвідних людей, якими потім граф Ігнатев забавляв Росню. Ся сама кваша, лишень густійша.

Самодержавство полишало ся в повній силі, — цар міг кожного часу повернувати по вподобі подіями, справити куди йому подобаєть ся роботу комісії, обмежити або розширити їхній обсяг, або зовсім їх знести, як буде вважати за добре.

Льоріс-Мелікову пощастило ся з'єднати Олександра II на сторону свого проєкта, бо переконав його, як два рази два, що се не

états généraux і що його „суверенність“ по-
пашть ся зовсім ненарушена. І так було
справді. Та горе зачепити ся з бідою. Правда
також і се, що в „общій комісії“ були зародн
états généraux. При тодішньому настрою су-
спільности могла комісія під покровом обго-
вореня сього або того, хочби якого міністер-
ського проекта, виступити а пляном корінних
перемін державної управи; могла домагати ся
постійної палати послів, відповідальности міні-
стрів, управильнення тої „суверенности“.

Як би приняло правительство такий „про-
ект“? Чи воно пустило би його дальше, чи ро-
зігнало би спокійно депутатів по Вятках, Во-
логдах або і ще дальше?

Се було залежне зовсім, безумовно і ви-
ключно від одного: від сили революційної пар-
тії в дану хвилю.

Згадана брошурка дає на се незбиті до-
кази. З неї ясно, що товчком у цілому пере-
силеню був переляк, щоби не повторили ся но-
ві замахы. Правительство не лякало ся ні
земств, які висловлювали ся доволі ясно, ні
суспільности. Марєво, що приневолювало до
ворушеня міра всіх ліберальних проєктовичів
і мізки достойників, що розвязувало язики ці-
лій домашній і заграничній юрбі, се було ма-
рево зростаючого тероризма.

Певна річ, що всі люди, що здорово ду-
мали, навіть достойники, розуміли, а деякі на-
віть говорили, що тероризм лишень проява за-
гального невдоволення. Та най пропаде ся про-
ява, то пропаде й діланє корінної причини.
Так зі списа, з якого здрудили зелізне вістре,
робить ся зі смертельного оружя, простий бук

не дуже страшний для людей зі звірячими лобами.

Ціла історія нашої внутрішньої політики за останніх двадцять літ, починаючи від 1873 року, а кінчаючи нинішню добою, дає докази на сей звязок між революційним рухом і ліберальною опозицією. Можна жаліти над таким засклеплінем політичних понять і політичного життя великого народа, та годі нехтувати факт.

Так питанє про се, як би міг був покінчити ся Льоріс-Меліковський період, зменшуєть ся і зводить ся до ось якого питання: яка була би доля революційного руху, що ним кермував „Ісполнїтельний Комітет“, як би не склала ся подія першого марта.

Нема що й хвилі роздумувати над відповідю на се питанє.

За Олександра III придусили незборний доси рух і розбили організації, бо по внутрішнім причинам, про які дальше, „Ісполнїтельний Комітет“ знесиляв власну діяльність. Революція заснула ізза безділя. А для революції вижидаюча політика — смерть. Се те саме, що для підступаючого відділа задержати ся над самим ровом неприятельської кріпости і зачати маневрувати під перехресним вогнем.

Що за Олександра III було наслідком власної помилки, се булоб нещасною конечністю, як би був лишив ся на престолі Олександр II і в Петербурзі почала ся хочби найпустїйша комедія Льоріс-Меліковських комісій.

Тероризм, систематичні заходи — се по своїй суті дуже обмежений знаряд до ділання.

Вони прихожі лишень у періодах безумовної безнадійности. Як би в Льоріс-Мелікова був менший крутії і більший державний муж, а Олександр II мав яку частину горожанської відваги і сталости, а не був вередливий і самолюбний деспот; як би Льоріс-Меліков у своїй згаданій розмові з представниками преси, замість повторяти варшавське: „Не захлистуйтеся!“ (pas d' illusions!) свого патрона пояснив своїм гостям пляч хочби своєї бездольної „конституції“, булаб неможлива катастрофа першого марта.

Та для Олександра II був привид всемогучости дорожший, як сама власть; а для Льоріс-Мелікова було важнійше підлестити ся немочи свого патрона, як з'єднати собі публичну опінію цілої Росії. Спільними заходами зробили диктатор і його патрон подію першого марта неминучою.

Як би ся проба була не пощастила ся, як би не вцїлив Гриневецькаї і Олександр II вийшов ціло по Рисаківській бомбі, — ані цар, ані його помічник не стали би потім дальшеглядні. Льоріс-Меліков, як давнійше, числив би на свій хист водити за ніс свого пана; він на доказ своєї вірности був би дальше дусив свою власну партію в печати і в земствах і революціонерів, із якими булоб йому далеко легше справити ся по невдачі, як по кривавій побіді.

А як би була зломлена революційна сила, цілий ліберальний рух пропав би сам з себе, перестав би лякати висші верстви, які розуміють солідарність між обома фракціями російської опозиції, на жаль лїпше, як самі члени тої опозиції.

Потреба хитрих графських заходів перейшла би і він повалив би ся і перейшов в архів на кілька місяців швидше, як се справді стало ся. Ось уся зміна, яку булаб потягла за собою невдача першого марта.

III.

Коли тепер розглядати давні програми Народовольців, годі не добачити в них їхніх помилок і недостач. Та, як узяти на розвагу сі відносини, серед яких писали ся ті програми, то треба дивувати ся не тим помилкам, але сему здоровому, політичному розумови і сему зрозуміню тяжких і зложених завдань російської демократії, які в них слідні. Загальне поставлене соціалістичного питання в Росії, т. в. виокремлене аграрного перевороту — передача землі народови як можливої і сейчас коначної переіни, з загального пляна економічних переінів, признання коначности поступенної, еволюційної дороги при переінах на соціалістичних основах фабричних витворів; широка свобода, яку признавали місцевій і краввій самоуправі, і яка доказує на певно, що сі люди без огляду на свої централістичні стремління розуміли, що для Росії, як держави, одинока можлива форма політичного ладу, се федералізм — ось ті великі основи, які полишила Народна Воля і яких вироблене буде все тревалюю заслугою тої партії. До того треба додати і змаганя розширити революцію і зробити її зі справи кружка, організації, загально народною державною справою і перенести її з конспіративного льоху на вулицю і на пло-

щу. Був час, в якому належало сподівати ся по всьому, що се пощастить ся.

Роки 1881—1883 аж до Декавщини се був вершок сили революційного руху. Се безперечний і безсумнівний факт. До першого марта не мав „Ісполнительний Комітет“ і чвертини тих сил, які віддали ся на його цілковиті услуги по грізній побіді. Особливо важне се, що Народна Воля приєднала безліч приклонників у війську, поміж офіцерами. Від часу Декабристів не бачила революція нічого такого, як військова організація Народної Волі.

„Ісполнительний Комітет“ дав доказ, і се його велика заслуга, що без огляду на досить невелике число наших городів, без огляду на величезну сукупність урядових сил, у нас можливе городське повстанє, якеб на війську надолужило се, чого йому не достав з горожанських сил.

Правда, більшість учасників військового заговора були субальтерні офіцери, молодіж включно до уряду капітанського і до ротного команданта. Та було доволі і вищих станів, командантів баталіонів, батарей, віддільних частин фльоти і два полковники, з яких один, найбільш рішучий (Ю. М. Ашенбреннер) був зрештою, як Пестель, на полудни.

Велика часть тих сил була зібрана в Петербурзі і околиці. В одному гвардійському баталіоні і в двох кронштадських батареях усі офіцери крім командантів, були члени військової організації.

Рівнобіжно з приєднуванем офіцерів розвивала ся пропаганда і йшла дуже вдачно при

помочи своїх робітників між їхніми жовнірами і по їхнім вказівкам, хоч офіцери вдавали, що нічого про се не знають. Такі відділи, природно, були певніші як сї, в яких до своїх причисляли ся лишень офіцери.

Приключило ся на одному кронштадському павцирному човні, що там спровогагндовано віддільно багато офіцирів і жовнірів; перших приєднали Народовольці, других Чорнопередільці, і тому вони нічого не знали про себе. Раз зайшов один офіцир несподівано в касарню і застав своїх жовнірів при читаню якоїсь часописї, яка за його появою щезла швидко під столом. Був цікавий довідати ся, що се таке і показало ся, що се нове число „Чорного Передєла“.

Він не сказав нічого, пішов і забрав зі собою число, щоби показати товаришам своє відкритє.

Жовніри думали, що пропали. Їхня втіха і здивованє були великі, як довідали ся від „Чорнопередільців“, з якими „Народна Воля“ успіла порозуміти ся, що не мають чого боятися і що їхні офіцери пристали до тої самої справи, що й вони.

Того самого дня вислали депутацию до своїх офіцирів із поклоном і заявою, що „як що небудь у Петербурі пічне ся і їм прикажуть туди плисти і стріляти в Анїчківський дворець, то вони радо послухають. Візьмуть добре на цїль і за десять хвиль розтрясуть у купу розвалин“. Сю заяву і передали Комітетови.

Як не числити простих, про яких не маємо дат, до військової організації пристало в

тому часі коло трьох соток офіцерів різних відділів і родів оружя.

Сі сили були дуже розкинені і в порівнянню з силами правительства незначні. Та революція не чужосторонна війна, яку годї почивати, доки не порівнаеш як небудь своїх сил із неприятельськими. Революційна армія, се невидима безліч невдоволених, які нї в чому непричасні до заговору, але готові при першому вистрїлі вхопити за зброю.

Коли в краю не має тої армії, того енергічного, пристрасного, саможертвенного невдоволення, то укладати заговор гріх і злочин, як не перед совістю, то перед історією. А як вона є, то заговор має бути лишень передовим відділом повстаня, який зміг би вдержати ся лишень тільки годин і хвиль, скільки треба, щоб під його прапор зібрати сю невидиму армію.

Ліпше помиляти ся на бік надмірного зухвальства, як на бік надмірної обережності, бо рішучість і енергія можуть заступити недостачу сил, а проволікати, щоб и їх прибїльшити, се йти на стрічу згубі і ганебній загибелї.

Без сумніву, що в 1881—1883 роках розпоряджав „Ісполнїтельний Комїтет“ достаточними силами, щоб и зважити ся на явний напад, який при великій, правда, безпощадній енергїї, міг обезсилити центральну військову управу, приголомшити правительство і помогти вибухови столичного повстаня. Засоби палких материялів були дуже великі.

Молодїж, студентство, вся столична інтелїгенція були зворушені до ентузіазма, до нестями і рвали ся до роботи. Та тероризм не давав їм роботи.

„Що могли зробити, без повстаня, розворушені тероризмом спокійні горожани ліберали? Що могла зробити розжарена до білої краски безліч студенства?

„Терор і цілий настрій, який він викликав, се була сильна буря, але на замкненому просторі. Хвилі підіймали ся високо, та буря не могла широко розгуляти ся. Вона лишень знесилювала, ослаблювала моральні сили інтелігенції“ (В'єра Засуличъ, Соц. Дем. ч. 1).

Вони дожидали повстаня, мріли, впивали ся думкою про нього.

Тисячі молодих людей, мужчин і жінок кинулось би в вуличну борбу з безжурним запалом і дали би їй запал, розгін, примір, яких може бути не видало ще ні одно повстанє у сьвітї.

В Петербурзі безліч фабричних і варстатних робітників. Справедливо закидають наші соціал-демократи, що Народна Воля ними мало занимала ся, бо посв'ячувала їм лишень дуже незначну частину сил. Та вони спочували революції, як більш розвиті люди, як горожани і столичні жителі, що безпосередно стикали ся з полїцією і висшим городським начальством. Але невеликі з'усиля пропаганди, яку між ними вели, мали незвичайні успіхи і лишили замітний слід. Вони читали часописї. Терористична борба, яка вела ся перед їхніми очима ворушила їх і додавала заохоти. При деяких з'усиллях легко було з'органїзувати між ними кадри, які у хвилі повстаня змогли би їх піднести і вивести на вулиці.

*

*

*

Столична революція — се вістун загального повстання, як заговірницьке повстання — се вістун столичної революції.

Без швидкого відгуку провінції приборкали би в Петербурзі неминуче всякий рух по кількох днях.

Є в нас класа, що спосібна в мить рознести революцію по всіх кінцях Росії. Ся класа по мужицтві найсильніша в державі і перенята глибоким і замітним невдоволенем. Вона має здорове корінь у ґрунті, і їй не потрібно організувати, бо вона з'організована самостійно і досить сильно через суспільну службу і постійні інтелектуальні зносини. Не потребує її називати. Її знають у радикальному світі під назвою „лібералів“, при чому вважають її за одноцільну по переконанням і за те саме, що чисто буржуазні ліберальні партії, які нам звісні за границею.

Може бути, що вона з часом стане така, як віщує наш „Соціал-Демократ“. Сям поки що нема чого журити ся. Важне, що тепер вона зовсім не така. Навіть п. Тіхоміров каже, що наші „ліберали“ відповідають французьким радикалам. Справді, вони скрайніші. Замітна частина, як не більшість наших „лібералів“, приклонники передачі мужицтву землі, а крайні їхні фракції — чисті соціалісти. Вони відзначають ся від „радикалів“ дійсно тим, що мають stále мешканє і не займають ся конспіраціями. „Радикала“, який придбає собі таке stále мешканє і закине конспірації, йменують „лібералом“, хоч би він ані на волос не змінив своїх соціалістичних переконань. І навпаки „ліберал“, хочби й уміркованійших поглядів,

що візьме ся за конспірацію і покине сталє мешканє, стає сейчас „лібералом“.

В 1881—1883 роках революційний рух розбудив сих „лібералів“ як класу, ві всіх їхніх фракциях до нечуваних границь і їхні симпатії до революції переходив лишень ентузіазм студєнства. Найскрайніші входили в склад тої невидимої армії, на якої поміч могло числити повстанє.

IV.

Чомуж „Ісполнїтельний Комїтет“ не дав нагоди проявити ся тим силам? Чому не кинув розпаленої головні між палкі материяли, що їх сам підготовив?

Не пригадую собі, хто з військових письменників, відай чи не сам Наполєон, сказав, що добрий полководець повинен безумовно не мати уяви, бо се що хвилі збиває його з пантелику; замість неї повинен мати суху, точну, математичну догадливість, яка робила би його всевидючим. Людський мозок дуже рідко коли має сі прикмети: тому то так небогато великих полководців. Ще тяжше віднайти се в революційних провідниках, бо сама участь у революції, домагаєть ся запалу, ентузіазму, віри, прикмет сполучених органічно з розвитком уяви.

„Ісполнїтельний Комїтет“ не використав сил, які були під його руками і безперечно виявив велику силу уяви при обчислюваню сил, на які числив.

Народна Воля полишила ся без належної точки опору на твердому ґрунті, як понехту-

вала городськими робітниками ізза „народнічства“, яке сиділо в партії далеко глибше, як соціялізм, і „лібералами“ під впливом за-падницьких пересудів.

Правда, „Ісполнітельний Комітет“ виступав, як представник народа, мужицтва, і ділав в його імени і в імени його інтересів. Теоретично була його правда.

Але яку практичну поміч могло дати мужицтво революції, яка звертала ся перш усього проти політичного деспотизма, против царя? Російське, як і всяке мужицтво, в політиці індиферентне, і монархізм се прикмета сільських юрб усіх народів, як пошана бовванів прикмета первобутних народів. Мужицтво се велика стихійна сила, до якої належить будучність. Та стихійні причини невдоволення в часі, який описую, не встигли ще вплинути на нього. Не вплинули ще й тепер. А на ідейну пропаганду воно полишило ся глухе. Цілий революційний рух перейшов біля нього, понад його головами. Народна Воля се розуміла і числила в сути річи не на яку небудь його поміч перед або підчас революції, а на його санкцію вже по довершеню революції. А довершити революцію задумали Народовольці, що так скажу, на власний рахунок, при помочи тих сил, які вони з'організують, як признають їхню програму і піддадуть ся під керму їхнього „Ісполнительного Комітета“.

Віра в безмежну силу і розтяглість революційної організації заступила все.

Тут то і почала ся своєродна ідея Народовольської революції; державний заговор, добуте власти, іменуване тимчасового правитель-ства, скликане всенародного земського збору,

а потім передача влади земському зборови через тимчасове революційне правительство.

Сею обіцянкою, зложити зі своїх рук революційну диктатуру, як лишень обезпечать законні порядки, хотіли Народовольці успокоїти суспільність, показати їй, що революціонери хотять служити народови, а не розказувати йому; хотять розв'язати руки всім, що бажають працювати на користь для народа, а не замінити самодержавний бук за революційний. Що сї заяви були зовсім щирі, про се годі сумнівати ся.

Коли вони появили ся в иньшій формі, в письмі до Олександра III, ціла опозиційна частина суспільности, „ліберали“, з якими Народовольці поводили ся так гордо, вірили їм, бо не було підстави не вірити. Письмо предклядало мирові умови, які обидві сторони могли прийняти і додержати з чистою совістю. „Дайте нам законні порядки, а ми будемо працювати законними способами“ — говорили революціонери.

Се було розумне і природне. І Олександр III міг, як би був хотів, установити законні порядки тою дорогою, про яку говорили в письмі, бо иньшої не було.

Та що можливе і природне для правительства, яке установила і покликала юрба, се була справдішна фантазія у прикладі до революції. Суспільність хоч і як бажала, не могла повірити народовольській програмі.

Прецінь на се, аби трівко засісти в Петербурзі і пересидіти там два три місяці, наглядати за правильністю виборів, мусів би був „Исполнительный Комітет“ „спропагандувати“ і

* перетягнути на свою сторону найменше сто або двіста тисячів війська, яке на першій відголос труб стало би під революційний прапор і полишило ся йому вірне без усяких дальших заходів і з'усилля „з обов'язку присяги“, як звичайне військо.

„Ісполнітельний Комітет“ не мав таких неодоладних надій і не міг мати.

Його помилка лежала в тому, що він задумував підняти Росію, а бодай значну її часть, в імя абстрактної конституційної засади, яка для народної юрби незрозуміла і нецікава; в імя надії на будучий народний збір, який зовсім незвісний зі своєї великості; в імя віри в себе, свою некористолюбність і шляхотність.

З кількома баталіонами, уоруженими в динамітові бомби, можна відігнати надворну варту і опанувати дворець. Кілька соток людей вистане, щоби опанувати головні урядові заклади. Та добути пачку міністерських блякетів, се ще не стати тимчасовим правительством. Власть або бодай її подобу можуть мати лишень люди звісні зі своєї суспільної діяльності, яких імена впливали би на ум, додавали віри, сили і поваги повстаню.

Кожда кляса має вже й тепер своїх неурядових представників. „Ісполнітельний Комітет“ приєднав Ашенбреннера і Пахітонова. Але ані один, ані другий не були представники армії. Скобелев був такий представник, та як би він згодив ся пристати до повстаня, то львина частина власти належала би до нього, а не до „Ісполнітельного Комітета“. Лишень при участі людей з такими, або хоч подібними іменами в земстві, в городській управі, можна скласти

щось, що заслуговувало би на назву „тимчасового правительства“. Чи такі люди рішать ся сполучити свою долю, з непевною долею революції, — се питанє, на яке відповість будучність. Думаємо, найдуть ся такі, що рішать ся. Се буде у значній мірі залежне від попередних взаємин між обома партиями. На всякий випадок провідники повстаня можуть приєднати людей не обіцянкою, поводити ся смирно, і не робити ніякої галабурди, але навпаки, коли стануть робити можливо найбільші галабурди, які зробили б із них силу.

Ніяка революція не йшла і не могла йти тою сонвою, рівною дорогою, яку начеркнула Народна Воля.

Вибори можуть бути вінцем будівлі побідного повстаня. Вони можуть прийти на другий день“ (або скажім . . . місяць) по революції. А самій революції буде не до виборів, бо всі її сили і нерви будуть напружені в борбі на життя і смерть із її ворогами. Одинокий клопіт і мета повстаня, — вдержати ся, скріпити ся і розширити ся. А се можна зробити лишень, як робить ся справді се, чого юрба людей вхопить ся і чого буде боронити.

Аграрне питанє — се найбільш доспіле і найбільш пекуче наше питанє, в імя якого лишень може підняти ся мужицтво. Сю могучу підойму треба доконче підсунути з цілою її силою разом усюди, де лиш можливо, і не самими декретами, але дорогою прямого революційного приміра і зазива брати се, що народови правно належне. Лишень так можна скріпити революцію і обезсилити темну силу реакції.

Робітнича класа у нас не захопить ся соціялізма, бо підземна пропаганда не може довести до того, до чого довела лишень по часті у свободних краях десятки років широкої агітації вмілих і талановитих робітників. Доки у нас більші сили фабричних робітників — захожі мужики хлібороби, яких тягне на село, — може мати оклик до вивлащення фабрик лишень сумні наслідки.

Та як би в сьому або иньшому місці, наслідком власної вмілости пропагандистів мав такий зазив вигляди на успіх, то треба його виконати, хоч би і що з нього вийшло. В борбі посвячуєть ся все за вигляди побіди. А потім по втихомиреню, най земський збір „для помиреня суперечників“ винагороджує владільців, як се робить держава на випадок військових реквізицій.

А що до урядових фабрик — що вирабляють набої, оружя, і иньших, що мають сталий склад робітників і в яких уже тепер йде праця на громадських основах лишень із урядовими, а не вибірними управниками — то передача їх робітникам на громадських основах не буде тяжка і революція не може нехтувати такого очевидного способу приєднати їх цілою юрбою на свою сторону.

А робітників, як класу, можна підняти не так в імя широких, як зовсім зрозумілих і близьких їм класових інтересів, скороченя часу праці, поліпшеня робітничих відносин, в імя горожанських прав і політичної свободи, які для них дорогі як для горожан і відчиняють їм дорогу до дальших поліпшень.

Для осьвічених клас, для всіх свідомих противників самодержавства, для провінцій,

для всіх вразливих, чужоплемінних країв — національна автономія, краєва і провінціо-нальна самоуправа, се така сама могутна і певна підойма, як для мужицтва аграрне питанє. Як може революція відсувати її діланє до далекого земського збору, який може й зовсім не збереть ся, коли придусять повстане?

Офіцери — інтелігенція, що пристануть або не пристануть до повстаня з загальним нагоном осьвічених кляс. Але жовніри — се народ. Вони мають свої окремі клясові інтереси, які зводять ся до визволу з обовязкової служби. На такий оклик військо безперечно відгук-неть ся. Як революція розпустить армію і сейчас узброїть народ, то заporučить йому в найпевнійший спосіб його права. Чужосторонного нападу нема чого лякати ся; Німці з мілїонами соціал-демократів за плечима не полїауть приборкувати російську революцію. Та й хтож небезпечний для держави, що може виставити девять мілїонів міліції?

Так отже скоро лише вибухне революція, порішить або зачне рїшати сама всі ті визватні точки програми, яких переведенє хоче Народна Воля великодушно і скромно лишити будучому земському зборю. Революція — се приспішевий органічний процес, в якому переворот старого і будівля нового йде равом. Вона може держати ся і зростати лишень як довершуєть ся.

Як би тим самим людям, що писали народовольську програму, довело ся бути керманичами повстаня, вони перші не додержали би своїх власних обіцянок.

Вірити в народовольську революцію, яка немов би Мойсеїв горіючий корч, горить, але

не запалює нічого, було так само тяжко, як увірити в можливість, щоби „Ісполнительний Комітет“ коли небудь „загарбав власть“ і став „тимчасовим правительством“.

В революційному, заговорницькому світі, ніхто й не вірив в се.

Народна Воля, що бажала успокоїти суспільність і всіх вдоволити, зовсім не успокоїла суспільности і не вдоволила навіть тих, які стали би по стороні означеної і ясної, хоч би і крайньої програми.

Та се ще було пів біди. Загальна симпатія до революції поміж образованими верствами була така велика, що для неї не було поважної небезпеки зі сторони невдалого літературного твору. Біда в тому, що самі революціонери увірили в свою програму. Така людська вдача, що як хто пристрасно бажає увірити і часто товче одно й те саме, то рішучо може увірити в що небудь. Народовольці увірили в свою „летальну“ революцію і в мрачне марево мужицького земського збору і в великанський заговор, який вказує дорогу до нього, та який буде вічно з нічого рости, як філософичний гриб, аж в його тіни примістяться ся, як під біблійною смоківницею всі земські звірі і небесні птиці.

Протягом цілих двох років найбільшого революційного запалу, Народна Воля не зробила рішучо нічого, — ні замахів, ні явних нападів. Перші закинули з огляду на другі, як небезпечну втрату сил, а другі відкладали і відкладали, щоби до неможливих розмірів розширити організацію.

І Народовольці плели свій вічний заговор, який рвав ся що хвилі, і знова плів ся і знова

рвав ся, як той термітяний мотуз у народній казці, що його мав скрутити вислужений жовнір, щоби видістати ся з пекла. Лишень та ріжниця, що жовнір у казці все таки сплів свій мотуз і видістав ся з пекла, а Народновольці свого не сплели, лишили ся в пеклі самі і не могли допомгти видістати ся з нього своїй вітчизні.

Говорю се не длятого, щоби потягати перед суд і осуджувати, або щоби зменшувати великі заслуги людей, що стояли на передї тодішнього руху; вибрати влучно хвилю, в якій треба напасти зі всіми силами, поставити на карту рішучо все — се справа незвичайно тяжка навіть у звичайній, явній війні. В підземній, де не видно нічого, се далеко тяжше. Досить сил до безнадійно зухвалого нападу; можна перехрестити ся і кинути ся в перід. Та почали ся переговори з офіцерами двох, трьох нових відділів. За тиждень будуть наші вигляди і вигляди вдачі подвійні. Хто може ручити, що він серед таких обставин домагав би ся нападу? А тимчасом може бути, що шпіони довершують своїх заходів; денебудь у тюремній клітці доспіває зрада. Протягом нещасного тижня звалюеть ся знищене і про пробу кілька місяців нема що й думати.

Я зовсім не маю думки засуджувати кого небудь, хочу лишень сказати, що ся нещасна проволока, була у значній часті впливом надто великанських цїлій, які начеркнули для заговора. Стидно, тяжко подумати, які сили дармо пропали, який час змарнували і ізза чого?

О скільки сильна і реальна теоретична частина народовольської програми, яка з не-

значними поправками*) на довго може полишити ся програмою руху, на стільки темна, фантастична і вадлива практична частина тої самої програми.

Все, що може взяти собі за ціль яка небудь революційна партія, се почин до повстання. І як би Народна Воля не запускала ся була в фантазиї про „захоплене влади“ і „тимчасове правительство“, ручу за се, що булаб дала сей почин і навіть на випадок невдачі булаб дала рухови могутний товчок вперед.

V.

Щож буде дальше? Чи революція притихла і збирав сили, чи заснула вічним сном?

Як би уснула, то з Богом — не має нічого погубнішого для народного умового добруку, як революція, — але не дають їй спати.

Не стало лишень „Ісполнительного Комітета“, а за збуренє основ узяв ся сам Олександр III.

Правительство, скоро задержало на хвилю революційний рух, забажало себе вбезпечити і почало все тороцити і старати ся завернути струю народного життя в зад, як можна

---

*) Маємо на думці другий параграф про краєву самоуправу, який треба би ліпше зредатувати. Краєву (і, додам, місцеву т. є. провінціоноальну і повітову) самоуправу, забезпечує вибірність не лишень адміністраційної, але й законодавчої влади, з полишенем їй цілковитої самостійности в обсягу місцевих справ. Що до „самостійности мира“ і „економічної незалежности народа“, то се непотрібне і заматане повторенє в сьому параграфі.

найдалше, до доби Миколи, а навіть і Катерини II.

Що під впливом невгомного і невгавного реакційного перевороту останніх вісьмох років загальне, глухе невдоволенє дуже зросло, про се нічого й говорити. Разом із тим стали революційні програми простійші, реальнійші і стратили давний елемент фантастичности. Деяка частина революційної молодіжи під впливом зовсім зрозумілого і шляхотного почуття для минувшини хоче все ще вірити в народовольську програму в цілості. Длятого ми і вважали за конечне її розібрати. Та загалом революція безперечно присіла на землі і запустила в неї коріне.

Та нема що прижмурювати очі на правду; безперечно також, що в порівнаню з минушиною революційний рух незвичайно слабкий. Рівнобіжно з тим послабли і більше умірковані форми опозиції; глухе почутє скриваєть ся в глибині суспільности і не проявляєть ся ніякими явними ділами.

Ми в періоді тишини.

Відкиж і як може зірвати ся буря? Можливо, що революція піде давною, випробованою і очевидно найкоротшою, зовсім доступною для сил тайних товариств дорогою: дорогою розворушеня революційного духа через ряд замахів.

Та се ледви можливе. На історичній сцені не дають у друге вистав, та й загалом ніщо не дієть ся по давнійше написаним рецептам.

Відокремлені замахы на особи можливі і законні, як прояви революційного доразового суду, підчас повстаня вони конечні і можуть

прибрати ширші розміри. Спеціальні перешкоди узаконяють найбільш рішучі способи. Та тероризм, як система, пережив свій вік і неможливо його воскресити. До сього в одних не має і не може бути віри; у других не має і не може бути страху.

Новий революційний період мусить зачатися тим, до чого вже доходив попередний; явними повстаннями і всякими явними ділами. Ні того, ні другого не сотворять самі зусилля тайних товариств. До сього треба спеціальної атмосфери загального побудження, яку може викликати лишень яка небудь велика історична подія, що потрясла би уми, пробудила надію в приголомшених душах, розвіяла віру в силу правительства і перемінила глухе невдоволене, яке поводи збиралося в говірке, крикливе підготоване до діла.

Такою подією може бути і внішна війна і революція у сусідів і фінансове пересилене у себе в дома. Та найпевнійше і найбільш рішучо стихійний мужицький рух, який зближається, страшний, невідпертий, і несе з собою вже не переверот, але грізний, загальний катаклізм.

Російський мужик не раб і ніколи не був рабом, навіть у часі рабства. Він незвичайно терпливий і терпить се, чого не втерпів би ніякий народ. Та все робить се не зі страху і малодушности, але в імя своїх понять, — які витворили віки і які він виссав із матірним молоком — про обовязки зглядом державної влади. Його понятя про законність не доладні і дикі, але не меньше тверді, як у якого англійського фермера, а як треба, то зуміє

за них постояти і не налякаєть ся ані багнетів, ні пушок, ні різок, ані навіть шибениці. Він дав на се докази підчас холеричних розрухів, які обняли ціле полудне і звернули ся проти чомусь не любих йому шпитальних бараків.

Давнійше бунтував ся народ проти кріпосного права. І тепер тим більш його не стерпить, хоч би давних поміщиків перемінили в земських начальників.

І з голоду не буде вмирати. У нього є свій кодекс обовязків, з яких першій — платити податки, що він і виконує без пощади для життя. Та вважає за своє невідкличне право, щоб держава його нагодувала, як на нього прийшов неврожай. Він не благає, але домагаєть ся для себе помочи. Не сантиментальність, лишень страх приневолив правительство дати сто двацять мільонів запомоги в 1891 р. і пятьдесят в 1892, навпаки прийнятій ухвалі не давати нічого.

Як правительство не буде у спроможі давати, мужики будуть брати силою. Правда, вони будуть се робити в імя царя, з глибоким пересвідченєм, що цар прислав для них хліб, але пани і урядники украли. Та бунт лишаєть ся бунтом і підкопує установлені порядки, хоч би і які легенди його прикрасили. Прецінь і і французькі мужики, які через половину перевели французьку революцію, палили замки в імя короля.

А тут ще загальний військовий примус, що підніс рівень розвитку жовнірів, розкинув поміж роти інтелігентних людей і скоротив справдішну службу в рядах на три-чотири роки. Дві третини жовнірів — мужики, яких взя-

ли тому рік, півтора, два від плуга. Вже під час тамтогорічних розрухів, було кілька випадків, що рійсько відказало ся стріляти до мужиків. Чим частійше будуть повторювати ся мужицькі „бунти“, тим будуть такі випадки більш неминучі і частійші. Буде небезпечно посилати військо на втихомирене.

Перші поважні і довші забуреня між мужицтвом розібють і знеможуть силу уряду. Вони стануть сигналом до такого „оживлення“ революції в центрах, заким не дадуть собі ради вже ніякі диктатори.

Горяча симпатія до народа, яка характеризує російську інтелігенцію, увага, з якою слідять у нас за всім, що діється по селах і в кінці звісні всім приміри на заході, дають за се запоруку.

Неможливо означити часу тої стихійної появи, але вона зближаєть ся фатально і неминуче як космічні появи; стоміліоновий нарід не може вимерти, і зжити ся і не зробити ніякого заходу, щоби постояти за себе.

Людям, що добачують її наближенє, лишаєть ся лишень підготовляти ті кадри, які змогли би вляти в рух свідому струю. Тому оклик нашого часу, се слово: пропаганда — пропаганда між інтелігенцією, пропаганда між городськими робітниками, між військом, між мужицтвом, між яким уже виробила ся своя інтелігентна верства.

Се скромна, муравлина праця, та звісно, що в економії природи як раз така праця приносить великі наслідки, скоро лишень візьметь ся за неї багато робітників.

Їх було у нас все багато, лишень треба, щоби вони не пропадали передчасно без по-

треби в пустому революційному натовпі. Менше заговорів — для них минув ся час; менше конспірацій і організацій, сплук і союзів; а більше приватного почину і живої, безпосередної праці.

Двадцять літ не пропало марно для Росії, ані для революціонерів. Не давнійші люди підуть тепер „у народ“ і не то саме стрінуть вони між мужицтвом, між суспільністю, між робітничою верствою. Реакція підготовила рілю для революційного сівача; нові стремління доспіли під впливом тих культурних сил, яких ніяке правительство не може здавити. Російське політичне пересилена не скінчило ся; воно розвинуло ся, розширило ся, вступило в нову фазу і його більше або менше скоро, або більш віддалена, більше або менше легка або болісна і кривава розвяка залежна зовсім від енергії, з якою піде праця в мирний час. Стихійні сили можуть лишень підкопати самодержавство і уможливити напад на нього. Та вони не додадуть сили болісному розкладови, як не знайдець ся подостатком сьвідомих сил, які би скористали з тої можливости.

Вересень 1893.

Витяг із статута „Видавничої Спілки“.

§. 2. Задачею Товариства є видавати власним коштом часописи, книжки, і брошури, змісту літературного, наукового і політичного, та провадити на власний зиск або страту друкарні і інші галузи промислу, зв'язані з видавництвами.

§. 5. Членом Товариства може бути кождий Русин і кожда руська інституція, що письменно зголосить своє приступленя до Товариства що найменше з одним уділом в квоті 50 корон.

§. 7. Новопринятий член складає зараз вписове в квоті 2 кор. і що найменше першу рату на уділ у квоті 10 кор.

§. 14. Члени Товариства відповідають за з'обовязання Товариства квотою на уділ вплаченою, зглядно декларованою і квотою ще раз так великою, як вплачена, зглядно декларована на уділ квота.

§. 19. Кождий член має право віддавати до розпорядимости Спілки свої капітали на певний з гори означений процент.

Усі видання „Видавничої Спілки“ можна дістати також в отсих книгарнях :

Львів, Книгарня Наук. Товариства ім Шевченка.

Львів, Ставропигійська книгарня.

Станіславів, Книгарня Вайденфельда і брата.

Коломия, Книгарня М. Жиборського.

Снятин, Книгарня Погорілеца.

Самбір, Книгарня Герціга Візенберга.
